

TARTALOM

Tanulmányok

BERTHA ZOLTÁN, Archaikum és modernség, népiség és erdélyiség. Tamási Áron eszmévilágáról	77
MÁTHÉ ZSOLT, Analógiaszemlélet a metaforakutatásban. Gyakorlati vonatkozások	101
PETE ISTVÁN, Az igefajtákról (a diatézisről) a magyarban	121

Kisebb közlemények

GALANTAI LÁSZLÓ, Az adaptáció mint etikai kérdés	139
SÁROSI-MÁRDÍROSZ KRISZTINA, A romániai és magyarországi intézményrendszer különbözőségeinek fordítási problémái	151

Adattár

BARTHA KATALIN ÁGNES, A Kriterion Könyvkiadó indulása levelekben (I.)	163
---	-----

Szemle

BARTHA KATALIN ÁGNES, Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció (<i>Tőkés Orsolya</i>)	175
BENŐ ATTILA – PÉNTEK JÁNOS (szerk.), A termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok (<i>Katona Hanjnal Tünde</i>)	180
ANTON COȘA, Monografia comunei Nicolae Bălcescu (<i>Trunki Péter</i>)	182

SUMAR

Studii

ZOLTÁN BARTHA, Arhaic și modernitate, caracter popular și transilvănean. Despre lumea ideatică a lui Áron Tamási	77
ZSOLT MÁTHÉ, Analogia în cercetarea metaforei. Aspecte practice	101
ISTVÁN PETE, Despre categoriile verbale (diateza) în limba maghiară	121

Articole

LÁSZLÓ GALÁNTAI, Adaptarea ca problemă etică	138
KRISZTINA SÁROSI-MÁRDIROSZ, Probleme de traducere datorate diferențelor sistemului instituțional din România și Ungaria	151

Materiale și documente

KATALIN ÁGNES BARTHA, Începuturile Editurii Kriterion în corespondențe (I.)	163
---	-----

Recenzii

KATALIN ÁGNES BARTHA, Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció (<i>Shakespeare în Transilvania. Recepția de limbă maghiară din sec. al XIX-lea</i>) (<i>Orsolya Tökés</i>)	175
ATTILA BENŐ – JÁNOS PÉNTEK (ed.), A termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok (<i>10 ani de activitate a Rețelei de Cercetare a Limbii Maghiare Termini. Studii, relatări, programe de cercetare</i>) (<i>Hanjnal Tünde Katona</i>)	180
ANTON COȘA, Monografia comunei Nicolae Bălcescu (<i>Péter Trunki</i>)	182

TANULMÁNYOK

ARCHAIKUM ÉS MODERNség, NÉPISÉG ÉS ERDÉLYISÉG

Tamási Áron eszmevilágáról

A népi szellemiségű (Asztalos István, Böződi György, Jékely Zoltán, Kiss Jenő, Szabédi László szerkesztette) negyedéves kolozsvári folyóirat, a *Termés* 1943 nyarán (július 10-én), sorsfordító nemzetörténelmi időben, körkérdést intézett a magyar szellemi-irodalmi élet vezető személyiségeihez, elveknek és gondolatoknak a magyarság megmaradása érdekében elvégzett tisztázása – tehát értelmes, konstruktív és eszmetisztázó vita lefolytatása –, a „fejtelenség” és a nyers (párt)szenvedély és (párt)érdekharc elkerülése céljából. A megszólítottak közül (Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Karácsony Sándor, Kós Károly, Kovács Imre, Kodolányi János, László Gyula, Márai Sándor, Nagy István, Németh László, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Tamási Áron, Veres Péter stb.) többeknek nem, vagy csak nagyon röviden volt módjuk válaszolni, és így az ankéton részt venni. A lap nyári és őszi számaiban közzétett gondolatfutamokat lezáró szerkesztőségi jegyzet, az eszmecsere kétségtelen eredményessége mellett, utal a teljes siker látszólagos vagy bizonyos fokig valóságos elmaradására is¹, de a személyre szabott kérdések mégis alapvető tézisek megfogalmazására készítettek az írókat a magyar történelem égető sorskérdéseit illetően. A parasztkérdéstől, a földkérdéstől az önkormányzatiság elvének gyökerességéig, a népet a nemzetbe emelő nép-nemzeti politikai demokrácia szükségességétől a népi és magyar nevelés szellemi lehetőségeitől az erdélyi gondolat komplexitásáig (elsősorban Erdei, Féja, Kovács Imre, Kós Károly, László Gyula, Veres Péter fejtegetéseinek jóvoltából) számos történelmi-kulturális és aktuálpolitikai sorsprobléma vetődött föl a magyarság nemzeti jövője szempontjából aggodalmaskodó vagy reménykedő meglátások között. Németh László, akitől (mint a „magyar szellemiség egyik leghősiesebb harcosától”, a „magyar önismeret elmélyítőjétől”, sőt a „magyar élet jövő felvirágozásának egyik biztosítékától”) a kérdezők iránymutatást várnak, ő a lét és nemlét határhelyzetének alapkrízisét

¹ Zárószó. *Termés* 1943. Ősz. 153–4.

villantja fel, amikor így ír: „Az életnek ez a daca csak abban van meg, akinek minden rostját átjárta a halál. A megsemmisülés kínjától, akinek teste és képzelete van: rettegnie kell [...] A halál gondolata azonban nem lehet nehéz annak, akinek bennszülöttekért kellett (értük, velük és ellenük) harcolnia”². S alig egy hónap múlva, a szárszói találkozón szintén a bennszülött-létre figyelmeztet, amikor felvázolja a következőket: „Aki a magyarság újkori történetét megírja, arra kell felelnie, hogy süllyedt ’bennszülött’-té ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában. Ha a színesekre gondolkodnak, tudják, mit értek bennszülöttön. Állami életét idegenek vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadszák; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk selejtje ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomorodóban van”³. – De általában is megállapítható, hogy „a mai olvasó a *Termés* 1943-as nyári ankétján ugyanazokkal a problémákkal találkozhat, amelyek a Szárszói Konferenciát is foglalkoztatták. Kísérteties a hasonlóság a két találkozón felvetett és tárgyalt kérdések között. A *Termés* ankétja előrevetítette azokat a válaszokat, amelyek Szárszón fogalmazódtak meg”⁴ (Borbándi Gyula).

Ugyan az ankéton Tamási Áron nem szerepelt (nem tudni pontosan, mi okból), de ugyanebben az időben hasonlóképpen fejezi ki veszélyérzetét és várakozását. („Ahogy a játékban benne bujkál a komolyság, úgy bujkál életünkben a halál”⁵ – mondja ő is.) (*Négyszemközt...*, 1943. november 19.). Külső, nagyhatalmi fenyegetésekről beszél 1943. szeptember eleji előadásában (*Kérdés és felelet*), és a megfelelő társadalmi-nemzeti összefogás hiánya esetén úgy véli: „könnyen megeshetik, hogy az új magyar társadalmat erőszak fogja megteremteni”. Holott „a magyar öncélúság” gondolata a kívánatos, mivelhogy „bajunkban senkire sem számíthatunk, csak a magunk erejére”; „jövendő sorsunk is erőnkön dől el, nem idegen hatalmak segítségével”. Hiszen a „politikai világnézetek” eddig

² Termés, 1943. Nyár. 117–8. (és *Válasz a Termés körkérdésére* címmel. In: Németh László: *életmű szilánkokban I-II*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1989. II. 124–5.)

³ Németh László előadása. In: *Szárszó – Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Püski Kiadó. Bp., 1993. 39. (És *Második szárszói beszéd* címmel In: Németh László, *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1989. 725.)

⁴ Borbándi Gyula, *Népesség és kritikai önismeret*. In: Uő: *Népesség és népiek*. Püski Kiadó. Bp., 2000. 42. – Ld. ehhez még: *Szabédi napjai – Emlékezések, tudományos előadások Kolozsvárt 1992–1997*. Szerk. Cseke Péter, Komp-Press. Kolozsvár, 1998; Kántor Lajos: *Itt valami más van... – Erdélyi krónika /1911–1959/*. Héttorony Könyvkiadó. Bp., 1992; Vallasek Júlia: *Sajtótörténeti esszék – Négy folyóirat szerepe 1940–1944 között az észak-erdélyi kulturális életben*. Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár, 2003; Uő: *Elváltozott világ – Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2004; Cseke Péter: *Horváth István és az erdélyi népi irodalmi irányzat*. Balassi Kiadó. Bp., 2000; Kántor Lajos: *Erdélyi sorskerék – Szabédi László és a történelem*. Balassi Kiadó. Bp., 1999; Pomogáts Béla: *A romániai magyar irodalom*. Bereményi Könyvkiadó. Bp., 1992; Uő: *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944) I-II*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda, 2008; Dávid Gyula: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda, 2000. – A tágabb történelmi kontextusról, körülményekről ld. pl. Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom*. Püski–Corvin. New York, 1983; Salamon Konrád, *A harmadik út kísérlete*. Eötvös Kiadó. Bp., 1989.

⁵ Tamási Áron, *Szellemi őrség – Esszék, cikkek, útirajzok 1936–1965*. Szerk. Nagy Pál. Palatinus. Bp., 2001. 320.

is „mind a két szélsőséges idegen rendszerekkel szerettek volna boldogítani minket”. Ezért, hogy „a szellemnek pedig meg kell alkotnia az egységes és igazságos nemzeti társadalom tervét, melyben a sajátos magyar szellemiség a dolgozó tömegek természetes jogaival egyesül”, s „a békés nemzeti építésben is egy szív, egy lélekké válik a magyarság”⁶. (Valamivel későbbi, *Erdély üzen* című cikkében is állítja, hogy nem kell hinnünk senkinek, „mert ennek a háborúnak a végén is egyedül rajtunk fog múlni további sorsunk”; két óriási feladatunk pedig: „hogy a Magyar Szent Korona országát helyreállítsuk és minden ellenséggel szemben megvédjük: másodszor pedig abból, hogy ebben a helyreállított magyar hazában, majd a háború után, igazságos rendet teremtsünk”⁷). Mintegy bő fél évvel ennek előtte (1942 decemberében) pedig egy másik előadásában (*Érzelem a népiségről*)⁸ a népiség eszméjének mibenlétét boncolgatva (a tudós „szakszerűségéhez” és a néppárti vezér „csalhatatlanságához” képest a saját bizonytalankodását – játékos iróniával emlegetett „köntörfalazását” – a kérdés mélységeit látó és átérző író „szerelmes” érintettségével – származásával és eddigi szolgálataival – mentegetve) olyan (egyszerre irodalmi, kulturális, társadalompolitikai) eszmeáramlatot körvonalaz, amely termékeny szintézisbe hoz „nemzeti eszmét” és „emberies felfogást”. A népiség gondolatát az első világháború végétől eredezteti, amikor is „a szabad verseny, mely az anyagi javak mohó megszerzésében és az anyagi hatalom féktelen vágyában mellőzte az igazság és az erkölcs szabályait, ennek a háborúnak végén olyan világot teremtett Európában, amelyet sem erkölcsös emberek, sem öntudatos nemzetek nem tudtak s nem is tudhattak tartósan elviselni”; noha ennek is megvoltak az emberi vívmányai (főleg az anyagi művelődés, de a tudományok és a művészetek terén is). A materializmus nemzetfölötti értékkel való emelése azonban kudarc, azzal a tanulsággal, hogy „az emberiség, mint gyakorlati közösség, csupán illúzió: egyedül a nemzeti közösség az, amelyből és amelyre építeni lehet”. („Az emberiség eszme csupán, mely él és mindig élni fog az emberi lélekben, de ezt az eszmét igazán szolgálni csak az tudja, aki maradandó formában fejezi ki nemzetének építő erőit.”) A nemzeti és emberi megújulás forrása Tamási szerint a nép (s a hangzavartól megtisztított népiség-fogalmat vállaló törekvésé), amely megőrizve szellemi egészségét, s előzőleg kizárva az élet értelmét a matériába helyező, a teremtett világtól elszakadó és az Istent is otthontalanná tévő társadalmi és világrendből, most fel tudja mutatni az „emberi lét alapvető törvényét”: „ha Istennel való kapcsolatunkat megtartjuk és gondozzuk; ha benne élünk a teremtett világban, a fákkal, a virágokkal, az éggel és a földdel együtt; s ha olyan társadalmat alkotunk, amelynek tagjai rendezték már a viszonyukat az Istennel és a természettel”. „Ez hát a népiség?” – teszi fel a kérdést, majd leszögezi, hogy a

⁶ Uo. 311–4.

⁷ Tamási Áron, *Aranyos tekerők – Elfeledett írások*. Szerk. Urbán V. László. Kertek. Bp., 2000. 261–2.

⁸ Tamási Áron, *Virrasztás*. Révai. Bp., 1943. 439–48.

„harmonikus”, egyszerű, derűs és egészséges élet feltételeit kereső világgép vagy hitvallás régi, elfelejtett eszméket újít fel, amelyekkel rendet lehet teremteni az „emberi lélek egész területén”. S „rendet teremteni a lelkekben: ez igazán költői hivatás, melynek méltó jutalma egyedül csak az lehet, ha az eszme jegyében megújul a nemzet, s ha a rendből társadalom lesz. Megújulni, embernek és nemzetnek egyaránt, csak a saját természete szerint lehet; életképes társadalmat pedig csak a fajta jó tulajdonságaira építhet bárki. Nemzeti eszme tehát a népiség? Igen, mert derűs és egészséges magyart akar; ilyen magyarokból igazságos társadalmat; és a társadalom fölé nemzetet, melyet minden magyar a magáénak érezhet, mint a csillagos eget.” – És az 1942 karácsonyán keltezett *Gond és reménység*⁹ szintén a „lélek és test” – „kultúra és anyagi rend” – közötti egyensúly helyrehozatalát, restitúcióját sürgeti: „Lélek és test: együtt a földi élet. Ha a kettő közül válságban van a lélek, mert szabad és természetes életformáját elvesztette, akkor a test világában is bizonyára zavarok vannak”; „Beteg a lélek, mert az anyagelvűség olyan világnézetet kényszerített rá, amelyben meg kell nyomorodnia. Az egészséges és termékeny világnézetnek ugyanis három örök tényezője van az emberi lélek számára: az Isten, a természet és a társadalom. Emberhez méltó élet csak akkor képzelhető el, ha a lélek e három tényezőhöz való kapcsolatát megnyugtató módon rendezni tudja. Az anyagelvű korszak úgy rendezte ezeket a kapcsolatokat, hogy az Istent és a természetet kiűzte a lelki világunk képéből s élete színteréül egyedül a társadalmat tette meg, amelyben egyenlőtlen és gyakran méltatlan fegyverekkel folyt a küzdelem: ember és ember, osztály és osztály, nemzet és nemzet között.” (Máshol – mert sokszor megfogalmazott vezéreszméje ez Tamásinak – így válaszolja ugyanezt: „az ember, a földi létezés legelső és tudatos fokán ugyan, de éppen olyan szerves része a világnak, mint a növény vagy az állat. Harmonikus földi létét három tényező együttesen biztosítja: az Istenhez való viszonya, a természetben való elhelyezkedése és a társadalmi együttélés szüksége [...] Az ember már kezdetben megszemélyesítette a titkos erőket, s annak a sejtelemnek kényszere alatt, hogy nem a születésnél kezdődik az élet, s nem a halállal ér véget: viszonzásul ő is megteremtette magának az Istent, aki őt teremtette. Ugyanakkor a természetben megkereste helyét és szerepét, majd más emberekkel közösségbe szervezkedett. Az emberi fejlődés különböző fordulatait mindig az jellemezte, hogy a három tényező közül valamelyik uralkodóvá vált, s így az összhang megbomlott. A mi korunkat mindennél jobban jellemzi, hogy az emberiség csak társadalomban él. Megfeledezett a természetről, és az Istenhez való viszonyát nem élmény alapján rendezte [...] Nagyvárosokba zárkózik s tömegesen falak közé. S miközben Isten és a természet fölött is uralkodóvá tette a társadalmat, lassan megölte a közösségi lelki otthont benne, mert az együttélés marakodássá vagy hazugsággá lett. Azzá

⁹ Uo. 449–54.

kellett válnia, mert Isten és a természet mellőzésével az összhang megbomlott, az emberek millió számra meghasonlottak, az élet számukra teherré változott és céltalanná”¹⁰ (*A tűz világossága*, 1941). A tartalmát elveszített lélek „elhervadott” (folytatódik a *Gond és reménység*), s a „színes és erkölcsös egyéniség helyébe a tömegember lépett, az értelmes és sokszor művelt szolga, ki felülről veszi azokat a véleményeket, amelyekre dühös meggyőződését alapítja”. A vagyongyűjtő „kapzsi vágy” anyagiassága igazta le az életet, a „lehetőleg egyforma és célszerű” házak, városok építésével, az „embert és szerszámokat” tömegben gyártó erőszakkal – s közben „olcsó mutatóanyagokkal” elvakítva a népet, hogy „a kalmárok gazdagodni jobban tudjanak”. Az egyenlőségeszme eltorzulásában „a vagyon a vagyonnal, a cím a címmel és a szegény a szegénnyel volt egyenlő”; a hamis „testvériség” elválasztotta a test és vér szerint egybetartozókat, de a nyers érdekek alapján egybekötötte az uralomra és a szerzésre törekvőket; a megcsúfolt „szabadság” pedig, mely „mindent engedett az egyik helyen”, máshol csak tiltott. „A szavak elárulták a fogalmat” tehát, az elvek visszájára fordultak; a lélek kultúráját „produkciókkal” helyettesítették, az anyagi javak elosztása igazságtalan és méltánytalan maradt. Az ember az anyagból teremtett „szellemet”, „mely kultúra helyett társadalmi műveltséget adott nekünk, csillagok helyett géppel kápráztatott, nyugalom helyett rohanást ajándékozott, bölcsesség helyett tudományt, természet helyett parkot és állatkertet, Isten helyett aranyat”. Holott „egyedül a lélek tesz emberré minket, tartalmánál fogva”, amelynek „színe és jellege van: egyéni színe és magyar jellege”. Ennek válsága a kereszténység hordozta „örök eszmények”, illetve az erős közösséggé forrasztó és a magyarságnak a nemzetek között méltó helyet biztosító sajátos nemzeti eszme segítségével, jegyében győzhető le. A nemzeti eszme pedig „a magyar haza történelmi határai között” újratereztendő életre irányul. Egyedül az „emberi eszmével összecsendülő nemzeti igazságban” van „rendteremtő értelem”, „mely a kevesek helyett a sokat jutalmazza és a kivételeket érték szerint válogatja meg”. – S test és lélek együttes védelmi szempontja analogikusan és metaforikusan a nemzetegészre, a nemzeti létezésre vetítve „a kard és a könyv” szerepének az egyenrangúságát, a „könyv fegyverének” a felértékelődését is jelenti¹¹ (*Magyar könyv* 1943). – Test és lélek szoros összhangjának, duális egységének ezt a kívánalmát egyébként számtalan szimbolikus vagy szentenciózus formában, s minden más műfajban is hangoztatja az író; regényben: „ne éljen többé külön a

¹⁰ Uo. 406–7. – Érdekes megfigyelni, hogy jóval később, a század-, sőt ezredvég (és ezredforduló) után (a posztmodern korban) is egészen hasonlóképpen fogalmazza meg világtapasztalata summázatát a kiemelkedő felvidéki költő, esszéista Tózsér Árpád is: „A létezés nemrég még háromsztatú volt: istenből, természetből és emberből állott. Ma már csak kétosztatú. Isten meghalt. Több mint száz éve tudjuk. S haldoklik a természet is. [...] S a társadalmi-történelmi ember, a civilizáció ölte meg/öli meg az istent is, a földet is! S a föld, a természet után ki lesz soron? Feltehetően maga az ember, aki – ha már nem lesz kit gyilkolnia – önmaga ellen fordul.” In: *Hetvenhat jeles hetvenes. Napút Évkönyv 2005*. Napút, 2004/10. 101–2.

¹¹ Tamási Áron, *Szellemi őrség*. 310.

test és külön a szellem, hanem együtt akarjon teremteni egy jobb világot”¹² (*Ragyog egy csillag* 1938); drámai színjátékban: „az ég nincs külön a földtől, mert egyik a másikra borul, és egybeköltöznek, mint a test és a lélek! Isten műve ez!”¹³ (*Vitéz lélek* 1940); „a test és a lélek együtt teszik az embert. Nő és férfiú együtt alkotja az emberiséget; s az ég és a föld a világot”¹⁴ (*Hegyi patak* 1957); novellában: „egy kereszt fénylik a föld felett, a két szára egyenlő: olyan, mint egy pluszjel, amellyel össze akarja valaki adni az eget és a földet”¹⁵ (*Okkersárga Ábrahám* 1930).

*

Tamási Áronnak mindezek az aktuális társadalom- és kultúrkritikai (sőt krizeológiai) megfontolásokkal bővülő nézetei eredendően az archaikus népi hitvilág és a keresztény létszemléleti formák szintézisét megvalósító népi mitologizmus övezeteihez kötődnek, s kiteljesedésükben valami olyan modern organicista világlátás, világkép dimenzióit érzékeltetik, amelyben az ősi-premodern tradicionalizmus (természetelvűség, közösségelvűség, genuin transzcendentalizmus, platonikus struktúrájú antropológiai és ontológiai dualizmus) szerves összhangba kerül a liberális és egalitárius törekvések egyeztetését célzó modern európai demokraciáfelfogások, szellemtörténeti-morálfilozófiai ereszétű (egyszersmind erkölcs-, szellem- és nemzetközpontú) gondolkodásmódok lényegével. A vitalista-plebejus demokratizmus egy széles horizontú szakrális-metafizikai életbölcsélet kontextusába illeszkedik, amely a népiség nyelvi-kulturális, szemléleti és poétikai hagyományvilágát (pogány-keresztény szinkretizmusától művészeti műfajteremtő folklorisztikus ősiségéig) egészében kívánja és tudja újjáélelni, reaktiválni, a kozmikus-organikus remitologizációnak a modernitás korrekcióit és meghaladását jelentő energiáit teljes mértékben mozgósítva. (A „folklór utolsó irodalmi nagykövete”¹⁶. Féja Géza szerint (*Tamási Áron* 1969); „kevés nagy írónak sikerült a tájhaza határai közt maradván, egyetlen néptörzs figuráiról szólva, ilyen nyílt, magas kürtön át tartani a kapcsolatot a nagy irodalom áramlataival”¹⁷ (Németh László, *A fenomén marad nekem mindig... – Beszélgetés Tamási Áronról* 1970); „realitáson túli formában is hitelesen”, „európaian, ismétlem: Garcia Lorcához mérhetően fejezte ki egy nép életérzését”; „komoly, európai nagyságú művész”¹⁸ (Illyés Gyula, „*Egyre jobban*

¹² Uő: *Jégtörő Mátyás*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1986. 364.

¹³ Uő: *Színjátékai 1924–1942*. Szerk. Z. Szalai Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1987. 367.

¹⁴ Tamási Áron, *Színjátékai 1943–1966*. Szerk. Z. Szalai Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1988. 493.

¹⁵ Tamási Áron, *Összes novellái I-II*. Szerk. Ugrin Aranka. Kortárs Könyvkiadó. Bp., 2002. I. 348.

¹⁶ Féja Géza, *Tamási Áron*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1970. 92.

¹⁷ Németh László, *Utolsó széttekintés*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1980. 853.

¹⁸ *A költő felel – Beszélgetések Illyés Gyulával*. Szerk. Földes Anna. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1986. 522-3.

hiányzik” – Emlékezés Tamási Áronra 1974); „mit hozhat egy író a politikába? Elsősorban stílust. Tamási ezt kísérelte meg a keresztény szószék s az eszményített görög areopág emelkedettségének és méltóságának párosításával”¹⁹ (Szabó Zoltán, *Mű helyett az ember* 1943); „Tamási Áron írónak is, embernek is rendkívüli volt [...] nép-író-mű-ember töretlen és hibátlan egysége tette őt olyan emberi jelenséggé, amelynek léte a kortársra úgy hatott néha, mint a zene vagy a vers”²⁰, (I. *Rendkívüli ember* 1967) A Tamási írásaiban szereplő fogalmak („lélek”, „természet”, „egyensúly”, „anyagelvűség”, „tömegember” stb.) szintjéig menően is egybevág ezzel a mitikus teljességigénnyel (Németh László nevezte – *A Mítosz emlőin* című 1939-es esszéjében – a mítoszt „a teljesség iskolájának”, amely „mindig az egészet nézi”²¹) az, ahogyan például *A mesebeli szellem fenomenológiájához* című 1945-ös értekezésében Carl Gustav Jung is értelmezi a mítosz és az archetípusok természetese összjátékában megnyilatkozó emberi lélek minőség tartalmait, s a vallási képzetek archaikumát is jelentő szellem őseredeti jellegét. Figyelmeztetve a „felfuvalkodás” veszélyére, ami „annál nagyobb, minél jobban lebilincseli a külső tárgy az érdeklődést, s minél jobban feledésbe merül, hogy a természethez fűződő kapcsolataink differenciálódásával kéz a kézben kellene járnia a szellemhez kapcsolódó viszonyunknak a nélkülözhetetlen egyensúly megteremtése végett. Ha a külső tárgyat nem ellensúlyozza belső ellentéte, akkor gátlástalan materializmus üti fel a fejét, örült önteltséggel vagy az autonóm személyiség kihalásával társulva, mely utóbbi amúgy is ideálja a totális tömegállamnak”²². Természetesen egyetemes, a világkultúrát féltő európai értelmiségi közérzetet fejez ki az ilyesféle hanghordozás, amelyre számtalan egyéb példa is kínálkozhatik. Tamási Áron mindenesetre szorosan kapcsolódik ezekhez az eszmeáramlatokhoz, ahhoz is, ahogyan Németh László fejtegeti: a „magunk mélyei s a magunk csillagai közé” vetve igyekszünk „vallássá élni a világot”, s „a mítoszok beszédessé teszik a vallásos érzést, s a teljes teremtést adják szótárául”²³; s ahhoz is, amint Jung (*Föld és lélek* című alapművében Bp., 1946) a mély hovatarozás-érzetről és az anyaföldhöz kötő hűségről és megmaradásról szólva írja, hogy „a tudattalannal való kontaktus földünkhöz bilincsel”, a „gyökértelenség” viszont elszakít lényünk „anyai, földszerű” ősökától²⁴. A hűség egyszerre kapcsol mélységekhez és magasságokhoz – a kötés és az emelkedés erőihez. Így lesz őshagyomány és felszabadultság ugyanakkor a kikerekedő létérzésnek – akár a bartóki szintézismodellhez is illeszkedő – két aspektusa. Mert „az ember (akármilyen viszonyban álljon is a

¹⁹ Szabó Zoltán, *Ősök és társak*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Bern, 1984. 150.

²⁰ Uo. 167. – Ld. még: Uő: *Ablakok Erdélyre*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda, 2000; *Találkozások Tamási Áronnal*. Szerk. Bán Péter. Pallas-Akadémia. Csíkszereda, 2000.

²¹ Németh László, *Életmű szilánkokban*. I. 556.

²² C. G. Jung, *A szellem szimbolikája*. Európa Könyvkiadó. Bp., 1997. 15–6.

²³ Németh László, *Életmű szilánkokban*. I. 556.

²⁴ Carl Gustav Jung, *Föld és lélek*. Kossuth Könyvkiadó. Bp., 1990. 53.

tételes vallásokkal) vallásos lény, aki a maga és a világ léte közt értelmi összefüggést keres, s azt szeretné, ha élete nem pocsolya lenne, amely poshad és kiszárad, hanem folyó, amely egy nagyobb életbe, vagy mondjuk, jelentésbe torkolli”²⁵ (Németh László, *Adalékok egy „újnemes”-szekta történetéhez* 1934). „A vallás minden lét legmélyebb pontja: az élet transzcendens csúcsa, amiből az élet értelme fakad, célja, szépsége, gazdagsága, és ez irányítja a gazdaságot is [...] A vallás az emberi élet ihlete”²⁶ (Hamvas Béla, *Modern apokalipszis – A világhátréteg irodalma* 1935). (S Németh Lászlónak sincs „semmi bizalma” az olyan gazdasági mozgalomban, „amely nem erkölcsi (a szó legnemesebb értelmében: vallásos) mozgalom is”²⁷ *A reform* 1935). S a vallásos ihlet, maga a vallásos beállítódás és emberi alaphangulat – a pszichikum spirituális szférái – tehát a legmagasabb igényt és perspektívát a legmélyebb ösztöni, antropológiai gyökérszintből bontakoztatják ki. Az ég a föld mélyével áll folytonos összeköttetésben. A népi, s különösen az erdélyi prózában (Nyírő, Tamási, Sütő és mások műveiben) jellegzetes ember- és lélektípust formálnak azok az alakok, akiknek a vallásos (népi vallásos, népi katolikus vagy – Németh László fogalmát kölcsönözve – „görögprotestáns”) „devotio”-ja, beállítottsága, elszántsága az ösztöni szilárdság evidenciájával és örökérvényűség-atmoszférájával nyugtáz le. Az akármilyen nyers indulattól, elementáris ösérzulettől az önátadó átszellemülésig megannyi változatot képező transzcendentális odafordulás, „átvalósulás”: mindig hitelesen gyökeres, mélységes egzisztenciális érintettséggel, létérdekkel és létértékkel áll kapcsolatban. Az erkölcsi ösztön – a „posztfreudí” szekularizált, profán, az ösztönbe íródott és ivódott religiozitás – egzisztenciális legmélyéből, tehát nem üres, külsődleges szokásrendből, formaságból, konvencióból fakadó készletese, inspirációja az emberi élet egészét átjárja, belengi. A vallás, a hit, az erkölcs, a minőség – Németh László-i értelemben – valóban nem pusztán eszme vagy utópia, hanem az emberlény egészét áthangoló, az „egész biológikumban” visszhangot verő, a biológikumból sarjadó, táplálkozó: „anthropologikum”²⁸ (*Levél Veress Dánielhez* 1969). A felszíni értelemmel, logikával, vagy akár a természetes érzélemmel, akár el is utasított (tehát értelmetlennek talált, sőt ellenérzést kiváltó) Krisztus-passió legvégső lényege is a szenvedéstörténet min-

²⁵ Németh László, *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1974. 413.

²⁶ Hamvas Béla, *A világválság*. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1983. 19.

²⁷ Németh László, *Sorskérdések*. 250. – Vö.: „Nem azért látszik-e gazdaságinak ez a válság, mert elsősorban vallásos? Nem azért kellett-e épp gazdasági téren észrevennünk, mert az élet központi kérdéseiben olyan súlyos, zsidbasztó, hogy már érzékünk sincs az észrevevésére? A reformáció kora még érezte, hogy valahol belül, ember és Isten viszonyában van a baj”. Uő: *Magyarság és Európa* 1935. Uo. 268.; „Mert a válságot sosem az okozza, ami van, hanem ami nincs. S ma – az egyház növekedésének hiánya miatt – vallás nincs”. Uo. 269.; A „tudományos szerepátélésekben Európa ugyanazt a felszabadító élményt hajszolja, amit a művészet. Ezért tolong mindenütt a messzeség és a mélység felé, östörténet, ösztön határait, ahol a mitológiák teremtődnek, s a *homo religiosus* szívverése hallatszik”. Uo. 279.

²⁸ Uő: *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1975. 589.

denkire érvényes egzisztenciális-antropológiai példajaként, így az egyszeri és legegyszerűbb életnek is emberségében eszkatológiai megerősítést nyújtó sorslehetőségeként mutatkozik meg – például abban a Kányádi Sándor költötte „apokrif” *Csángó siratóban* (1987), amelyben a egyéni és kollektív paraszti lét-tudat legfőbb sorsproblémája – a krisztológiai sorsanalógia vagy sorszazonosítás révén – mintegy ontológiai megoldást nyer, az evilági létezésnek is lényegeként ismerve föl a krisztusság (a büntelen szenvedés, a szegénység, az önáldozat, a megváltásremény) sorsközösséget (tehermegosztó, teherátvállaló, kín- és gondenyhító szenvedés- és megváltásközösséget) teremtő – és kételyeket elhomályosító – metafizikai törvényét: „miért kellett meghalnod / én édes gyermekem / miért adtad magad kínhalálra / olyan fiatalon / én édes Jézusom [...] nem szűnnek a kínoztatások / érdemes volt-e édes Jézusom / hitted volna-e hogy csak ösvényt versz / csak utat taposol nekünk a golgotára / érdemes volt-e a te szép fiatal életednél / többre tartanod a példamutatást érdemes-e / jaj édes gyermekem mégse kellett volna / annyi nyomorúságot a fejedre gyűjtened [...] nem kellett volna nem / de ha nem vetted volna magadra / ha nem vagy a szenvedésben példa / mi értelme lett volna / az én kicsid életemnek / mi értelme jaj”²⁹. És így lesz egyúttal a transzcendentális eszmélkedésben az érzék- és emberfölöttinek nem korlátozó, hanem kitágító értelme, jelentősége – az „Úr pedig a Lélek; és ahol az Úrnak Lelke, ott a szabadság” (2Kor 3, 17) szellemében. – A hétköznapias – de ünnepre készülő – paraszti lélek pedig a tisztaság tárgyi és elvont-jelképes értelmében is a megtisztulásra törekszik; Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* (1970) című lírai naplójegyzetében hangzik – sűrített életbölcsességgént – el: „ilyenformán kell valahogy a világ dolgaiba avatkozni: kéretlenül is, biztatás nélkül véghezvinni a magunk feladatát; tisztán tartani az ablakot és a lelkiismeretünket”³⁰. A metafora a helytállás, a kötelességtudat és a lelkiismeret éthoszát domborítja ki. Jelentése metafizikai sugárkörű („vertikális, emelkedő, transzcendáló”), abban az értelemben, ahogy Paul Ricoeur elemzi „meta-forika” és „meta-fizika” összefüggéseit, megállapítva, hogy „beszéljünk bár a metafizika metaforikus vagy a metafora metafizikai jellegéről, azt az egyedüli mozgást kell megértenünk, mely a szavakat és dolgokat elragadja önmagukon át, túl”³¹.

*

A lélek szubjektivitása és az átlelkesített, teremtett természet világ-szerúsége közötti organikus viszony az egyénfölötti, transzindividuális életkeretekre is kiterjed. Egyén és közösség szerves kapcsolatában, szokás- és

²⁹ Kányádi Sándor, *Felemás őszi versek*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002. 20–1.

³⁰ Sütő András, *Anyám könnyű álmot ígér*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1996. 227–8.

³¹ Paul Ricoeur, *Metafora és filozófiai megvilágítás*. In: Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris Kiadó. Bp., 1999. 215–6.

létrendi harmóniájában a ciklikus és időtlen életfolyamat integer megőrzése, fenntartása az elsődleges érték, s a személyiség saját önértékét a kollektívum univerzalitása, infinit egysége érvényesíti és szavatolja. A „népi életforma”, mint „névtelen emberi mű” – akár a nyelv –: „nem kezdetet lát a születésben és nem véget a halálban, hanem csak személyi változást mind a kettőben. S nemcsak az embernek emberhez való kapcsolatát szabályozza, hanem a szövetséget is, melyet a természettel és az Istennel mindnyájunknak meg kell kötnünk. Valóban olyan életforma ez, melyben a közösség az első és legfőbb személy s lelkében változatlan, csupán az atyák és a fiak cserélik egymást”³² – hangzik a *Szülőföldem* (1939) című lírai-vallomások és szociografikus útirajzból. Szent és profán, aktus és rítus, mindennapi és liturgikus cselekedet összeolvad: „szentmise a búzavetés is, és imádság minden született csecsemő”³³ (*Föld embere* 1922). A személyfölötti személyesség humanitás és divinitás, földi és égi szférák között közvetlen érintkezést biztosít, s a primordiális szakralitás méltóságával ruházza fel az embert – a betöltött szociális pozíciótól függetlenül, vagy éppen az önazonos paraszti lét (s a hagyományos székely öntudat) értékminőségétől függően: a székely férfi „ment elszántan és egyforma keményen, mint az örökkévalóság rokona, és ment valami halhatatlan méltósággal, amely csak az Istennek s a parasztnak adódott”³⁴ (*Szűzmáriás királyfi* 1928). De ez a fölülállás, ez a transzcendens távlatba, az abszolútumok világába helyezett alanyi öntörvényűség nemcsak a romantizáló elokvencia tónusában, hanem a játékos humor nyelvén is megszólal. Az amerikai nagyváros esti fényáradata, vakítóan villogó reklámözöne láttán az Ábel-történetek hőse (akinek – Makkai Sándor szerint – elég „az Isten, meg a tulajdon esze, amit az Isten adott neki”³⁵) megilletődik: „amikor éreztem, hogy több csodálatot már nem tudok magamba fogadni, akkor egyszerre eszembe jutott édesapám, s az a gondolat hasított végig a szívemen, hogy ezt neki nem tudom megmutatni soha! [...] – Elszédültél? – kérdezte Gáspár bácsi. – Apám jutott eszembe. – vallottam meg neki az igazat [...] Erre sokáig hallgattunk, majd megerősítettem magam, sóhajtottam egyet, felnéztem Gáspár bácsira, és így szóltam: – Tudja-e, hogy erre a mennyországgra mit

³² Tamási Áron, *Szülőföldem*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1990. 121. – Az ismétlés alapelve révén „az ember alkalmazkodik a természeti regeneráció körkörös szerkezetéhez, s imígyen részesedik az isteninek és öröknek tartott kozmikus életből.” Jan Assmann, *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó. Bp., 2004. 102.

³³ Tamási Áron, *Összes novellái*. I. 29. – Vö.: „a gazdaság nem vált el az élettől, a termelés az ünnepeléstől, a búza azonkívül, hogy kenyér: élet-halálnak is titka”. Németh László: *Sorskérdések* 269. – „A szent és a profán rend eredendő megkülönböztettségének legjobb példája egy ausztráliai elképzelés, amely szerint az ősök szellemének földi kóborlásai-tevékenységei szolgálnak mintául a szabályhoz kötött emberi tevékenységek mindegyikéhez, az ünnepi rítustól a cipőfűzésig.” Jan Assmann, *i.m.* 58. – A „szent a tulajdonképpeni valóságos”; „az ember, amikor az isteneket utánozza, helyet biztosít magának a szentben, s ezáltal a valóságban; másfelől, a példaszerű isteni tettek szakadatlan újramegjelenítésével megszentelik a világot. Az ember vallási viselkedése hozzájárul ahhoz, hogy megőrződjék a világ szentsége.” Mircea Eliade, *A szent és a profán*. Európa Könyvkiadó. Bp., 1987. 88., 92.

³⁴ Tamási Áron, *Szűzmáriás királyfi*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1989. 17.

³⁵ Makkai Sándor, *Ábel*. Erdélyi Helikon. 1935/3. 156.

mondana apám? – Mit? – Azt mondaná, hogy eléggé pislákol”³⁶ (*Ábel Amerikában* 1934). Az ilyen mondások valóban valami megingathatatlan derű és nyugalom leheletét árasztják – a genuin ítélőerő maradandó szilárdságáról és romlatlanságáról árulkodnak. A világ váratlanul újszerű, ismeretlen tüneményeivel szemközti archaikus szemlélet biztonsága és emelkedettsége ez. Mintha valami előzetes ismeret vagy mögöttes őstudás diktálná a tréfásan leereszkedő és elismerő hangsúlyt – mintha valami korábbi tapasztalathoz lehetne mérni, hogy a neonlámpa eléggé vagy nem eléggé „pislákol”. És lappangó önvédelmet is tanúsít ez, amely nemcsak általában segíti az eligazodást, hanem fékezi is a tárgyi környezetnek való esetleges túlságos vagy hirtelen odaadódást, megakadályozza a kritikátlan elragadtatódás – vagyis a rászédhetőség – veszélyét. Illik erre az alkati eredetű viselkedésre és beszédmodorra – az autentikus és autochton népi karakter lényegére –, a bohóságokra és csillogásokra reagáló szkepticizmusra, amit Babits Mihály (*A magyar jellemről* 1939) a „magyar okosság természetrajzáról”, karakterológiájáról kifejti: „a bölcs szájában életszabály volt ez: óvakodni a dolgok túlbecsülésétől, helyesebben a részletek túlbecsülésétől, mert a világ *egészében* csoda. A magyarra nagyon is rászakadt ez az egész csoda, kisebb csodák neki már nem csodák. A csoda maga az élet, teljes gazdagságában; ha egyszer ezt elfogadta, a részletek már nem kábítják el”; „a magyar realizmus mellett nem hiányzik a magyar platonizmus sem”³⁷.

A reális, józan tárgyilagosság és a szellemi emelkedettség együttesen pedig a szemléleti fundamentuma lehet annak a társadalomlátásnak, amely a történelmi gyakorlatban rendre szétváló és egymást kizáró szabadság-, illetve egyenlőségeszme tendenciáitól, végleteitől egyaránt tartózkodik. A mindegyre önmaga ellentétébe forduló szabadságelv (amely a gáttalan szabadversenyben szerzett vagyoni kiváltságok érdemtelen örökletességének méltánytalanságával riaszt) és a szintén önmagát aláásó egyenlőségtörekvés (amely az eredendő emberi különözés természetjogi normáit elsöprő, a személyes szabadságjogokat felfüggesztő egyenlősítő-uniformizáló diktatúrával, s az erőszak által úgyszintén a felül- és alullevők társadalmi dichotómiáját kialakító önkényuralommal fenyeget) – valóságos kudarcokat vallott. Ezzel szemben az egyetemes társadalomelméleti és történelemfilozófiai ajánlatot nyújtó „saját út”, „harmadik út” távlata, az önálló „magyar műhely”-gondolat (Szabó Dezső, Németh László, Kodolányi, Bibó és mások képviselte eszmerendszere): a népi szellemiség világ-raszóló teoretikus és praktikus perspektíváival szolgál. Szabadság, egyenlőség szubverzív meghasonlását a valódi „testvériség”, az erkölcs, a minőség eszményeivel korrigálva, rend és szabadság értékelvű szintézisével orvosolva létrehívható a mind a liberális egoizmus haszonelvűségét, mind a despotikus etatista bürokrácia személytelen értékellenességét egyaránt mozgató

³⁶ Tamási Áron, *Ábel*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1984. 437–8.

³⁷ Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok* I-II. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1978. II. 645–54.

anyagközpontúság fölötti vagy utáni közösségi társadalom. (Amely tehát kiküszöböli a parancsuralom vagy a tömeguralom hamis alternatíváját, rossz – és olykor akár egymással éppenséggel összefüggő, egymást feltételező vagy generáló – végleiteit.) A „lelkek reformja”, a „lelki közösség” megnevesíti a javak (gazdasági) elosztásának igazságosságát – magántulajdon és szövetkezés-alapú vagyonközösség, önkormányzati és össznemzeti szempont, érdek és érték kiegyenlítődsét, harmonizációját – is. A magyar út tehát az önállóság, a független államiság, a népi-nemzeti kulturális identitásra épülő nemzeti demokrácia ideálján túl emberiség-horizontú elméleti-ideológiai lehetőségeket hordoz. Bibó István szerint is a népi írói-szellemi mozgalom képviselőinek, a népieknek „túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön, van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az ti., hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdáló ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni”³⁸ (*Levél Szalai Pálhoz* 1978). És Gombos Gyula is azt nyomatékosítja, hogy a példaadó cél „évszázados igények valóra váltása lett volna, hogy a magyar nép gazdája legyen hazájának, s a saját képére és hasonlatosságára olyan országot teremtsen, melyben szabadon alkotva fejtheti ki és juttathatja érvényre önmagát”³⁹ (*A harmadik út* 1989). És legújabbban például Rákos Péter úgyszintén hangsúlyozza: „A ’harmadik út’, mely, mellel, mindig is éppen a nyíltan vagy álcázottan totális rezsimek mumusa volt, ma: tárt ajtó, visszhangzik tőle Európa, ha nem az egész glóbusz [...] mindenki egy kissé másképpen értelmezi: nem tudjuk, e harmadik út – sík mezőben hármast út? – milyen legyen, de nyilvánvaló, hogy kell. Annyi szent, hogy a harmadik utasság mint terminus ma már nem alkalmazható elmarasztaló vagy éppenséggel becsúszó színezettel, s jelenkori heves ellenzői – mert azért vannak, mégpedig csöszül – csak önmagukra vethetnek, ha nevetségessé válnak”⁴⁰ (*Nem tabu – legenda* 2000).

A sajátosság, a szuverenitás méltósága, a minőség-lényegű emelkedés az azonosság gyökereit a humanitás metafizikai feltétlenségével köti össze. „Mennél mélyebben vagyok magyar, annál igazabban vagyok ember [...] A magyar radikalizmus, miközben népünk jellegéből többet értett meg s fejezett ki, mint előtte bármely magyar mozgalom, az emberiség számára is komolyabb szót

³⁸ Bibó István, *Különbség*. Bethlen Gábor Könyvkiadó. Bp., 1990. 427–8.

³⁹ Gombos Gyula, *A harmadik út*. Püski Kiadó. Bp., 1990. 138.

⁴⁰ Rákos Péter, *Nem tabu – legenda*. In: *Németh László emlékkönyv*. Szerk. Monostori Imre, Olasz Sándor. Tiszatáj Könyvek. Szeged, 2001. 549. – Vö. még: „Maga a szándék, amely a gondolatot előhívta, aligha évelhet el az időben, amíg nép és ország létezik.” Bíró Zoltán *Saját út*. Eötvös Kiadó. Bp., 1988. 90.

formál”⁴¹ (*Magyar radikalizmus* 1940); „Hisz a magyarság külön európai hivatásában, s hiszi, hogy a magyarság isteni mandátumának a magyar nép a letéteményese”; „A harmadik Magyarország ennek az új értelmezésű népléleknek a mozdulata akar lenni a csökönnyös Európa felé”⁴² (Németh László, *Új magyarok* 1926). Mert a nemzettudatnak és a megújuló-továbbretegződő nemzeti kultúrának továbbra is a népiség a fundamentuma, ezért kötelesség a paraszti múlt teljes értéktárának a felderítése és megőrzése – hiszen ez „a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt”⁴³ (*Második szárszói beszéd* 1943). (A nyelvi műveltség – erudíció – irodalomtörténeti perspektívájából még Kosztolányi Dezső is így fogalmazott: „a magyar próza gyökerében és mivoltában népies, s más nem is lehet. Nincsen ’tudós’ stílusunk. Minél elvontabb, minél finomabb, légiesebb árnyalatokat keresünk, annál inkább vissza kell nyúlnunk a népnyelvbe. Aki a múltban valami nagyot alkotott a próza terén, Pázmány, Mikes, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, az egytől egyig népies volt. Arany János a *Hamlet*-et szalontai parasztok nyelvén szólaltatta meg, oly világosan és kézzelfoghatóan, hogy mikor évekkel ezelőtt kísérletül felolvastuk egyik cselédünknek, az a tragédia minden helyzetét és szépségét megértette. Városi nyelvünk még mindig csenevész, szegényes”⁴⁴ (*Móra Ferenc* 1927). Ennek szemszögéből sűriti programját Németh László: „Társadalomban: népi középosztály; gazdaságban: kertgazdaság; belpolitikában: kelet-európai kis népek összefogása; művelődésben: mélymagyarság; vallásban: a keresztény vallásos érzés magyar formái [...] Mi, magyarok tehát nem azért akarjuk Magyarországot magyarrá tenni, mert így fajibb lesz – hanem mert igazságosabb, szabadabb, emberibb, európaibb és istenesebb”⁴⁵ (*Magyarok, kibékülni!* 1940); „Magyar nézőpont, társadalmi fölszabadítás, új mélymagyar kultúra, európai küldetés”⁴⁶ (*Magyar radikalizmus* 1940); „történelmi önalakítás”, „melyben egyéni üdvösség, nemzeti küldetés és embertörténet egyet jelent és egyet akar”⁴⁷ (*Dilthey, egy német tudós* 1934). Hiszen „faji és szociális érdek itt csaknem teljesen egybeesnek. Magyarországnak a magyarok a proletárjai”; de „fajtánk jogait nem negatívumokkal, hanem egy nagy társadalmi igazságtevés pozitív programjával akarjuk biztosítani”⁴⁸ (*A jobbak egységéért* 1941).

A magyar nép számára „nemcsak édes, hanem emberi és igazságos haza” reménye Tamási Áronnál is (természetszerűleg, mint a népieknél egyetemlegesen) középponti szerepet tölt be – az „igazság az anyagi és a szellemi javak

⁴¹ Németh László, *Sorskérdések*. 625.

⁴² Uő: *Életmű szilánkokban*. I. 119.

⁴³ Uő: *Sorskérdések*. 737.

⁴⁴ Kosztolányi Dezső, *Egy ég alatt*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 977. 291.

⁴⁵ Németh László, *Sorskérdések*. 614.

⁴⁶ Uo. 626.

⁴⁷ Uő: *Európai utas*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. 532.

⁴⁸ Uő: *Sorskérdések*. 640.

elosztásában, és főleg hogy az ország földje valóban azé a magyarságé legyen, amelynek számára szintén nincs és nem lehet máshol e világon hely⁴⁹ (*Vélemény háború idején* 1942). Az új nemzetfogalomnak az „öntudatos, egészséges” magyar népre mint történelmi osztályra kell alapozódnia, alulról épülő kormányzati formára és „a nép sorsát hordozó és vállaló” értelmiségre, „testvéri érzületű” középosztályra van szükség. (A magyarság „gerincévé” tett „dolgozó népből” eredő új középosztályra⁵⁰ – *Mind magyarok vagyunk!* 1937.) A falusi gazdanép, a földművelő réteg, a városi munkásság, a velük szoros érdekszövetségben és sorsközösségben működő, nevelő értelmiséggé, felelős vezető réteggé fejlődő középosztály: együtt a nemzet központi ereje. Így egységesül, kerekedik ki az öntudatos, megszervezett, önnön sorsát irányító, a támadásokkal szemben ellenálló nemzetközösség – az elszakított, kisebbségi magyar társadalmakban is. Mert tény a nagypolgári, „liberális-kapitalista középosztálynak” a nagybirtokkal, a nagytőkével és más előjogokkal bíró rétegekkel összefonódott, társadalomdeformáló uralma⁵¹ (*Gondok és gondolatok* 1937). Fájdalmas és „szomorúan igaz mindaz a betegség” is, amelyet Németh Lászlóról szólva világít meg Tamási: „hogy nevelésünk és irodalmunk idegen befolyás alatt idegen jegyeket viselt és idegen gondolkodást kényszerített a gyermekre és a felnőtt magyarra!”; hogy „a sajátos magyar szellemek állandóan küszködve élnek magyar földön, fájdalmak és áldatlan harcok között emészten fel önmagukat”⁵² (*Még csak egyet szólott a kakas* 1939). „Nemzeti életünk egyik legfőbb megtartó és hajtó ereje népi irodalmunk és művészetünk”; és égető szükség, hogy a sajtó, amely – erdélyi-kisebbségi létben különösképpen – „nemcsak nemzeti önvédelmi harcunk pótolhatatlan fegyvere, de egyik leghasználhatóbb, mert mindenhová elérő eszköze a nevelésnek is”⁵³ (*Hitvallás* 1937): „ne csak magyarul íróják, hanem tükrözze is ennek a magyarságnak érzelmi és gondolatvilágát”⁵⁴ (*Menedékünk: a lelki közösség* 1938), úgy teljesítse kötelességét, hogy legyen „az önvédelmi egység, példa és tanítás napi megnyilvánulása”; mert „nemzeti érdekeink megparancsolják, hogy a magyar népkisebbség létérdekeit érintő döntő kérdésekben a sajtó teljesen azonos álláspontot foglaljon el. Ne szolgáljon tehát idegen érdekeket”; „történelmi hivatását a sajtó csak úgy töltheti be, ha a magyarság szent hagyományain és keresztény erkölcsi értékein felépülve, a demokratikus nemzeti gondolatot sugározza szét”⁵⁵ (*Hitvallás – A „Vásárhelyi Találkozó” záróhatározata* 1937); ha más („a román pártok és uralkodó osztály”) „világnézeti különbség nélkül egyaránt részt vesz a mi népünk sanyargatásában,

⁴⁹ Tamási Áron, *Virrasztás*. 257.

⁵⁰ Uo. 291.

⁵¹ Uo. 216–26.

⁵² Uo. 356–7.

⁵³ Uo. 307–8.

⁵⁴ Uo. 230.

⁵⁵ Uo. 308.

akkor nekünk is egyetemlegesen s világnézeti különbség nélkül kell védekeznünk⁵⁶ (*Hősökhöz, nehéz időben – A „Vásárhelyi Találkozó” elnöki megnyitója* 1937). S mivel „idegen uralom alatt élni az ember meggyalázásának egyik neme”⁵⁷ (*A tűz világossága* 1941), kisebbségi helyzetben éppúgy, mint a „magyar Erdély” reményében, de minkét esetben, transzszilvánista vagy összmagyar összefüggésben egyaránt, a nemzeti egység alappillérei morális-szellemi kategóriák, ethosz és ethnosz egybetartozását jelölő ideák, ideálképzetek: „Többször mondtam és leírtam, hogy ezt az egységet három eszményi jel alatt kell keresnünk: a keresztény erkölcs, a nemzeti gondolat és a szociális igazság ez a három”⁵⁸ (*Időszerű vallomás* 1940; *Levél Erdélyből*⁵⁹ 1940). („Keresztény a szónak ősi értelmében, mely a hitet és a hitért a halált rejti magában. Nemzeti a fogalom emberi és dicső magyar értelmében, mely örök virágokat nyitott végvári katonák sírján. Szociális a nemzet megszületéséért, melynek címere a nép”⁶⁰ – *Jelünk, a háromágú csillag* 1940). Természeti organizmusában pedig „együtt a nemzet”, ha a föld a magyar (Erdélyben az erdélyi) föld, a gyökér a történelem, a törzs a magyar nép, az ágazat a törzs fölött örökődő, tanult értelmiség, s a rügy az ifjúság⁶¹ (*Időszerű tanítás* 1940). Így folytatódik a küzdelem – miképpen „szabadságunkért és a népjogokért küzdöttünk mindig: törökkel, tatárral, némettel és kevély urakkal”⁶² (*Gondok és gondolatok* 1937). – S így hitelesítődnek mindazok az ezerféle változatban kifejeződő hűségvallomások, az erdélyi szülő- és tájhaza különösségéhez való ragaszkodást kinyilvánító szentenciák is – onnan, hogy „drága Jó Istenem, hogy ez a sötét, félelmetes, misztikus erdélyi sors mindig ott lebeg a Maros, a Küküllő, a Hargita s minden erdélyi szó, tett és mozdulás felett”⁶³ (*Erdélyi sors* 1923); azon át, hogy „az erdélyi Földnek az erdélyi Emberrel való találkozása idején Isten teremtette ezt a csodálatos tavat, melynek neve: transzszilvanizmus”; „talán maga a történelem sem tudta teljesen kifejezni még ezt a valamit, ami nem is fogalom tán, hanem értelem és érzés, vajúdás és sors, valóság és titok”; „az erdélyiség gondolata az örök önállóság gondolata”⁶⁴ („*Azok a baloldali erdélyi titánok*” – *Az Erdélyi Helikon, a magyar nyelv közössége és a transzszilvanizmus* 1929); odáig, hogy „emberi művelődés és

⁵⁶ Uo. 301. – Mert – ahogy a *Levél Erdélyből* című írásból is hangzik – „a magyar sem alábbvaló, mint más. Egyéneiben és népében egyaránt.” (A „három amerikai esztendő alatt láttam meg igazán hivatásom csillagát és ismertem meg” ezt az „alapvető igazságot”; „Főleg a magyar nép és a magyar szellem az, melyben az egyenrangúságot más népekkel és más nemzetek szellemével már akkor megállapítottam” – vallja az író.) Uo. 399.

⁵⁷ Uo. 405.

⁵⁸ Uo. 371.

⁵⁹ Uo. 398–402.

⁶⁰ Uo. 322.

⁶¹ Uo. 365.

⁶² Uo. 226.

⁶³ Uő: *Gondolat és árvaság – Esszék, cikkek, útirajzok, riportok 1923–1935*. Szerk. Nagy Pál. Palatinus. Bp., 2000. 38.

⁶⁴ Uo. 115–6.

az ősök ezeréves véráldozata árán örök magyar föld Erdély⁶⁵ (*A tűz világossága* 1941). Azzal az emelkedett, humanitárius és a népek közötti békesség vagy megbékélés jegyében fogant belátással kiegészülve, hogy „emberi becsület alapján remélem, hogyha nem volnék magyar, akkor is belátnám: Erdélyben a magyarságé a lelki és az állami impérium. De mivel magyar vagyok, a tény után a jövőre kell gondolnom s kimondom: Erdély fölött a magyar impérium azon múlik, hogy magunkkal törődünk s nem másokat szorongatunk. Nekünk kell minőségben odáig nőni és mennyiségben odáig szaporodni, hogy a történelmi pernek egyszer és örökre vége legyen. Ez az erdélyi magyar szellem gyakorlati tanítása [...] az erdélyi szellem eszméje az alkotó emberiség medrében az egyenrangú örök magyarság⁶⁶ (*Levél Erdélyből* 1940). Ez pedig olyan lelki-szellemi maximum-törekvés, amely az „azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne⁶⁷ (*Ábel Amerikában* 1934) nevezete tézisében lét és lényeg, egyén és mindenség, önmegőrzés és minőségi önmeghaladás harmonikus, szubsztanciális egységképzetét revelálja, semmiképpen nem valami minimum-programként, hanem az otthonosságérzet kultúrantropológiai létfeltételeként állítva a teljességigény, a szabadságakarat (a szabad önaffirmáció) nyitott értékabszolútumára mutatva. A „szülőföld-mítosznak” nem csonkító, hanem kiteljesítő érvényt tulajdonítva.

S ez az erkölcsi veretű népiségeszmény, nemzeteszme, nemzeti identitásvédelem (történelmi tudatosság, önértzet, önbecsülés, avagy mindközönsegesen: nép-, nemzet-, szülőföld-szeretet), igazság- és értéktelített szabadságeszmény hullámszik végig Tamási egész pályáján, a kezdeti (újromantikus) messianisztikus-samanisztikus népi hitvilág-rekonstrukciótól a transzszilvanista morálbölcseleten és a népi radikalizmuson, demokratizmuson, valamint az 1937-es Vásárhelyi Találkozó kisebbségi nemzetközösségi egységtörekvésein át egészen az 1956-os *Gond és Hitvallás* forradalmi és szabadságharcos hitvallásáig – a „tisztá beszédétől” a „magyar fohászig⁶⁸. A népi, nemzeti és lelki közösség szabadságvonzalma, egyszersmind öntörvényűsége nem hasonlik meg a teokratikus és a demokratikus látásmód között. Mert – mint ahogyan Max Weber a legitimitással bíró társadalmi „uralom típusainak” vizsgálata során tüzetesen analizálta⁶⁹ – mindkettőben a karizmatikus legitimáció strukturális analógiái működnek. A népkarakter, a népi önazonosság és a nemzeti akarat a hivatott szellemi, értelmiségi érdekképviselő által nyilatkozhat meg autentikusan; a

⁶⁵ Tamási Áron, *Virrasztás* 405. – Vö. az *Időszerű vallomás* egy részletét: „S amikor kimondjuk a szót, hogy magyar, ugyanakkor kimondjuk azt is, hogy ezen a földön mi teremtettünk emberi művelődést. Idő, munka és vér jogán nemzet vagyunk itten, kik e föld védelmében apadtunk számbeli kisebbségre. Ez a talpköve az egységnek, melyben lelkiileg csakugyan szervezett közösséggé válhatik az erdélyi magyarság.” Uo. 372.

⁶⁶ Uo. 401–2.

⁶⁷ Uő: *Ábel*. 560.

⁶⁸ Uő: *Szellemi őrség*. 458–64.

⁶⁹ Ld. Max Weber, *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriáiban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp., 1987. 221–301.

karizmat hitelesen, elfogadottan, megszentelve viselik, hordozzák az arra méltó költők, írók: „Egy ezredév alatt sok zivatar verte nemzetünket. De a zivatarok borújában is két fény mindig hű maradt hozzá. Egyik a nemzet csillaga, mely vészek idején is áttört fényével a homályon, a másik pedig virrasztó költőink fáklýafénye, amely a magyarság számára mai tanítás”; „A nemzeti függetlenség és a társadalmi rend demokratikus felépítése: ez a magyarság vágya”; „Meg kell hát szereznünk, s éppen a szociális haladás érdekében, a nemzeti függetlenséget; s a népi önkormányzat útján meg kell teremtenünk az egészséges társadalmat”; „a politika nem lehet öncél, hanem csak a nép üdvére eszköz”; „Írói munkánk igéi lesznek a szavaink, gondunk örökös az időben, véleményünk pedig a közírás betűibe költözik. Hűséget fogadunk a zászló előtt, mely jelezte nekünk, hogy a nép forradalmi egységéből a nemzet újjászületett. Ebben a hűségben hitvallásunk alapján gondozni és védeni fogjuk a magyarság szellemét. Erkölc legyen a munkánk talpköve, műveinkben pedig találjon értelmet és formát a nép alkotóereje, az emberség és eszméivel a kor”⁷⁰. Emberség és magyarság elválaszthatatlanságát hirdette Tamási mindig, s az integer magyarság határokon átívelő összetartozását is: „Természetesen vallom és hirdetem s mindig hirdetni fogom, hogy az országhatárok felett van egy szellemi és erkölcsi közösség, amely a világon szétszórtan élő magyarokat egybekapcsolja és egy lelki impériumban egyesíti”⁷¹ (*Gondok és gondolatok* 1937).

*

Olyannyira távlatosak és időtállóak a nemzettudatos identitásvédelem, az önrendelkezés, az autonómiaigény ilyen imperatívuszai, hogy bizvást összevetethetők, összeilleszthetők például napjaink posztkoloniális kritikai diskurzusának számos elemével is, azzal a gondolkodásmóddal, amelyben kitüntetett szerepet kapnak a kollektív azonosságproblematika bonyolult összetevői. Gyarmati és függetlenedő kis népek – „bennszülöttek” –, a gyarmati sorssal, az alávetettséggel birkózó, szembeszegülő, az attól már félig-meddig meg is szabaduló kisépi identitások esélyei és esélykeresései: máris egyik alaptémája a világméretű kulturális önreflexiónak. Amelynek során Írországtól Új Zélandig sokfelé tisztázódhat például a népi jelleg, a nemzeti érzés és identitás metafizikájának a jelentősége – a teljes közösségi önmegvalósítás követelményének a jogával összhangban (ahogyan Terry Eagleton megállapítja: „The metaphysics of nationalism speak of the entry into full self-realization of a

⁷⁰ Tamási Áron, *Szellemi őrség*. 462–4.

⁷¹ Uő: *Virrasztás*, 217.

unitary subject known as the people”⁷²). Vagy megvilágosodhat a totális különbség, az éles választóvonal agresszív, birodalmi-terjeszkedő, zsarnoki-hegemonisztikus (megalázó-kizsákmányoló), illetőleg ellenálló, védekező, elnyomatásban önmentő nacionalizmustípusok, patriotizmusok között. Mert a „nacionalizmus, ha antikoloniális keretben merül föl, gyökeresen különbözik a nagy gyarmatosító vagy világhatalmi erők zsarnoki, öntelt nacionalizmusától. A faji tisztaságot és uralmat kifejező xenofób identitáskereső könnyen keletkeznek az autoritás szokásait [...] hordozó országokban, ellenben kevésbé jellemzők olyan őshonos népek kultúráira, [...] amelyeket idegeneknek tekintettek saját hazájukban, saját szülőföldjükön”⁷³. De lényeges különbség húzódik a gyarmati kiszolgáltatottság, leszorítottság szituációjára adott különféle (önmentő, nemzetföltő) válaszok minőségében is – a bezárkózás, illetve a felszabadító ön- és sorsazonosságvállalás között. A „polgáris és az etnocentrikus, az ellenálló és az uralmi nacionalizmusok különböznek egymástól; azok, amelyek emancipálnak, illetve azok, amelyek bebörtönöznek; azok, amelyek megerősítik egy közösség genuin jogát az önidentifikációhoz, illetve azok, amelyek ideológiai bezárkózássá, xenofóbiává és bigottsággá torzulnak”⁷⁴. (A magyar népi írók és nemzeti szellemiségű gondolkodók – a magyarság méltatlan történelmi hányattatásait tudatosítva – természetesen a humanista-patrióta identitástudat felszabadító értékeire alapoztak; Illyés Gyula szerint is a „nacionalista jogot sért /más népeket, önző előnyért/; a patrióta jogot véd /voltagepp nem is a maga népéért, hanem az Emberét, az Emberiségét”⁷⁵ – *Szakvizsgán – nacionalizmusból* 1970.)

A posztkoloniális reflexió által árnyalatosan feltárulhat a kiszolgáltatottság, a kisméltottság természetrajza, s az, amiképpen a posztkoloniális társadalmakban – és azoknak elsősorban az értelmiségi rétegeiben – törvényszerűvé válik az együttes törekvés a gyarmati múlttal és az internacionális, globalista posztmodernizmussal szemben történő önmeghatározásra, mivel egy ország formális függetlenedése nem szavatolja egyúttal és okvetlenül a túlélő hierarchiák és a bizonyos új, az őslakosságot bennszülötté alázó neokoloniális gazdasági-kulturális függőségek megszüntethetőségét. Elsődleges a ragaszkodás a függetlenség elvéhez, a nemzeti és regionális tudatosság, az eltávolodás igénye

⁷² Terry Eagleton, *Nationalism: Irony and Commitment*. In: Terry Eagleton, Fredric Jameson, Edward W. Said, *Nationalism, Colonialism, and Literature*. University of Minnesota Press. Minneapolis-London, 1990. 28.

⁷³ „Nationalism, as it emerges in an anti-colonial frame, is radically different from the imperious, aggrandizing forms it assumes in the great colonial or world powers. Xenophobic expressions of identity, with their ideas of racial purity and domination, come easily to countries with habits of authority [...] but make little sense in cultures whose [...] natives were considered strangers in their own land” – Luke Gibbons, *Transformations in Irish Culture*. Cork University Press, 1996. 6–7.

⁷⁴ „(There is) a need to discriminate between different kinds of nationalism – civic and ethnocentric, resistant and hegemonic, those that emancipate and those that incarcerate, those that affirm a community’s genuine right to self-identification and those that degenerate into ideological closure, xenophobia and bigotry” – Richard Kearney, *Postnationalist Ireland*. Routledge. London and New York, 1997. 57.

⁷⁵ Illyés Gyula, *Itt élned kell* I-II. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1976. II. 575.

a birodalmi-hatalmi központosítás, a „monocentrizmus” hatásaitól; az ilyen irodalmak megkülönböztető jegye az affirmatív szembehelyezkedés feszültségének vállalása⁷⁶; a törleszkedő alakoskodás, a „mimikri”, a megalázkodó szervilizmus („cultural cringe”⁷⁷) elutasítása, a peremvidékiségben rejlő alkotó energiák eddig alig tapasztalt felszabadulása, felszabadítása⁷⁸. (Mivel a decentráltág elfogadottsága az európai gondolattól amúgy sem idegen)⁷⁹. Másfelől azonban továbbelő vagy új akadályai is felvetődhetnek a szabad önállításhoz és önkibontakoztatáshoz. A másságra reflektáló újabb filozófiai tendenciákban és idiómákban, az „euro-amerikai” strukturalista vagy posztstrukturalista szemlélet-és beszédmódban gyakran megőrződnek olyan beidegződések, amelyek a másság korlátozására, megfeleltetésére, vagy csak ellenőrzésére, felügyeletére törnek – megbújva ugyan a nyugati előítéleteket és egyoldalúságokat enyhítő, jóvátevő epistemológiai reform-folyamatok mögött⁸⁰. Általában tehát a posztkoloniális társadalmakban – és azok értelmiségi rétegeiben – sürgős szüksége van mind a gyarmati múlttal, mind az internacionális posztmodernizmussal szembeni önmeghatározásnak – szögezi le az Új Zéland-i kritikus, Simon During, 1985-ös *Posztmodernizmus vagy posztkolonializmus? (Postmodernism or Postcolonialism?)* című tanulmányában⁸¹. Mert még a formális függetlenség mögött is meghúzódhat egyfajta neokoloniális gazdasági, kulturális függőség⁸². Vagyis az identitásörzés és -újjáteremtés módozatai nem élveznek egyértelmű lehetőségeket; a hibriditás, a köztesség, a bizonytalanságok és ambivalens tisztázatlanságok (összeegyeztethetetlen elemek „*incommensurable elements*”) szférájában a jövő is kiszámíthatatlan⁸³. Mindenesetre mivel az új szituáció nem

⁷⁶ „What each of these literatures has in common beyond their special and distinctive regional characteristics is that they emerged in their present form out of the experience of colonization and asserted themselves by foregrounding the tension with the imperial power, and by emphasizing their differences from the assumptions of the imperial centre. It is this which makes them distinctively post-colonial” – Bill Ascheroff, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin, *The Empire Writes Back – Theory and practice in post-colonial literatures*. Routledge. London and New York, 1989. 2.

⁷⁷ Uo. 12.

⁷⁸ „Marginality thus became an unprecedented source of creative energy” – uo.

⁷⁹ „The impetus towards decentring and pluralism has always been present in the history of European thought and has reached its latest development in post-structuralism” – uo.

⁸⁰ „However, despite the theoretical investment in the question of ‘Otherness’, certain tendencies within Euro-American structuralism and poststructuralism have operated in the same way as the Western historicizing consciousness, to appropriate and control the Other. This is hidden by the fact that it simultaneously performs a major cultural redemption, that is, the reformation or revolutionizing of western epistemological codes and cognitive biases” – uo. 162.

⁸¹ „Intellectuals in post-colonial societies thus reveal an urgent need to define themselves both against the identity given them by their colonial past and against international postmodernism” – idézve és kommentálva uo. 163–4.

⁸² A „country may be both postcolonial (in the sense of being formally independent) and neo-colonial (in the sense of remaining economically and/or culturally dependent) at the same time” – Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism*. Routledge. London and New York, 1998. 7.

⁸³ An „interstitial future” emerges „*in-between* the claims of the past and the needs of the present” – Homi Bhabha: *The Location of Culture*. Routledge. London and New York, 1994. 219.

egyszerűen a globalitás részekre törésével jött létre, a globális és a lokális harmonikus és kölcsönös újraszervezése lehet a korrekt célkitűzés⁸⁴.

A posztmodernitás és a globális kánonképződés stratégiái, noha a szabadságlényegű, játékorientált, autoritásellenes és ismeretelméleti megalapozottsággal eklektikusan jelentésszkeptikus posztmodern elméletileg megengedi a kultúrkülönbségek és identitásszínűségek pluralitását és diverzitását, a kulturális tényezők és tudatformák változatosságát, gyakran mégis leleplező (ha tehát nem is okvetlenül szükségszerű) összeütközésbe kerülnek a posztkoloniális értékvilág szempontjaival. Simon During egyenesen azt állíthatja, hogy a nemzetközi (és a sok esetben az érzékenységet bizonyosfajta érzéketlenséggel-értéktelenséggel párosító, keverő) posztmodernitás, illetve a posztkoloniális nemzettudatok ellenséges, legalábbis ellenfélszerű viszonyban állnak egymással („strongest enemies”). („A posztmodernitás legerősebb ellenfelei: az új posztkoloniális nacionalizmusok”; mivel „a posztmodernitás fogalma olyan terminusokban konstruálódott, amelyek többé-kevésbé szándékosan eltörlik a posztkoloniális identitás lehetőségeit”; holott „a posztkolonializmus olyan nemzetek vagy népcsoportok igénye az univerzalista vagy eurocentrikus fogalmakkal és képzetekkel nem hatálytalanított, el nem homályosított önazonosság elérésére, amelyek a birodalmi hódítások áldozatai voltak”; „a posztkoloniális közösségi identitásteremtés nyilvánvalóan kapcsolódik a nacionalizmushoz, minthogy az illető közösségek általában – ha nem is mindig – nemzetek”)⁸⁵. Az erőszakos globalizáció – mondjuk a „MacDonald’s-izmussal” is jelképezhető világhomogenizáció, a kiüresítő egyneműsítés trendje⁸⁶ – mindenesetre élesen szembekerülhet a nativizmus örök értékeszméinek és értékideáljainak a világával. Ennek megítélésében ugyancsak mérvadó lehet

⁸⁴ Mutual „reorganization of the local and the global” – S. Hall, *When Was „the Post-colonial”?* – *Thinking at the Limit*. In: *The Post-colonial Question, Common Skies, Divided Horizons*. Eds. I. Chambers and L. Curti. Routledge. London and New York, 1996. 257. – Ld. még: *Nation and Narration*. Ed. H. K. Bhabha. Routledge. London and New York, 1990; *Postcolonial Literatures*. Eds. Michael Parker and Roger Starkey. MacMillan Press. London, 1995; *The Post-colonial Studies Reader*. Eds. B. Aschcroft, G. Griffiths and H. Tiffin. Routledge. London and New York, 1995; *Contemporary Postcolonial Theory. A Reader*. Ed. P. Mongia. Arnold. London, New York and Sydney, 1996. (Ebben pl. G. C. Spivak: *Poststructuralism, Marginality, Postcoloniality and Value*. 198-222.); Homi K. Bhabha, *A posztkoloniális és a posztmodern: A társadalmi hatóerő kérdése*. Helikon. 1996/4. 484–509.

⁸⁵ „The strongest enemies of postmodernity appear [...]: the new post-colonial nationalisms”; „the concept postmodernity has been constructed in terms which more or less intentionally wipe out the possibility of post-colonial identity [...] For me [...] post-colonialism is regarded as the need, in nations or groups which have been victims of imperialism, to achieve an identity uncontaminated by universalist or Eurocentric concepts and images”; „The post-colonial desire is the desire of decolonized communities for an identity [...] Obviously it is closely connected to nationalism, for those communities are often, though not always, nations” – Simon During, *Postmodernism or Post-colonialism Today*. In: *Postmodernism: A Reader*. Ed. Thomas Docherty. Harvester Wheatsheaf. New York, London, 1993. 449–51, 458–9. – Vö.: „A distinkív módon megerősített identitás ’ellen-identitás’ (*counter-identity*), az ellenállás mozdulata. Ellen-identitások nem a kultúrátlan káosz, hanem a domináns kultúra ellenében alakulnak ki és maradnak fenn, jellemzően kisebbségek körében.” Jan Assmann, *i. m.* 152.

⁸⁶ Vö. Leela Gandhi, *Postcolonial Theory – A critical introduction*. Edinburgh University Press. 1998.

Simon During véleménye, aki helytelennek tartja Jameson, Lyotard és mások (a multinacionális kapitalizmus befolyásolta) nézőpontját, miszerint a posztkoloniális nacionalizmusok nemcsak archaikusak, hanem veszélyesek is⁸⁷.

Ugyancsak irányadók lehetnek Frantz Fanon, a dekolonizációs küzdelmek egyik legelismertebb vezéregyéniségének az intelmei is, aki az „önmegvetés” és a „lemondás” kártékonyasága helyett egy olyan korban bíz, amely „egyszerre adja vissza erkölcsi méltóságunkat önmagunk és mások szemében”⁸⁸; mert „a nemzet nem csupán előfeltétele a kultúrának, a kulturális élet pezsgésének, a kultúra folyamatos megújulásának és elmélyülésének, hanem követelmény is. Mindenekelőtt a nemzeti létért folyó harc szabadítja fel a kultúrát, nyit teret a kulturális alkotásnak. Később a nemzet biztosítja a kultúra számára a feltételeket, a kifejezés kereteit. A nemzet gyűjti össze azokat a különböző, nélkülözhetetlen elemeket, amelyek nélkül a kultúra nem lehet hiteles, érvényes, dinamikus, alkotóképes. Ugyancsak nemzeti jellege teszi majd fogékonnyá a kultúrát más kultúrákra, ez teszi lehetővé, hogy hasson más kultúrákra”, „a nemzeti újjászületésnek először is [...] életet kell lehelnie a nemzeti kultúrába”; „egyedül a nemzettudat – ami nem egyenlő a nacionalizmussal – adhat nekünk egyetemes dimenziót”⁸⁹. Művészeti, esztétikai vetületben is kiváltképpen érvényesnek találhatjuk ezek szellemében a Nobel-díjas W. B. Yeats jelképesen és finoman szép költői megállapítását is, aki mindezzel egybevágóan azt szögezte le, hogy: „az univerzum felé csak kesztyűs kézzel nyúlhatunk ki, s ez a kesztyű a nemzetünk” („one can only reach out to the universe with a gloved hand – that glove is one’s nation”)⁹⁰. Bizonyos, hogy az elidegenítő külső és belső hatalmakhoz való igazodás torz mimikrije, az önfeladás, de az etnocentrikus xenofóbia helyett is természetesen az erkölcsi gyökerekből sarjadó felelős

⁸⁷ „In fact Lyotard’s derationalized capitalism is close to Jameson’s multinational capitalism, and, like Jameson, Lyotard sees postcolonial nationalism as not just archaic but dangerous” – Simon During, *Postmodernism or Post-colonialism Today*. 457.

⁸⁸ Frantz Fanon, *A föld rabjai*. Gondolat Kiadó. Bp., 1985. 198. – Érdekes megfigyelni, hogy a „föld rabjai” kifejezés már átvitt, szimbolikus és általános értelmébe kesernyés humorral a sárbaragadtság konkrét, szó szerinti jelentéstartalmát is belejátszatja Sütő András, amikor regényének egyik anekdotikus jelenetében, fejezetében (*Eső és csizmagond*) ily önironikus-fájdalmas tónusban – s az erdélyiség Bethlen Gábor-i eszményét is játékos-félkomoly jelentéssésséggel, meggondolkodtató, sűrű metaforizációval travesztálva – élcelődik: „az égnék e hólyaghurutos betegsége mindent elposványosít körülöttünk. Bennünk is, ha tünődésre adjuk a fejünk. De ha nem is adjuk: bőrünk a ránk húzott vizes lepedőt érzi. Lábunkat a hasravágtató talajon vissza kell szoktatnunk az egyensúlyozás Bethlen Gábor-i művészetéhez. A sárga por, mit sarkunknak egy könnyed, bokázó mozdulatával tegnap még lerúgtunk magunkról, bocskornyai masszákban ragad a talphoz. Szó szerinti értelemben is a föld rabjai lettünk; beszotyog velünk a házba, magunk után kell vonszolnunk az illemhelyre is.” (*Anyám könnyű álmat ígér* 39). – Megjegyzendő egyébként, hogy a Fanon-könyv asszociatív magyar címe – a cím egyfajta vonatkozását fölerősíteni, egyfajta sugallatosságát fokozni kívánó – tudatos félrefordítás; az eredeti francia cím (*Les damnés de la terre*) a föld „kárhózzottairól” szól – s az angol fordítások („wretched of the earth”) is „szerencsétlenekre”, „nyomorultakra”, „elátkozottakra” utalnak (némi biblikus felhanggal).

⁸⁹ Frantz Fanon *i. m.* 228., 230.

⁹⁰ William Butler Yeats, *Letters to the New Island*. Harvard University Press. Cambridge, Mass., 1970. 174.

sorsvállalás és sorsalakítás lehet a kívánatos nemzeti életstratégia. S ezekben a világhorizontú régi-új összefüggésekben látszik talán még időszerűbbnek – minden nép számára egyaránt érvényesnek – Németh László nevezetes 1943-as szárszói példázata is: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a – harmadik oldal”⁹¹. Mert különben: „a hinduk megtanulnak angol módra öltözni és telefonálni, de elvesztik a lelküket” – figyelmeztet továbbá Németh László, részletezve is: „Gandhi, a Tolsztoj-tanítvány, nagyon jól értett meg két dolgot. Egyrészt, hogy a nyugati művelődés, amelyet mai alakjában ő az ördög szerzésének tartott, a rájuk zuhanó vívmányaival kioltással fenyegeti az ősi civilizációkat [...] Másrészt, hogy a vallás, amelyet a Nyugat elbűvöltjei merő babonának néznek, valami ilyen életrefontosat ápol, amelyet eltorzulásaiból kihántva az emberi lélek javára meg kéne menteni [...] Kétségtelen, hogy a világot elárasztó nyugati művelődést, ha azt nem akarjuk, hogy eldurvítsa, kiszikkassza, denaturálja a más múltú emberi lelket, sokban korrigálni kell, s e korrekcióhoz annak a világáhitatnak, szeretetnek, önfeláldozásnak az ébrentartása, igazolása is hozzátartozik, amelyet a vallás ápolt az embereken”⁹². (*A Gandhi-dráma naplója* 1957) Az etnikai-nemzeti, nyelvi-kulturális megmaradás kollektív joga egyetemes természetjogi őselv.

BERTHA ZOLTÁN

ARHAIC ȘI MODERN, POPULAR ȘI TRANSILVĂNEAN.
DESPRE LUMEA IDEATICĂ A LUI ÁRON TAMÁSI

(Rezumat)

Aurorul enumeră și analizează acele studii și articole ale prozatorului transilvănean, Áron Tamási, care reflectă ideile și concepțiile scriitorului. Analiza textelor arată, că lumea ideatică a lui Áron Tamási este în același timp arhaic și modern, iar izvorul caracterului popular este Transilvania, viața și credința poporului maghiar din Transilvania.

⁹¹ Szárszó. 51–2.

⁹² Németh László, *Utolsó széttekintés* 616. – Vö. még: „A huszadik század művészetének, de tudományának is (néprajz, lélektan, östörténet) tán a legértékesebb darabja, amellyel az emberiség kollektív emlékezetét mélyítgeti. Reakció ez is a technika századára, amely homokpadokkal teszi sekélyessé, zátonyossá ezt az emlékezetet; de van fontosabb hivatása is: lemenni oda az emberbe, kínaiba, négerbe, magyarba, ahol a nemzeti jelleg már nem elváló olaj-víz elem, ahol a szétágazó sajtóságok alatt a közös emberi kezdődik, s így teremteni meg a szellemben is a különfejlődött ősi kultúrákat egybeölelő új civilizáció alapjait”. Uő: *A líráról* (1954). In: Uő: *Megmentett gondolatok* 26.

ANALÓGIASZEMLÉLET A METAFORAKUTATÁSBAN

Gyakorlati vonatkozások

1. Bevezetés

Köztudott, hogy Arisztotelész a metaforát viszonyok (arányok) megfeleltetésére vezeti vissza, ezt a megfeleltetést pedig *analógiá*-nak nevezi⁹³. Példaként egyebek mellett az *élet alkonya* metaforikus kifejezést hozza, amelyben az öregkor úgy viszonyul az élethez, mint az alkony a naphoz⁹⁴, vagyis aránypárként felírva: [öregkor : élet :: alkony : egy nap]⁹⁵.

Az ilyen módon arányelméletként megszilárdult koncepció, a metaforák analogikus motiváltságának feltételezése jelentős helyet kapott az idevonatkozó kutatásokban⁹⁶. Ennek a motiváltságnak a tekintetében viszont megoszlanak a vélemények. Csűry Bálint (1910: 59–60) például így vélekedik: „Az arányelméletnek [...] szellemes, de haszontalan ötletnél nagyobb értéke nincs. Nem azért beszélhetünk az *élet alkonyáról*, mert az *öregkor* úgy viszonylik az *élethez*, mint az *alkony* a *naphoz*. Nem az a viszony egyenlő, mely az *öregkor* és az *élet* közt az egyik oldalon s az *alkony* és a *nap* közt a másik oldalon van, hanem az *öregkor* és az *alkony* egyértékű, egyjelentésű kifejezés. Mindkettő azt jelenti, hogy *egy időegységnek a végéhez közel eső időrésze*. Az *élet* és *nap* pedig időegységet jelent. Tehát, ha az *élet alkonyáról* beszélünk, akkor a dolgot nem más, hanem a neki megfelelő, vele egyértékű kifejezéssel jelöljük.” Anélkül, hogy kétségbe vonnánk ennek a gondolatmenetnek a létjogosultságát, meg kell jegyeznünk, hogy az említett közös jelentéshez (‘egy időegységnek a végéhez közel eső időrésze’) csakis többszörös elvonatkoztatással – a szóban forgó négy analógiaelem mindegyikének figyelembe vételével – juthatunk el. Ha itt – ahogy Csűry állítja – az *öregkor* és az *alkony* egy(en)értékű is, ennek az egyenértékűségnek a kialakulása az előzetes arányításoknak tudható be, így a metaforák jó részének motivációját mint folyamatot szemlélve nem mondhatunk le az analógiaalapú értelmezésről. Ezt az értelmezést támogatja például Max

⁹³ Arisztotelész (2004: 57). – Az *analógiá*-t mint terminust ebben a dolgozatban magam is nagyjából viszonyok megfeleltetéseként, pontosabban reláció(rendszer)-leképezésként értelmezve használok (l. a 2. fejezetet).

⁹⁴ L. Csűry (1910: 3–4) Arisztotelész-interpretációját.

⁹⁵ Ezzel a fajta felírással bizonyos fokig a mai analógiaelméletekben meghonosodott jelölésmódot követem (l. pl. Gentner 1982, Turney 2006).

⁹⁶ L. pl. Csűry (1910), Bencze (1996) áttekintéseit a különböző metaforaelméletekről.

Black gondolata is, miszerint a metafora nem pusztán „dolgokat” idéz fel bennünk, hanem „dolgok rendszerét” (idézi Zalabai 1998³: 92).

Az említett folyamatjellegét szem előtt tartva az analógiakutatást az utóbbi időben nagymértékben előrelendítették a Dedre Gentner és munkatársai által végzett pszicholingvisztikai kísérletek, modellezések és elméleti szintézisek (Gentner 1982, 1983; Gentner–Clement 1988; Medin et al. 1990, 1993; Gentner–Markman 1997; Gentner–Bowdle 2008 stb.), amelyeknek nyomán már egy viszonylag részletesen kidolgozott elméleti keretben tanulmányozható az idetartozó jelenségek természete, elsősorban a hasonlóságészlelésé.

Dolgozatomban ennek az elméleti keretnek néhány fontosabb jellemzőjét vázolom, röviden kitérve a tudományos és a köznyelvi analógia különbségeire, majd a szembetűnően analogikus motiváltságú köznyelvi metaforizálás különböző természetű példacsoportjait igyekszem összegyűjteni, azzal a céllal, hogy megvilágítsam az idevágó kutatásokhoz szükséges korpusz kialakításának gyakorlati kérdéseit.

2. Dolgok és relációk hasonlósága: analógiaelméleti előfeltevések

Hogy az *analógia* terminusnak a gentneri értelmezését behatárolhassuk, először el kell különítenünk a *szűkebb értelemben vett hasonlóság*-tól. Kiindulásként azt mondhatjuk, hogy míg az utóbbi az összehasonlítandó dolgok közös tulajdonságait (közös dologi attribútumait⁹⁷) jelenti, addig az előbbit a dolgok közötti relációk⁹⁸ hasonlóságának kifejezésére használjuk: egy A tudásreprezentáció⁹⁹ akkor analóg egy B tudásreprezentációval, ha az A-ban létezik legalább egy olyan jelentős R_A reláció a_1 és a_2 dolog között, amely hasonló (vagyis az adott nézőpontból lényegesnek ítélt tulajdonságaiban megegyezik) egy B-n belüli – szintén jelentős – R_B relációval b_1 és b_2 dolog között¹⁰⁰.

Ha tehát két tudásreprezentációt viszonyítunk egymáshoz, akkor különbséget kell tennünk az ún. attribucionális hasonlóság (*attributional similarity*) és relacionális hasonlóság (*relational similarity*) között (l. Gentner

⁹⁷Erről l. pl. Gentner (1983).

⁹⁸Reláció-nak nevezek minden olyan viszonyt, kölcsönös meghatározottságot implikáló konkrét vagy elvont helyzetet, egymásra vonatkozást stb., amely két dolog (vagy dologszerűen conceptualizált tudásreprezentáció) kapcsolatát jellemezheti.

⁹⁹Tudásreprezentációnak tekinthetjük egy bizonyos dolognak a mentális reprezentációját, sőt akár dologi reprezentációk rendszerét, propozicionális hálózatát is, ha ez a hálózat adott szervezetségi szinten egységes egésként jelenik meg, szemben más tudásrendszerekkel. (vö. Gentner 1983 – némileg a saját értelmezésemben). A tudásreprezentáció tehát – ha most az egyszerűsítés kedvéért eltekintünk a hangulatrepresentációktól (l. Szilágyi 2011) – gyakorlatilag ugyanaz, mint a „fogalmi tartomány” a lakoffi terminológiában (l. pl. Lakoff–Johnson 1980).

¹⁰⁰Gentner (1983: 157) predikátumokként definiálja az attribútumot és a relációt, mondván, hogy az előbbinek csak egy argumentuma lehet, az utóbbinak viszont legalább két argumentummal kell rendelkeznie. Pl. attribútum a SÁRGA(nap), és reláció a KERING KÖRÜLTTE (bolygó, nap).

1983; Medin et al. 1990, 1993 stb.). Attribucionálisan hasonlítanak például a bolygók egy-egy kerek labdához ([bolygó ~ labda]¹⁰¹), míg relacionális hasonlóság van például a forgalom és az utca, valamint a folyóvíz és annak medre között: [forgalom : utca ~ víz : meder]¹⁰², vagy – Ernest Rutherford híres atommodellje szerint – az atomszerkezet és a naprendszer között:¹⁰³ [ATOM¹⁰⁴ ~ NAPRENDSZER]. Következésképpen az analógia létrejöttéhez döntően relacionális hasonlóságra van szükség (ehhez társulhat némi, kevésbé lényegesként észlelt attribucionális hasonlóság is). Maga az analógia pedig reláció(rendszer)-leképezésen alapuló (nyelvi) megfeleltetés (vö. Gentner 1983, Gentner–Clement 1988, Gentner–Markman 1997 stb.)¹⁰⁵.

Az analógia természetének jobb megértése érdekében – Gentner (1983) nyomán – célszerű szemügyre vennünk a Rutherford [ATOM :: NAPRENDSZER] analógiáját motiváló leképezési folyamatokat. Ezt az analógiát aránypárrá szétbontva – [atommag : elektronok :: nap : bolygók] – látható, hogy itt a NAPRENDSZER alaprepresentációból¹⁰⁶ az ATOM célrepresentációba a következő relációkat képezzük le:

TÁVOLSÁG (nap, bolygó)	→	TÁVOLSÁG (atommag, elektron)
VONZERŐ (nap, bolygó)	→	VONZERŐ (atommag, elektron)
KERING KÖRÜLÖTTE (bolygó, nap)	→	KERING KÖRÜLÖTTE (elektr., atommag)

¹⁰¹ Gentner–Markman (1997: 48) példája. – A hasonlóságot (illetve az összehasonlítást) általában a ~ jellel jelölöm. (Ezen belül a relacionális hasonlóságon alapuló tudatos megfeleltetés, vagyis az analógia hangsúlyozására a :: jelet használom. Ha az analógia metaforikus azonosításként jelenik meg a nyelvben, akkor azt a \cap jellel fejezem ki.)

¹⁰² Turney (2006: 383) alapján – saját jelöléssel.

¹⁰³ Idézi Gentner (1983) stb.

¹⁰⁴ Itt és a továbbiakban mindenütt kiskapitálissal írom a tudásrepresentáció-neveket (részben a „fogalmi tartományok” lakoffi jelölésmódját követve), valamint a relációk megnevezéseit.

¹⁰⁵ Elvileg az analógiának többféle meghatározását számításba kellene vennünk (gyaníthatóan még akkor is, ha csak a szemantika körén belül maradunk). Erre azonban itt nincs lehetőségem, csupán Szilágyi N. Sándor (2011) sajátos analógiaértelmezését említem, amely új távlatokat nyit a szemantikai kutatások számára, sőt hosszú távon a már kikristályosodottnak tűnt elméletek (köztük a gentneri koncepció) újragondolását is szükségessé teszi. Szilágyi értelmzésének alapja az emberi gondolkodás (neurobiológiailag bizonyítható) kettőssége: egyrészt a fogalmi reprezentációkkal, másrészt pedig a hangulatrepresentációkkal végzett mentális műveletek. Ebből a nézőpontból a fogalmi gondolkodás tipikus művelete az azonosítás (működését a „mi ez?” jellegű kérdések határozzák meg, vagyis az, hogy egy bizonyos, kevésbé ismert x dolog az ismertebb y dolog kategóriájába tartozik-e), a hangulati átfedésekkel jellemezhető gondolkodás pedig a – tágabban értelmezett – analógia (kérdései: x dolog milyen?; olyan-e, mint y ?; mennyire olyan? stb.). Ennek az azonosítás–analógia szembenállásnak a viszonylatában tehát az *analógia* terminus alapvető gondolkodási eljárást jelöl. Az azonosítás–analógia oppozíció eszerint az agyban történő digitális, illetve analóg információ-átvitellel függ össze. (Ezekről az információ-átviteli módokról bővebben l. még pl. Vizi 2002.)

¹⁰⁶ Gentner és munkatársai az *alaprepresentáció* és *célrepresentáció* terminusokat használják annak a két „halmaz”-nak (tudásrepresentációnak) a megnevezésére, amelyeket az analogikus/metaforikus leképezés által megfeleltetünk egymásnak. (Ez a két reprezentáció nyilván nem más, mint amit a hagyományos metaforaelméletekből többek közt *azonosító* és *azonosított* néven ismerünk, a lakoffi terminológiából pedig – l. Lakoff–Johnson 1980 stb. – *forrás-* és *céltartomány*-ként.)

TÖMÖREBB, MINT (nap, bolygó) → TÖMÖREBB, MINT (atommag, elektron)

Mínt hogy az alaprepresentáció fenti relációi (TÁVOLSÁG, VONZERŐ stb.) egymással összefüggnek, és egy egzakt erőrendszert alkotnak, az analógiaalkotási folyamat következő lépéseként a rendszer maga kerül leképezésre¹⁰⁷, kiemelve így a célrepresentációnak azt a strukturáltságát, amely analóg az alaprepresentációbelivel:

TÁVOLSÁG (nap, bolygó) VONZERŐ (nap, bolygó) KERING KÖRÜLÖTTE (bolygó, nap) TÖMÖREBB, MINT (nap, bolygó)	– TÁVOLSÁG (atommag, elektron) – VONZERŐ (atommag, elektron) – KERING KÖRÜLÖTTE (elektr., atommag) – TÖMÖREBB, MINT (atommag, elektron)
gravitációs központi erőrendszer	→ elektromágneses központi erőrendszer ¹⁰⁸

Az előbbieken látott rendszerszerűség, illetve az ennek felismerésére irányuló törekvés lényegi meghatározója az analógiaészlelésnek, következőképpen a „látóterünket” is úgy jelöli ki, hogy a rendszerbe nem illő relációk – mint amilyen pl. a FORRÓBB, MINT(nap, bolygó) – „kívül” maradjanak¹⁰⁹.

3. Tudományos és köznyelvi analógia

Az eddigiekből többé-kevésbé kiviláglottak a (természet)tudományos analógia jellemzői: a relációközpontúság, a strukturális következetesség (párhuzamos kapcsolódások, egy-az-egyhez való megfelelések¹¹⁰), valamint a rendszerszerűség (az egyes leképezések nem önmagukban történnek, hanem egymással szervesen összefüggően: a rendszer egésze kerül leképezésre) (Gentner–Markman 1997, Gentner–Bowdle 2008 stb.). Persze a Rutherfordéhoz hasonló „vegytiszta” analógiák aligha fordulnak elő a köznyelvben, még kevésbé a szépirodalomban¹¹¹. A mindennapi, illetve a költői beszédet is áthatják ugyan az analógiák, ezek azonban strukturálisan kevésbé következetesek, kevésbé rendszerszerűek, és talán kisebb az érvényességi körük (azaz kevesebb helyzetre

¹⁰⁷ Az ilyen folyamatok – a gentneri szemlélet szerint – komplex struktúra-leképezési mechanizmussal (*structure-mapping engine*) modellezhetők (l. pl. Gentner–Markman 1997).

¹⁰⁸ Mind a gravitációs, mind pedig az elektromágneses központi erőrendszer egy-egy matematikai képletben összegezzhető (Gentner 1983).

¹⁰⁹ L. Gentner (1983).

¹¹⁰ Bővebben: az egymásnak megfeleltetett relációk argumentumai is meg kell hogy feleljenek egymásnak (*párhuzamos kapcsolódások*), ugyanakkor egy adott reprezentációbeli elemnek csakis egyetlen megfelelője lehet a másik reprezentációban (*egy-az-egyhez való megfelelések*) (Gentner–Markman 1997 stb.).

¹¹¹ Kivételt képezhetnek bizonyos analógiaelvű – az illető kompozíció egészét strukturáló – költői eljárások (pl. az allegória).

alkalmazhatók)¹¹². Ugyanakkor képileg és az asszociációs lehetőségek tekintetében gazdagabbak egzakt társaiknál¹¹³. A tudományos és a költői analógiák tulajdonságainak eme különbsége eltérő szerepükből fakad: az előbbieket egyfajta magyarázó-következtető modellezései bizonyos fizikai entitásoknak, jelenségeknek, utóbbiak viszont elsősorban kifejező, „lefestő” (leíró) szerepűek (Gentner 1982).

A tudományos és a köznyelvi analógia közti különbségeket jól láthatjuk, ha az [ATOM :: NAPRENDSZER]-t összevetjük a köznyelvi [VITA :: CSATA] analógiával¹¹⁴. Ez utóbbira, pontosabban a [VITA ∩ CSATA] „strukturális metaforá”-ra sok más ilyen metaforával együtt főként a George Lakoff nevéhez fűződő kognitív metaforaelméletek hívták fel a figyelmet (l. Lakoff–Johnson 1980, Kövecses 2005 stb.; másabb megközelítésben: Szilágyi 1996, 2011)¹¹⁵. Tudvalevő, hogy amikor valamilyen vitáról, illetve a szervesen hozzátartozó jelenségekről, dolgokról beszélünk, akkor a CSATA fogalomkörének szavait, kifejezéseit használjuk, gondoljunk csak például a *szócsatá*-ra, *szópárbaj*-ra¹¹⁶, vagy az átvitt értelmű *harc*¹¹⁷, *harcol*, *küzd*, *küzdőtér*, *csatározás* stb. szavainkra (maga a *vita* szó is a *vi(v)* töre vezethető vissza¹¹⁸).

A rutherfordi tudományos analógiától eltérően, a [VITA :: CSATA] köznyelvi analógia valószínűleg nem annak az igénynek az eredményeként jelent meg a nyelvben, hogy ez által a VITA fogalmát jobban megértsük vagy modellezhessük. Létrejöttét inkább valamiféle kifejezési kényszer motiválhatta: az, hogy a vitáról

¹¹² Gentner (1982) – a tudományos modellezésre alkalmas analógiákat szépirodalmi társaikkal összevetve – egyebek mellett arra a következtetésre jut, hogy az előbbieknél rendszerint nagy az érvényességi körük. Ennek alapján feltételezhető (noha az említett tanulmány tételesen nem állítja), hogy a nem tudományos analógiák érvényességi köre kisebb. Bár, mint szó lesz róla, ez a feltételezés számomra nem tűnik eléggé megalapozottnak, az érvényességi körnek mint vizsgálati kritériumnak az alkalmazása így is hasznos lehet, ha nem is föltétlenül a tudományos–köznyelvi/költői szembenállás tekintetében.

¹¹³ A tudományos–szépirodalmi oppozíció viszonylatában Gentner (1982, 1997 stb.) világít rá a szépirodalmi analógiák említett tulajdonságaira. (A szerző még egyéb tulajdonságokat is említ, ezekkel viszont nem foglalkozom ebben a dolgozatban, hiszen a vizsgált szembenállásnak itt csak a fontosabbnak tűnő jellemzőit kívántam felvillantani. – Meg kell továbbá jegyezni, hogy noha Gentner kimondottan a kérdéses szembenállást elemző tanulmányában nem szól a köznyelvi analógiáról, ezt az analógiát – eddigi tapasztalataimra hagyatkozva – úgy tekintem, mint a szóban forgó két analógiatípus köztes esetét.

¹¹⁴ A két analógiafajta közti eltéréseket még nem vettem szemügyre más példákon keresztül, ám – Gentnernek a költői analógiák vonatkozásában nyert tapasztalataira is támaszkodva – feltételezem, hogy az itt példázott tulajdonságbeli különbségekből leszűrött megállapítások különösebb kockázat nélkül kiterjeszthetők a köznyelvi analógiák döntő többségére.

¹¹⁵ „Strukturális metaforának az olyan metaforát nevezzük, amely maga mint olyan a nyelvben rendszerint nem jelenik ugyan meg, és mégis számolni kell vele, mert egy sor kifejezést csakis e (lappangó) metafora alapján tudunk megmagyarázni [...]. A strukturális metaforára [...] az jellemző, hogy egy kezdeti strukturális hasonlóság alapján a kevésbé kidolgozott jelentésű és kevesebb attribútummal jellemzett szó átveszi a kidolgozottabb, strukturáltabb jelentésű szó sajátos attribútumait” (Szilágyi 1996: 54–6).

¹¹⁶ Szilágyi (1996: 57) példái.

¹¹⁷ Ezt és a dolgozatomban idézett nyelvi példák nagy részét az ÉrtSz.-ből vettem. A továbbiakban csak azon példák származási helyét tüntetem fel, amelyek nem az említett helyről valók.

¹¹⁸ Erre a szóeredetre Szilágyi (1996: 57) mutat rá (l. még TESz. III.: 1163–4.)

mint absztrakturnról valamilyen formában beszélni tudjunk (konkrétabb fogalmainkhoz kapcsolódó ismereteink felhasználásával).

Ha közelebbről rátekintünk a szóban forgó metaforát létrehozó analógiákra, akkor láthatjuk, hogy a VITA fogalmának a CSATA szerinti strukturálódása rendkívül részletes, nemcsak a felhasznált elemek, hanem az alrendszerbe való szerveződés tekintetében is. Nézzük ezt a strukturálódást – a teljesség igénye nélkül – a megfelelő köznyelvi kifejezések tükrében:

[VITA :: CSATA] – alrendszerekből (részanalógiákból) összeálló analógia¹¹⁹

[vitázó ember₁ : vitázó ember₂ :: harcoló ember₁ : harcoló ember₂]¹²⁰

[vita : vitapartner(ek) :: csata : ellenség]

[vita : vitapartner :: csata : ellenséges katona]

Megpróbálja a másik felet meggyőzni.

Soha nem nyertem vitát ellene.

[vita : eltérő véleményű csoportok :: csata : ellenséges táborok]

a konzervatívok tábora; két táborra szakad;

a maga oldalára állít vkit

[vita : a vitapartner(ek) érvrendszere :: csata : vár]

ostrom alá vesz vkit; Az érvelésem minden gyenge pontját megtámadta. Leromboltam az érvelését.

[vita : előkészület a vitára :: csata : előkészület a csatára]

[vita : <...> :: csata : fegyverek kovácsolása]¹²¹

fegyvert kovácsol vmiből vki ellen

[vita : <...> :: csata : aknamunka]

*aknamunkát folytat vki ellen*¹²²

[vita : <...> :: csata : hadüzenet]

hadat üzen vkinek ('ellenséges viszonyba kerül vkivel')

¹¹⁹ A [VITA :: CSATA]-t illusztráló példák egy részének forrásai: Bárdosi (2003), Szilágyi (1996), valamint Kövecses (2005).

¹²⁰ Az idetartozó részanalógiák annyira nyilvánvalóak, hogy fölöslegesnek láttam a soron következőktől eltérő nyelvi példákkal illusztrálni. Elég csak arra gondolnunk, hogy hányféle vitahelyzet eszerint hányféle vitázó ember lehet a magán- és közéletben.

¹²¹ Ennél a részanalógiánál, csakúgy, mint alább több helyen, kevésbé fontosnak vagy túlságosan körülményesnek tartottam a <...> -lel jelölt analógiaelem megnevezését. Ehhez hasonlóan – amint a dolgozat többi részében látható lesz – a csúcsos zárójelek használata azt is jelenti, hogy e zárójelek közé tett szó, kifejezés stb. csak (részleges) magyarázata, körülírása az adott analógia- vagy metaforaelemnek.

¹²² Igaz, hogy az aknamunka nem a szoros értelemben vett vitához kapcsolódik, ám konfliktusgerjesztő jellegéből adódóan a tágabb értelemben vett vitajelenségek közt tarthatjuk számon. (A [VITA :: CSATA] érvényességi körének kiterjedtségéről bővebben szó lesz a későbbiekben.)

- [vita : a vita „eszközei” :: csata : a csata eszközei]
 [vita : érvek (stb.) :: csata : fegyverek]
felvonultatja vminek a teljes fegyvertárát
 [vita : <...> :: csata : szekerek]
*vkinek a szekerét tolja; a fasizmus titkos szekértolói*¹²³
- [vita : a vitázók (nyelvi) viselkedése :: csata : csatajelenetek]
 [vitázik : <...> :: csatázik : céloz]
célzást tesz vmire; politika célzás; célt téveszt
 [vitázik : <...> :: csatázik : lő]
tűllő a célon; elpufogatja a puskaporát
 [vitázik : <...> :: csatázik : vagdalkozik]
vagdalkozik; kardoskodik vmi mellett; éles a nyelve; metsző gúny; becsületbe vágó
 [vitázik : <...> :: csatázik : ostromol]
ostrom alá vesz vkit ; Kérdésekkel ostromolták [...].
 [vitázik : <...> :: csatázik : véd vmit]
*védelmezi a maga igazát; védi a mundér becsületét;
 Ez az állítás nem nagyon védhető.*
 [vitázik : <...> :: csatázik : lerombol]
Leromboltam az érvelését.
 [vitázik : <...> :: csatázik : állást foglal]
állásfoglalás

Most pedig vegyük szemügyre a [VITA :: CSATA] analógia néhány jellemzőjét, elsőként a relációorientáltságot (mint a legfontosabb analógiadefiniáló jegyet), majd azokat a jellemzőket, amelyek a tudományos analógia említett sajátosságainak fényében mutatkoznak meg.

A [VITA :: CSATA] relációorientáltsága kétségtelen, hiszen itt elsősorban a CSATA fogalmának a belső szerkezetére, relációrendszerére van szükségünk ahhoz, hogy a VITA belső strukturáltságát kifejezhessük. Nem az a fontos tehát, hogy például a vitázó embernek a CSATA reprezentációjában milyen „dolog” (gyalogos vagy lovas katona, közlegény vagy tiszt stb.) felel meg, hanem maga a szembenállás, az egymás legyőzésére beálló konfrontatív viszony. Mellékes továbbá az is, hogy pl. egy bizonyos érv – mint a VITA reprezentációjához tartozó elem – milyen dolognak (nyílvevesszőnek, puszkagolyónak, gránátnak stb.) a leképezése a CSATA-n belül. (Vö. *A kritikái célba találtak; Visszafele sült el, amit*

¹²³ Lehet, hogy ezek a példák nem elsősorban a [VITA :: CSATA] analógia sajátosságait tükrözik, kárpént azonban koherensek vele, így annak részeiként is értelmezhetők.

*mondott; Beveti az érveit*¹²⁴.) Ehelyett főként az számít, hogy az érv a meggyőzés viszonylatában milyen hatást vált ki, az érv–ellenérv relációban melyik érv eredményesebb (függetlenül attól, hogy – úgyszólván – nyílvezzőhöz, golyóhoz hasonlóan „befűrődva” vagy gránátként „robbanva” éri el hatását).

Az előbbiekből az is látszik, hogy a [VITA :: CSATA] analógiában az egymással összefüggésbe hozható elemek korántsem olyan kötöttek, mint tudományos analógiák esetében. Míg az [ATOM :: NAPRENDSZER]-ben pl. az [atommag – nap] megfelelés rögzített (a nap mint analógiaelem semmi másra nem cserélhető), addig a [VITA :: CSATÁ]-ban az [érv – nyílvezző], [érv – puskagolyó], [érv – gránát] stb. megfelelések szabadon változtathatók a különböző beszédhelyzetekben (persze nem egy bizonyos közléségységen belül). Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a köznyelvi analógiákban nincs meg az egzakt társaikra jellemző szigorú strukturális következetesség.

Ami az analógiáknak egy másik lényeges tulajdonságát, a több szinten érvényesülő rendszerszerűséget illeti, jól látható a [VITA :: CSATÁ]-n belül az alrendszerekbe való szerveződés (annak függvényében, hogy mire összpontosítunk: az ellenfélre, a csata kellékeire, adott csatajelenetre stb.), bár ezeknek az alrendszereknek az összefüggése, kölcsönös meghatározottsága nyilvánvalóan nem vetekszik az olyan magas fokozott rendezett strukturákkal, mint amilyen például a gravitációs erőrendszer.

Az analógiák vizsgálatának kritériuma az érvényességi körök nagysága is, vagyis azoknak az eseteknek a száma, amelyre az adott analógia alkalmazható. Mint már jeleztem, úgy tűnik, hogy itt nem célszerű tudományos–köznyelvi oppozícióról beszélni. Noha a tudományos analógiák szerepükből fakadóan már eleve nagyszámú jelenség modellezésére irányulnak, kérdéses, hogy a kevésbé tudatos köznyelvi képi összevillanások esetenként nem produkálnak-e hasonlóan nagy (vagy esetleg még nagyobb) érvényességi körű analógiákat. A [VITA :: CSATA] például rendkívül kiterjedt hatókörű: a különböző tudományos, vallási, kulturális, politikai, gazdasági stb. vitákon túlmenően gyakorlatilag minden formális és informális konfliktusra kiterjeszhető, legyen az – mondjuk – munkahelyi konszenzuskeresés vagy családi perpatvar. Itt érdemes megjegyezni, hogy minden bizonnyal a CSATA érvényességi körének tudatos kiterjesztéseiként konceptualizáljuk a különböző sportvetélkedőket is (vö. pl. Kövecses 2005: 86), így például a sakkjátékot, amely olyannyira szemléletesen jeleníti meg csatamezőn küzdő seregeket, az egyes harci jeleneteket, hogy a különféle vita-jelenségekről szólva néha nem is megyünk föltétlenül „vissza” a CSATA fogalomköréig, csupán a SAKKÉIG (vö. *sakkban tart vkit; váratlan sakkhúzás; bekapja a sakk-mattot; politikai patthelyzet*¹²⁵ stb.).

¹²⁴ Kövecses (2005: 21) és Szilágyi (1996: 57) példái (enyhén módosítva).

¹²⁵ Ez utóbbi példa az MNSz. sajtó(nyelvi) alkorpuszából származik.

A köznyelvi analógiák kiemelkedő sajátossága (amiben kétségtelenül messze felülmúlhatják tudományos társaikat) a képi gazdagság, az asszociációs lehetőségek beláthatatlanul nagy száma. Esetünkben nagyon változatosak pl. a csata kellékei: puskapor (*elpufogatja a puskaporát*), íj, puska, ágyú (*célzást tesz vmire, célt téveszt, lelövi a poént, elsüti a nagyágyút*), kard, kés (*vagdalkozik, kardoskodik vmi mellett, jól vág vkinek a nyelve, éles bírálatok, tompítja a megjegyzés élet, késhegyre menő vita*) stb. A csatajeleneteknek is a legkülönbözőbb részletei mutatkoznak meg (*tűzzel-vassal harcol, foggal-körömmel harcol, saját fegyverét fordítja vki ellen, vkinek a fejéhez vág vmit, vkinek a szeme közé vág vmit, vkinek vmi az elevenjébe vág, sebet üt vkin, szíven üt vkit* stb.), köztük olyanok is, amelyek nem tipikus csatarészletek ugyan, de amelyeket – mivel képileg jól illeszkednek a tipikus jelenetekhez – mégis felhasználhatunk a vitáról való beszédben (*hajba kap vkivel, vkinek az orra alá dörgöl vmit* stb.)

Érdeemes végül megfigyelnünk, hogy a fentiekben bemutatott [vita : a vitapartner(ek) érvrendszere :: csata : vár] megfelelés nemcsak a [VITA :: CSATA], hanem az [ELMÉLET :: ÉPÜLET]¹²⁶ részanalógiájaként is értelmezhető, e két utóbbi analógia tehát ebben a vonatkozásban elválaszthatatlanul kötődik egymáshoz. Ez a tény arra enged következtetni, hogy mivel a köznyelvi analógiák viszonylag spontán folyamatok eredményei, a beszélők „fejében” feltehetőleg észrevétlenebbül és szervezesebben hozzátartoznak a „körülöttük levő” verbalizált képi tudáshoz, mint a tudatosan kreált, s így a rokon természetű képektől kevésbé függő tudományos analógiák.

A köznyelvi metaforizáció tanulmányozásakor tehát a tudományos analógia paramétereit sajátos referenciákként kezelhetjük. Ez a tény pedig megerősíti az analógiaszerűségnek mint metaforavizsgálati kritériumnak a létjogosultságát: az analogikusság meglétének kisebb vagy nagyobb mértéke az adott metafora olyan jellemzőire irányíthatja a figyelmünket, amelyekre másként talán nem derülhetett volna fény.

4. Szembetűnően analogikus metaforák

Jóllehet az előbbi – és a Bevezetésben vázolt – érvelésből az a feltételezés is következik, hogy minden köznyelvi metafora valamilyen mértékben analogikus¹²⁷, a metaforizációnak elsődlegesen azokat a megnyilatkozásait célszerű szemügyre venni, amelyek a többiekhez képest szembetűnőbben alkalmasnak mutatkoznak az analógiaszemléletű értelmezés számára. Ilyenek a

¹²⁶ Erről az analógiáról, pontosabban az általa motivált strukturális metaforáról rövidesen szó lesz.

¹²⁷ Szükséges esetben lehet, hogy ez az analogikusság elenyésző, vagyis hogy az illetén való felírás túlságosan erőltetett, ám ez az erőltettség esetenként talán úgy is értelmezhető, hogy a kérdéses metafora létrejöttét előidéző tényezők, háttérkapcsolatok az átlagosnál nehezebben világíthatók meg. (Tudatosításuk kétségtelenül hozzásegíthet az adott metafora mechanizmusának jobb megértéséhez.)

strukturális, illetve bizonyos „szórványos” (azaz más metaforákkal szerves képi egységet nem alkotó) metaforák. A továbbiakban ezekkel foglalkozom, különös figyelmet fordítva a vizsgált eseteknek lehetőleg bőséges példaanyaggal való ellátására.

4.1. Strukturális metaforák

A [VITA \cap CSATA] metafora részanalógiákra való szétszalazásából kitűnt, hogy a CSATA fogalmköréhez tartozó kifejezések – a különböző analogikus megfelelések által – hogyan strukturálják a VITA fogalmkörének nyelvi megjelenését. Természetesen a VITA-hoz hasonló többi elvont fogalmunkról is csak az ilyenfajta strukturálódásnak köszönhetően tudunk beszélni. Nyilvánvaló tehát, hogy a [VITA \cap CSATA]-nál látott strukturális metaforizáció – mint az elvontat konkrétabbal hozzáférhetővé tevő alapvető nyelvi-gondolkodási stratégia – nagymértékben áthatja a mindennapi beszédet (l. főleg Lakoff–Johnson 1980), s mint ilyen a köznyelvi analógiaképződés (egyik) leghatékonyabb mechanizmusának is tekinthető¹²⁸.

Nézzünk meg röviden még két strukturális metafora analogikus felírását, köznyelvi példákkal¹²⁹:

[ELMÉLET \cap ÉPÜLET]¹³⁰

[elmélet : indoklások :: épület : alátámasztások]

[elmélet : érv :: épület : tartóoszlop]

Erős érvekkel kell alátámasztani az elméletet.

[elmélet : előzetes tudás :: épület : alap]

Ez az alapja az elméletednek?

[elmélet : főbb gondolatok rendszere :: épület : váz]

Eddig még csak az elmélet vázát építettük fel.

[GONDOLAT \cap ÉTEL]

[gondolat : gondolat hatása stb. :: étel : étel íze]

adomákkal fűszerez vmit,¹³¹ csipős megjegyzés;

Keserű gondolatok mardosták.

¹²⁸ A lakoffi kutatások során feltárt strukturális metaforákat Andrew Goatly (1997: 41–81) egyenesen *gyökéranalógiák*-nak nevezi (G. Deleuze és F. Guatarri *rizóma*, azaz *gyökértörzs* terminusának hatására). – Ezek a metaforák a gentneri szemléletű vizsgálatokban is jelentős szerepet kapnak (l. pl. Gentner et al. 2001); az ilyen metaforákon alapuló kifejezések analogikus szétírására is van már példa (l. Turney 2006: 387).

¹²⁹ A [VITA \cap CSATA]-hoz hasonlóan ezek is gyakran terítékre kerülnek a szakirodalomban (l. Lakoff–Johnson 1980, Szilágyi 1996, Kövecses 2005 stb.; magam is több helyen foglalkozom velük: Máthé 2009, 2010 stb.).

¹³⁰ Ennek a metaforának a példamondatai Kövecses (2005: 21)-ből valók.

¹³¹ A példa Bárdosi (2003)-ból származik.

[ismeretek elsajátítása : szellemi fejlődés :: evés : testi fejlődés]
szellemi táplálék
 [ötlet : ötlet megfontolása :: nyers étel : nyers étel megsütése]
sületlenségeket beszél
 [igazság : <nehezen elfogadható stb.> :: étel : nyers]
nyers igazság;¹³² rágódik vmin
 [szidás : szidás elviselése :: <étel stb.> : <étel stb. lenyelése>]
lenyeli a szidást
 [gondolat : gondolat megértése :: étel : megemésztése]
Túl sok tény van itt ahhoz, hogy megemésszem őket.¹³³

További példák, röviden:

[DÜH \cap EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK]¹³⁴
Csak fortyog magában; Felgyülemlett benne a harag; Forr a dühtől;
Teljesen begőzölt; Csak úgy füstölög mérgében;
Majd` szétrobban a feje a dühtől.

[NEMZET \cap EMBER]¹³⁵
a nemzet élete, gyermekideje, ifjúkora, férfikora; szegény, árva,
nagylelkű, büszke, boldog nemzet; a nemzet betegségei,
gyógyítása, megmentése

[IDŐ \cap PÉNZ]¹³⁶
időmilliomos; időpazarlás; időnyerés; idő-megtakarítás; sok
időbe telik; nem jön ki az időből; az idő drága

[GONDOLKODÁS/MEGÉRTÉS \cap LÁTÁS]¹³⁷

¹³² MNSz., sajtó alkorpusz.

¹³³ Kövecses (2005: 21) példája.

¹³⁴ Ezt a metaforát részletesen elemzi Kövecses (2005 stb.), az itteni példamondatokat is tőle idéztem. – Érdeemes megfigyelni, hogy itt analogikusságra utal már az a mód is, ahogyan a szerző ezt a metaforát bemutatja, hiszen nem pusztán [DÜH \cap FOLYADÉK] metaforáról beszél, hanem tartályról, meg forróságról is, ami már eleve legalább két analógiát feltételez: [düh : dühös ember teste :: forró folyadék : tartály] és [düh : a düh intenzitása :: forró folyadék : folyadék forróságának mértéke]. Az idetartozó analógiák sora persze folytatható: [a düh kiváltó oka : düh :: a folyadék forróságának oka : forró folyadék], [dühös ember teste : dühös ember feje :: tartály : tartály teteje] stb. (l. pl. Kövecses 2005: 107–9).

¹³⁵ L. Szilágyi (1996: 54–6), a példák is innen valók (Czier Andrea gyűjtése nyomán).

¹³⁶ Vö. pl. Lakoff-Johnson (1980: 7–8).

¹³⁷ Vö. Lakoff-Johnson (1980: 48), Danesi (1990).

szemlélet; szemszög; nézőpont; belátás; meglátás; vmire való tekintettel; kifürkészi vkinek a gondolatait; nem sok értelmét látja vminek

4.2. Szórványos metaforák

Az előbbieket mellett számtalan olyan metafora is van, amelyről (egyelőre) nem tudhatjuk, hogy strukturális-e,¹³⁸ de amely szintén reláció-leképezésen alapszik. Ezeket is főként az [elvon \cap konkrét] mintájú metaforikus kifejezések végeleghatárán sora példázta:

[jólét \cap folyóvíz]
a jólét forrása [jólét : <...> :: folyóvíz : forrás]
 [mozgalom \cap madár]
a mozgalom fészke [mozgalom : <...> :: madár : fészek]
 [fejlődés \cap <autó stb.>]
a fejlődés motorja [fejlődés : <...> :: <autó stb.> : motor]
 [rejtély \cap <ház stb.>]
a rejtély kulcsa [rejtély : megfejtés :: <ház stb.> : kulcs]
 [társadalom \cap építmény]
a társadalom tartópillérei [társadalom : <...> :: építmény : tartópillér]
 [tett \cap <rugós szerkezet>]
tetteinek rugója [tett : tett oka :: <szerkezet> : rugó]
 [rang \cap létrafok]
ranglétra [rang : rangok hierarchiája :: létrafok : létra]
 [gazdaság \cap ember/állat]
gazdasági vérkeringés [gazdaság : <...> :: ember/állat : vérkeringés]
 [kifogás \cap <ablak stb.>]
átlátszó kifogás [kifogás : <ami „mögötte” van, könnyen felismerhető> ::
 <ablak stb.> : átlátszó]

Az analogikus motiváltság leginkább konvencionalizálódott példái alighanem azok, amelyek valamelyik alapvető logikai (ok-okozati stb.) össze-

¹³⁸ Ahhoz, hogy egy metaforát strukturálisnak minősíthessünk, még olyan metaforikus részmegfeleléseket kellene találnunk, amelyek koherensek az eredeti nyelvi képpel, és amelyek ugyanakkor különböző aspektusait emelik ki ennek a képnek. Más szóval: egyazon képnek különböző részleteit, vonatkozásait megjelenítő metaforikus megfelelésekre van szükség ahhoz, hogy ezek közül a legrepresentatívabbat – mint az összes részmegfelelés egyfajta „összegzését” – strukturális metaforaként kezelhessük (l. Máthé 2009 stb.).

függés vagy képi séma¹³⁹ leképezése révén jöttek létre. Ilyenek például bizonyos típusú fametaforák, amelyeknek egyes alcsoportjait érdemes kissé részletesebben szemügyre venni.¹⁴⁰

[ok : okozat :: mag/gyökér : fa]

*elhinti a vizsály magvát; a baj gyökere; szokásjogban gyökeredzik;
a dolog gyökeréig menő változás*

[ok : okozat :: fa/bokor : sarj/hajtás/kinövés/gyümölcs]

Ebből a gondolatból sarjadt ki a mozgalom; népművészetünk legnemesebb hajtása; lenyesegeti a bürokrácia kinövéseit; vmely politikai rendszer kinövései; munkájának gyümölcse; gyümölcstöző együttműködés

Látványosan analogikus természetűek az elágazás-metaforák, amelyeknek tekintélyes része legnyilvánvalóbban talán az EGÉSZ-RÉSZ sémát képezi le.¹⁴¹

[egész : rész :: fa : ág]

[természeti képződmény stb. : természeti képződmény stb. része :: fa : ág]

*a patak elágazása; a folyó holt ága; a barlang egyik ága; az agancs ágai*¹⁴²

[artefaktum stb. : artefaktum stb. része :: fa : ág]

útélágazás; a vezeték elágazása; a futóárok rövidebb ága; a villa három ága; ötágú korona; kétágú hajfonat; az ostor egyik ága; a palota déli ága

[absztraktum : absztraktum „része” :: fa : ág]

iparág; sportág; tudományág; az állattenyésztés, a mezőgazdaság,

a kereskedelem ágai; szerteágazó probléma; Nem gondolta végig a kérdés sok ága-bogát; A vélemények elágaznak [...].

Az elágazás-metaforákon belül különálló csoportot alkotnak a családfa-metaforák. A családfa (mint származáskutatási elv) egyfajta – időben visszafele

¹³⁹ A képi sémák elemi formatapasztalataink sematikus megjelenítései (többnyire térbeli és/vagy mozgásreláció-struktúrák): TARTÁLY, FENT-LENT, RÉSZ-EGÉSZ, ÚT (kiindulópont–út–végpont), CENTRUM-PERIFÉRIA, LINEÁRIS SORREND, CIKLIKUSSÁG, AKADÁLYOZÁS, VONZÁS stb. (I. Johnson 1987).

¹⁴⁰ Az egyszerűsítés kedvéért itt nem magukat a metaforákat tüntetem fel, hanem csak az őket motiváló analogikus megfeleléseket.

¹⁴¹ Ezzel egyidejűleg gyakran más logikai vagy képséma jellegű összefüggés is jelen van ezekben az analogikus leképezésekben (pl. ok-okozat, fő-mellék, egy-sok), itt azonban csak az EGÉSZ-RÉSZ séma bemutatására szorítkozom.

¹⁴² Bár vitatható, hogy az agancs mennyire természeti képződmény, artefaktumként (azaz a következő analógiacsoportba tartozóként) biztosan nem kezelhetjük, így (a további elágazás-analógiákat is figyelembe véve) mégiscsak ebből a példasorból lóg ki a legkevésbé.

haladó és egyre nagyobb mértékű – folytonos „elágazás”, amelyet egyik elágazási szinttől a másikig haladva elsősorban a [gyermek : apa–anya :: fa : ág₁–ág₂] megfelelés határoz meg. Ennek a megfelelésnek mint „fraktálgeneráló” elvnek két komponense van: a gyermek–szülő származási kapcsolat (mint következmény–előzmény dinamikájú „vonalvezetés”) és a férfi–nő kettősség (mint kétirányúság). Az idetartozó metaforikus kifejezések képisége tehát már eleve ennek a két komponensnek tudható be, továbbá esetenként a [testvér₁ : ... : testvér_n :: ág₁ : ... : ág_n] megfelelésnek is, így ezekben a kifejezésekben gyakran változatos rokonsági összefüggések (különböző „vonalvezetési formák”) is megjelennek:

*anyai, apai ágon rokonok; az Árpádok férfiága; leányágon rokona;
oldalági örökös; vkinek egyenes ágon (való) leszármazottja*

A fraktáljellegét meghatározó relációk mellett a fa mint kép néhol a növekedés-elágazás vertikálisát (a fent-lent viszonyt) is magával hozza:

felmenő, lemenő ágon rokonok; a felmenőktől visszamaradt hagyaték.

Az alapvető logikai összefüggések, képi sémák mellett persze sok olyan analógiaképző reláció van, amely – ezekkel az összefüggésekkel, sémákkal ellentétben – az emberi viselkedésnek járulékosabb formatapasztalataiból származik, s amelynek így a beszédben való felhasználása nem annyira magától értetődő: tudatosabb arányítást feltételez és szembetűnőbb analógiához vezet. Ezeket a relációkat testesítik meg többek között a „funkcióbeli hasonlóság”¹⁴³-on alapuló metaforák:

*a számítógép agya*¹⁴⁴ [számítógép : <központi/vezérlő egység> :: ember : agy]

a város tüdeje [város : <park stb.> :: ember/állat : tüdő]

mimóza ’sértődékeny stb. ember’

[ember : <sértődékeny stb.> :: mimóza : érintésre összecsucodik]

anyahajó [<...hadihajó¹⁴⁵> : <az „általa ellátott” egységek> :: anya : gyermekek]

¹⁴³ Ezzel a hasonlóságtípussal a hagyományos metaforaelméletekben lehet találkozni (l. pl. MStilÚ: 481). – A funkcionális hasonlóság akkor egyértelmű, ha a metaforaelemek között nincs számottevő külső (szoros értelemben: attribucionális) hasonlóság, s így a relacionális hasonlóság kap döntő szerepet. (Ha viszont egy adott dolog tipikus funkcióját bizonyos fokig „hozzá tartozó”-nak, szemantikai attribútumának tekintjük, akkor a funkcionális hasonlóságot attribucionálisként kell kezelnünk. Az attribucionális–relacionális kettősség viszonylatában tehát – releváns hasonlóságtipológia hiányában – egyelőre nehéz megállapítani a funkcionális hasonlóság hovatartozását. Ez a probléma azonban nem érinti az itteni metaforák analogikus felírásának létjogosultságát.) – A funkcióbeli hasonlóság „legmegbízhatóbb” példái azok, amelyekben mindkét metaforaelem konkrétum (hiszen funkcionális egyezésük tárgyilagossággal, közvetlenebb módon bizonyítható, mintha erre az egyezésre valamely absztraktum jelentésszerveződéséből – vagyis közvetlenül – kellene következtetnünk).

¹⁴⁴ Ez és a soron következő példa az MNSz. sajtónyelvi alkorpuszából származik.

¹⁴⁵ *Anyahajó* (katonai műszó:) ’olyan hadihajó, mely a hozzá beosztott kisebb egységek számára szükséges üzem- és hadianyagot, élelmiszert és felszerelést tárolja, rendszerint javítóműhely is van rajta’ (ÉrtSz.).

Micsoda kincsesbánya ez a gyümölcsös!

[gyümölcsöskert : gyümölcsök :: kincsesbánya : kincsek]

A funkcionális hasonlóságból eredő reláció-leképezés különösen feltűnő megnyilvánulásai továbbá az ún. „aránytrópusok”, vagyis a kimondottan arány-párszerű metaforikus szerkezetek, mint amilyen például *a kálvinista Róma* ’Debrecen’¹⁴⁶:

(katolikusok)		kálvinisták		Róma		(Debrecen)
	=					

Ez a fajta arányítás meglehetősen produktív, különösen a sajtónyelv – eredetileg kissé költői, de mára gyakran közhellyé vált – kifejezéseiben, valamint a szlengben. Az idesorolható példák markáns csoportját alkotják a tulajdonnevekre utaló metaforikus szókapcsolatok:¹⁴⁷

a Kőrös-parti Párizs ’Nagyvárad’

[Nagyvárad : Kőrös :: Párizs : Szajna]

a ballada Shakespeare-je ’Arany János’

[Arany J. : ballada :: Shakespeare : szonett]

a világűr Kolumbusza ’Jurij Gagarin’

[Gagarin : világűr :: Kolumbusz : Amerika]

a paprika fővárosa ’Kalocsa’

[paprikatermesztő vidékek : Kalocsa :: városok : főváros]

az agyag poétája ’Kovács Margit keramikus, szobrász’

[<szobrász stb.> : <szobor stb.> :: költő : vers]

Köznévi jelentésű példák¹⁴⁸:

a sportok királya ’futball’

[különböző sportok : futball :: alattvalók : király]

a sivatag hajója ’(egypúpú) teve’

[teve : sivatag :: hajó : tenger]

*folyékony kenyér*¹⁴⁹ ’sör’

¹⁴⁶ Az „aránytrópusok”-ról (l. Kemény 2002: 109–12). (Innen való az aránypárral való szemléltetés is, az implicit nyelvi elemek zárójelbe tevésével.)

¹⁴⁷ A példákat Bárdosi Vilmos szólásgyűjteményéből (2003) vettem.

¹⁴⁸ A példák Kemény (2002: 110–1)-ből valók.

¹⁴⁹ Ez és a soron következő két kifejezés nyilvánvalóan a szlengből származik. Analogikus szétírásukban megfigyelhető, hogy egyes analógiaelemek, relációk többé-kevésbé módosítva – túlzó és/vagy ironikus formában – kerülnek át az alaprepresentációból a célrepresentációba. Ez a módosulás bizonyára annak a szlengbeli műveletnek az eredménye, amit talán „pluszlépés”-nek nevezhetnénk: adott szó bizalmas megfelelőjének kialakításakor a beszélők az elsődleges titkosító (és/vagy ironizáló stb.) mozzanattól mintegy

[alkoholfüggő(?) ember : sör (mint „alaptáplálék”) ::
 nem alkoholfüggő ember : kenyér]
bébi *pörkölt* ’tejbedara’
 [„bébi” : tejbedara :: felnőtt : pörkölt]
kukabúvár ’guberáló’
 [guberáló : szemét :: bűvár : tenger]

Az eddigiekben az analogikusság jellemzőbb példáit többnyire tartalmi ismérvek (logikai kapcsolat, képi séma, funkció) alapján próbáltam összegyűjteni. Az analógiák egy része viszont már a pusztán formájáról is felismerhető: akkor, ha az egymásnak megfeleltetett két elem (a cél- és az alaprepresentáció) egyenként legalább három összetevőre bontható, vagyis ha az analógia $[a_1 : a_2 : \dots : a_n :: b_1 : b_2 : \dots : b_n]$ formájú. Ez az analógiaforma jellemzi a szituációpárhuzamon alapuló metaforizálást (l. Zalabai 1998³: 92–3), így például a *hajó szántja a vizet* kifejezést¹⁵⁰:

a hajó	(csinál valamit)	a vízzel
(az eke)	szántja	(a földet)

[hajó : <„csinál vmit”> : víz :: eke : „szánt” : szántóföld]¹⁵¹
 [hajó : hajó nyoma a vízben : víz :: eke : barázda : szántóföld]

További példák:

Végre kihalászott a fiókból egy írást.

[<keresgélés után elővesz> : írott lap : fiók :: kihalászik : hal : <tó stb.>]

Ez a kereskedő valósággal vadászik a vevőkre.

[kereskedő : <...> : vevők :: vadász : vadászik : vadak]

Néhány katonának sikerült kiszivárognia a körülzárt várból.

[katona : <megszökik> : körülzárt vár :: víz : kiszivárog : <fazék stb.>]

A rendőrség átfésülte az erdőt.

[rendőrség : <...> : erdő :: ember : átfésül : haj]

„továblépve” valamilyen változtatás által közvetettebbé (nehezebben felismerhetővé) teszik a kapcsolatot az eredeti szóval. Erre a műveletre Szilágyi N. Sándor hívta fel a figyelmet, példaként a *ludas* szó szlengbeli használatának feltételezett kialakulását említve: *hibás > libás > ludas* (szóbeli közlés).

¹⁵⁰ Hugh Kenner példája (idézi, illetve szemlélteti Zalabai 1998³: 92).

¹⁵¹ Az idézőjelbe tett elemek fókuszváltásra utal(hat)nak, különösen a *szánt* ige: nem maga az eke szánt, hanem az ember, tehát a fókusz úgyszólván átkerült az emberről az ekére (mint pl. a *Jól vág ez az olló* mondatban, amelynek a fókuszváltás előtti lehetséges változata ez: *Én jól tudok vágni ezzel az ollóval.* – l. Szilágyi 2004: 26).

*Magyaroszágon a kormányok ötszázmilliárd forintot pumpáltak a
tönkrement bankokba [...].*¹⁵²

[„kormány”¹⁵³ : <támogat> : pénz : bank :: ember : pumpál : levegő :

<labda stb.>]

5. Összegzés

E tanulmányban Dedre Gentner és munkatársai szemléletét követve az analógiát reláció(rendszer)-leképezésen alapuló megfeleltetésként értelmeztem, és a további vizsgálatom vonatkozási pontjaiként a tudományos analógiák jellemzőit tekintetem. Egy adott példán keresztül röviden vázoltam néhány olyan sajátosságot, amely az említett analógiafajtát megkülönbözteti köznyelvi társaitól, majd az analogikusság felismerésének gyakorlati lehetőségeire reflektálva igyekeztem a köznyelvi metaforizáció szembetűnőbbben idetartozó példacsoportjait bemutatni.

Nyilvánvaló, hogy az analogikus kifejezések összegyűjtése, csoportosítása nagyon sok olyan gyakorlati kérdést is felvet, amelyről ez esetben nem eshetett szó (mégha ezeknek a kérdéseknek egy része némileg körvonalazódott is itt-ott), hiszen megválaszolásuk túlságosan messzire vivő kifejtést igényelt volna. Ilyen kérdés például a nem analogikusnak mutakozó metaforák ilyenként való felírása a metaforaképző hasonlóságtípusok újrendezése az atribucionális–relacionális kettősség vonatkozásában, vagy az analógiaalapú kvázimetaforikus megfeleltetések (az ún. „zoomorfizmusok” – vö. Szilágyi 1996) elhatárolása a tipikus metaforáktól. Ezek a kérdések nagyrészt a hasonlóságelmélet problémakörébe torkollanak: a hasonlóságtipologizálásnak, valamint a hasonlóság által motivált nyelvi viselkedésformák (spontán hasonlóságészlelés, tudatos összehasonlítás, metaforikus azonosítás stb.) rendszerezésének körébe.

Az elméleti keret vázlatos ismertetésén, a kérdések felvillantásán túlmenően ez a dolgozat elsősorban az analógia- és metaforakutatáshoz szükséges korpuszépítés módszertanához kíván támpontokat adni. Emellett – a korpuszépítés kellékeként – a vizsgált jelenségek formalizált jelölésének néhány olyan lehetőségét is kínálja, amely segítheti nagyszámú példa gyors és következetes kezelését, ezáltal pedig a bejáratott analógiaelméleti megállapítások folytonos ellenőrzését.

MÁTHÉ ZSOLT

¹⁵² MNSz., sajtó alkorpusz.

¹⁵³ Az idézőjel a nyilvánvaló metonimikus rövidítésre utal.

IRODALOM

- Arisztotelész 2004. *Poétika*. Ford. Sarkady János. Lazi Könyvkiadó. Szeged.
- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások, értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Bencze Lóránt 1996. *A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. Trópusok és figurák*. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilsztika? Stíluselméleti tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 234–309.
- Csűry Bálint 1910. *Az ige*. Nyelvészeti Füzetek 63., 48–69.
- Danesi, Marcel 1990. *Thinking is seeing: Visual metaphors and the nature of abstract thought*. *Semiotica* 80 (3-4): 221–37.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1959–1962. (CD-változata: Arcanum Adatbázis Kft., 2004.)
- Gentner, Dedre 1982. *Are scientific analogies metaphors?* In: Miall, David S. (szerk.): *Metaphor: Problems and perspectives*. Harvester Press Ltd. Brighton. 106–32. <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/Gentner82a.pdf> (2012. 05. 02.)
- Gentner, Dedre 1983. *Structure-mapping: A theoretical framework for analogy*. *Cognitive Science* 7: 155–70. <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/Gentner83.pdf> (2012. 05. 02.)
- Gentner, Dedre – Bowdle, Brian 2008. *Metaphor as structure-mapping*. In: Gibbs, R. (szerk.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press. New York, 109–28. http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/gentner&Bowdle_2008.pdf (2012. 05. 02.)
- Gentner, Dedre – Bowdle, Brian F. – Wolff, Phillip – Boronat, Consuelo 2001. *Metaphor is like analogy*. In: Gentner, D. – Holyak, K. J. – Kokinov, B. N. (szerk.): *The analogical mind: Perspectives from cognitive science*. MIT Press. Cambridge MA, 199–253. <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/GentnerA2K01.pdf> (2012.05. 10.)
- Gentner, Dedre – Clement, Catherine 1988. *Evidence for relational selectivity in the interpretation of analogy and metaphor*. In: Bower, G. H. (szerk.): *The psychology of learning and motivation: Advances in research and theory* (Vol. 22). Academic Press. New York, 307–58. <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/GentnerClement88.pdf> (2012. 05. 02.)
- Gentner, Dedre – Markman, Arthur B. 1997. *Structure mapping in analogy and similarity*. *American Psychologist* 52(1): 45–56. <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/GentnerMarkman97.pdf> (2012. 05. 02.)
- Goatly, Andrew 1997. *The language of metaphors*. Routledge. London and New York.
- Johnson, Mark 1987. *The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination and reason*. The University of Chicago Press. Chicago and London.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Typotex. Budapest.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by.* The University of Chicago Press. Chicago and London.
- Máthé Zsolt 2009. *Ösvény egy kísérleti metaforatár felé. Kiinduló kérdések – különös tekintettel a hasonlóságészlelésre.* In: Székely Tünde et al. (szerk.): X. RODOSZ Konferenciakötet. RODOSZ–Clear Vision Könyvkiadó. [Kolozsvár], 109–20.
- Máthé Zsolt 2010. *A köznyelvi metaforák explicitás szerinti osztályozása: adalékok és kérdések.* In: Szép Sándor (szerk.): Doktorandus fórum 2010. Editura Cermi, Iași, 129–34.
- Medin, Douglas L. – Goldstone, Robert L. – Gentner, Dedre 1990. *Similarity involving attributes and relations: judgments of similarity and difference are not inverses.* Psychological Science 1(1): 64–9. <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/MedinGoldstoneGentner90.pdf> (2012. 05. 02.)
- Medin, Douglas L. – Goldstone, Robert L. – Gentner, Dedre 1993. *Respects for similarity.* Psychological Review 100 (2): 254–78. <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/MedinGoldstoneGentner93.pdf> (2012. 05. 02.)
- MNSz. = Magyar nemzeti szövegtár. – Várad Tamás: The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference.* Las Palmas. Spanyolország. 2002, 385–9. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- MStilÚ. = Szathmári István (szerk.): *A magyar stilisztika útja.* Gondolat Kiadó. Budapest, 1961.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára.* Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Szilágyi N. Sándor 2011. *Jelek és szimbólumok.* Előadás-sorozat harmadéves hallgatóknak. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Kolozsvár. http://mnytud.arts.unideb.hu/szilagyi/szimp_embertud/index.html (2012. 05. 02.)
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- Turney, Peter D. 2006. *Similarity of semantic relations.* Computational Linguistics 32(3): 379–416.
- Vizi E. Szilveszter 2002. *Az agy és tudat kapcsolata, digitális és analóg ingerületátvivő rendszerek.* In: Uő et al. (szerk.): *Agy és tudat.* BIP. Budapest, 15–30.
- Zalabai Zsigmond 1998³. *Tűnődés a trópusokon.* [Harmadik kiadás.] Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.

PERSPECTIVA ANALOGIEI ÎN STUDIUL METAFORELOR
Aspecte practice

(Rezumat)

Pornind de la teoria analogiei elaborată într-un cadru psiholingvistic de Dedre Gentner și colaboratorii săi, această lucrare definește analogia ca un procedeu de echivalare lingvistică bazat pe proiecția uneia sau a mai multor relații semantice de la o reprezentare informațională (mentală) la alta. Printr-un exemplu concret studiul prezintă câteva diferențe semnificative între analogia creată în scopul modelării științifice și cea utilizată în vorbirea curentă. Reflectând asupra diferitelor posibilități de identificare a analogismului, lucrarea pune în prim-plan practica colectării exemplurilor metaforice de natură analogică flagrantă în limba maghiară cotidiană.

AZ IGEFAJTÁKRÓL (A DIATÉZISRŐL) A MAGYARBAN

1. Igefajta vagy igenem? A MGr-ban (83) Kugler Nóra a latin *genus verbi* nyomán az **igenem** terminust használja. M. Nagy és Tegyei latin nyelvtanában is az olvasható, hogy „a latin igének két neme (genus) van: *cselekvő* (activum) és *szenvető* (passivum)” (1992: 62). Ezekon kívül vannak még *álszenvető* (*deponens*) igék, amelyeknek az alakja passzív, jelentésük azonban aktív: *Puer libro delectatur*. 'A fiú gyönyörködik a könyvben'. A *genus* terminusnak – bármennyire is általános ez a német és magyar nyelvtanokban – az igéhez kerülése nem szerencsés, mivel elsősorban a főnevek, melléknevek stb. nemét jelöli. (Az orosz igéknek a múlt idő egyes számban hím-, nő- és semleges-nemük is van.) A latin *genus* szónak Finály Henrik (1884) latin szótárában számos jelentése mellett *faj* jelentése is megtalálható. Az ÉKsz-ban (2003) a magyar *nem* szó mellett 'fajta' jelentés is áll. Az angol, francia és spanyol nyelvészetben a 'genus verbi' jelentésében a *voice*, *voix*, *voz*, az oroszban, bolgárban pedig a *залог* (szintaxisban gyakran a *duameza*) terminusokat használják. Kónya–Ország nyelviana (1957: 115) **igefajtaról** ír. Javasoljuk, hogy a jövőben az eddigi többjelentésű 'igefajta' műszót csak az eddigi 'igenem' jelentésében használjuk.

2. Az igefajta változatos értelmezése. Az igefajttal foglalkozó szakirodalom az aspektualitás után a legnagyobb terjedelmű, és sokféle felfogást tartalmaz. Vannak olyan francia nyelvtanok, amelyekben két (aktív és névmási), három (aktív, passzív és visszaható), avagy négy (aktív, passzív, visszaható és műveltető) igefajta van. Egyesek szerint a franciában az igenemek leírása a mondatban tartozik (V. G. Gak 1986: 242–4). Több európai nyelv nyelvtanában a **tárgyatlan** igéknek nincs "nemük", mivel ezekben a nyelvekben csak a tárgyias ige az aktív, és ebből képződik a passzív igék fajtája. Nálunk 1967-ben jelent meg Károly Sándor *A magyar intranszitiv igeképzők* c. tanulmánya (ÁNYT. V. 1967. 189–218), amelyet H. Tóth Tibor (1996: 271) és Forgács Tamás (1998/3: 302) „modern szemléletű és rendkívüli jelentőségű tanulmánynak” minősítene. H. Tóth (269) kiemeli, hogy Károly a magyar igenemek fajtáit a tranzitivitás fokozatai szerint csoportosítja. „Az alany kihatásának fokozataira építve folyamatosan halad a passzív igtől (melyeket szerinte a tranzitivitás teljes hiánya jelez) a tiszta tranzitiv igtől felé, közben minden típus egy fokkal »tranzitivabb« az előzőnél”. A továbbiakban (1996: 272) „a **Károly-féle igenemeket**” E. Abaffy

Erzsébet módosításával fel is sorolja. (E. Abaffy a faktitív igenem felvételét is szükségesnek vélte. Ezzel Károly is egyetértett.) Ezek a következők:

1. Passzív: *íratik vki által, hizlaltatik vki által.*
2. Mediális: *hízik vmitől, bemocskolódik (passzív) vmitől.*
3. Bennható (aktív): *sétál, belopódzik (refl.), rakodik (kiható).*
4. Reflexív (objektális): *mosakodik.*
5. Reciprok (kiható): *verekedik (vkivel).*
6. Intranszitiv (tisztán kiható): *tudakolódik vmi iránt.*
7. Indirekt tárgyú (transzitiv):
 - faktitív: *ásat, hozat vkivel vmit.*
 - kauzativ: *éreztet, sejtet vkivel vmit.*
8. Direkt tárgyú kauzativ: *éget vmit* és faktitív: *futtat vkit.*
9. Tiszta transzitiv: *ír vmit, dicsér vkit, ver vmit/ vkit.*

H. Tóth Tibor végső értékelése szerint „a Károly által fölvezetett igenem-felosztás hordoz bizonyos megoldatlan, tisztázatlan elemeket” (1996: 274). Ezt követően a Károly-féle osztályozás belső ellentmondásait elemzi. A MNy. következő számában (1996/4.:415, 439) H. Tóthtól egy kettős szempontú rendszerezési javaslat is megjelenik, amely szerinte „mind történeti, mind leíró szempontból elfogadható.” Az egyik szempont „az inaktív – mediális – aktív szembenállás”, a másik pedig „a bennható (reflexív, reciprok) – kiható (határozói, tárgyi vonzat), a tárgyi vonzathoz kapcsolódóan a műveltetés, a bennható irányba tartva az -ATIK, -TATIK képzős passzívum” (425). A leírás folyamán olvashatunk kétértékű, többértékű viselkedésről (429), egészséges mélyszerkezeti szituációról (432), egy vegyértékű igékről (430, 431, 432) stb. Károly Sándor felosztása és H. Tóth Tibor javaslatai több szempontból sem tűnnek szerencséseknek:

a) A passzív igeajtából való kiindulás *specificum hungaricum*, mivel a passzív szerkezet általában a cselekvő tárgy szerkezetből továbbképzett, **másodlagos** alak. A cselekvő ige lehet tárgyatlan és tárgyias is. A többi igeajtát a cselekvő tárgyias igékből képezzük. Ezért ezek az igék jelölik az alap- vagy normálirányt (ném. Grundrichtung). Vö.: Walter Jung, Man kann „das Aktiv als »Normrichtung« ansehen” (1955: 209).

b) A kettős szempontú rendszerezés nem az igenemek lényegének a felismerésén alapul. Az igeajta, a tárgyasság és a perszonalitás szerintem három különböző felosztási alap. Az igeajta ugyanis elsősorban a mondat összetevőinek szintaktikai átrendeződésére és nem denotatív jelentésének megváltoztatására irányul.

c) A passzív igék „transzitivitásának teljes hiányáról szóló tan” metanyelvészeti konstrukció. (Ezekben a mondatokban ugyanis nem lehet *-t* ragos direkt tárgy.) Az ellentétes irányú (centrifugális és centripetális) igei cselekvés az aktív és passzív szerkezetben ugyanarra a dologra, a logikai tárgyra, a *patiens*-re irányul ($\rightarrow O \leftarrow$). A háromtagú szenvedő mondatokban a logikai

alany nyelvtani indirekt tárgyként a cselekvésnek a mondat alanyára (azaz logikai tárgyára) történő irányulását fejezi ki. Vö.: *A cserepeket a tegnapi vihar sodorta le az utcára. – Az utcán heverő cserepek a tegnapi vihartól sodródtak le/ lettek lesodorva.*

d) Az aprólékos szemantikai csoportosítások többnyire metanyelvészeti jelentőségűek. V. V. Vinogradov (1947. 629–39) az orosz **-ся**-val képzett visszaható alakú igéknek 15 jelentéstípusát különböztette meg.

3. Az igefajták meghatározása. Az igefajta „sajátos szemantikai-szintaktikai kategória,” amely az igék szófaji kategoriális jelentéséből és morfémaszerkezetéből indul ki (MGr. 84). Nyelvtanaink az igefajtákat a cselekvőnek és a cselekvésnek egymáshoz való viszonya alapján különböztetik meg. A mi meghatározásunk ettől kissé eltér. Vö.: Az igefajta a cselekvés irányának megváltoztatásával a cselekvőnek és a cselekvés tárgyának a mondat **alanyához** való viszonyát jelöli.

Az igefajta lényege ugyanis az, hogy az újabban ágensnek nevezett cselekvő (szubjektum) vagy a patiensnek nevezett logikai tárgy (objektum), avagy mindkettőjük kerül-e a legrangosabb, a mondat szemantikai központját alkotó alany szintaktikai funkciójába, amely a szavak referenciális jelentését aktualizálja.

4. Igefajták a magyarban. Az előzőekben láttuk Károly Sándor felosztását, altalunk H. Tóth Tibor osztályozására is. Ezekhez kapcsolódik még Hegedűs Rita (2006) elképzelésének ismertetése. Hegedűs Rita nehezményezi, hogy a cselekvő-visszaható-szenvedő-műveltető felosztás szilárdan tartja magát, pedig ő – régi nyelvtanok gyakorlatát idézve, elismert szaktekintélyek elemzésére hivatkozva, tanítási tapasztalatokra támaszkodva – 1993-ban az igenemek következő funkcionális megközelítésű felosztását javasolta:

1. állapotjelző igék: <i>áll, kéklík,</i>	7. kölcsönös igék: <i>magázódik,</i>
2. középigék /mediális igék: <i>hízík,</i>	8. visszaható igék: <i>mentegetőzik</i>
3. szenvedő igék: <i>megíratík,</i>	9. vonzatos igék: <i>érdeklődík vmi iránt</i>
4. faktitív igék: <i>olvastat,</i>	10. helyzetjelző igék: <i>ül, áll, sétál,</i>
5. kauzatív igék: <i>fürdet, hizlal,</i>	11. intuitív igék: <i>tetszik, fáj, illik.</i>
6. tárgyat vonzó igék: <i>ír,</i>	

Ebben a felosztásban különböző szempontok keverednek (vö. G. Helbig–J. Buscha német nyelvtanában /1989: 161/ az igék szemantikai, aspektuális, igenemek stb. szerinti osztályozását, a MMNYR. I-ben 202. lapot). Az igefajták felosztására vonatkozó javaslatunk – az alany (A), a logikai subjectum (S) és a tárgy (O) viszonya, valamint a cselekvés irányultsága alapján a következő:

1. Cselekvő igék:

- a) tárgyatlanok: A/S : *A gyerek alszik.*

- b) tárgyasok: A/S → O: *A gyerek olvas egy mesét.*
2. **Mediálisok** (középigék):
- a) Visszahatók: A/S-O ⊃: *A gyerek mosakszik.*
- b) Kölcsonösen visszahatók: A/S-0 ⇔ 0-S: *Péter levelezik Évával*
3. **Szenvedők:**
- a) Történést jelölők: A/O ← S: *Az ajtó becsukódott*
- b) Állapotot jelölők: A/O : *Az ajtó csukva van/ be van csukva.*
4. **Műveltetők** (kauzatívok): A/S ⇒ 0/S:
- a) Kényszerítő műveltetés (faktitív): *A csikós megitatja a lovakat.*
- b) Megengedő műveltetés (permisszív): *A csikós itathatja meg a lovakat.*

4.1. Cselekvő igék (active voice, Aktiv, действительный залог). A cselekvő igék cselekvőjét (szubjektumát) az alany jelöli. Ezek az igék lehetnek tárgyatlanok és tárgyasak. Egy csoportba sorolásukat a következő tények támogatják:

4.1.1. A tárgyatlan ige azt fejezi ki, hogy az igével jelölt tevékenység, történés, állapot vagy létezés t á r g y i mondatrésze n e m irányul: *Esik eső, fúj a szél.* A mozgást jelölő tárgyatlan igék azonban irányulhatnak valahonnan valahová, vagyis a tárgyatlan ige is lehet vonzatos: *Torontóból Kolozsvárra érkezik.* Több tárgyatlan igét sokszor átvitt jelentésben, a figura etimologicának nevezett (szógyökér-isméltéses) stilisztikai alakzatban tárgyasán is használhatunk: *Végtelen csend üli meg a tájat. Kettős életet él. Hősi halált halt* (D. Máta Mária 1995: 56). Tárgyesetben álló mértékhatározókat is használhatunk velük: *Sokat beszél. Nagyot kiáltott. Egy jót nevetett.* A tárgyatlan igét *meg-* prefixszel vagy nélküle tárgyasként használhatjuk: *Ül a lovon. – Megüli a lovat. Nem állja a hideget/a szavát.* Az angolban, németben, ritkán az oroszban is némelyik többjelentésű ige egyik jelentése lehet tárgyas, a másik tárgyatlan. Ezeket két külön igével fordítjuk magyarra. Vö.:

- He stopped the car. – The car stopped.
Megállította a gépkocsit. A gépkocsi megállt.
- Ich bade das Kind/ koche die Suppe. –Das Kind badet. Die Suppe kocht.
Fürdetem a gyereket. Főzöm a levest. A gyerek fürdik. A leves fő.
- Кучер повернул лошадей налево. – Машина повернула за углом.
A kocsis balra fordította a lovakat. A gépkocsi befordult a sarkon.

4.1.2. A tárgyas ige esetében a cselekvés az alanytól indul ki, s közvetlen vagy közvetett tárgyra/objektumra) irányul: *A szél fújta le a cserepet. – Az anya gyönyörködik gyerekében.* A magyar – és nemcsak a magyar – nyelvtani hagyomány a közvetett tárgyra irányuló igéket tárgyatlanoknak tekinti. Ez kissé

furcsa, mivel ugyanazt a jelentést direkt és indirekt tárgyra irányuló igevonzattal is kifejezhetjük. Vö.: *vár vkit/ vár vkire, segít vkit/vkin*.

4.1.3. A tárgyias és tárgyatlan képzőrendszerek bázisértéke és a nyelvtipológia. Károly Sándor (1967:204-7) szerint a tranzitív vagy intranszítív képzőrendszerek bázisértéke alapján megkülönböztethetünk intranszítív, tranzitív és kettős bázisú nyelveket, valamint egy negyedik típust, amelyben a szavak minden alaki megkülönböztetés nélkül tranzitív és intranszítív használatúak lehetnek. „A magyar nyelv a kettős (intranszítív és tranzitív) bázisú nyelvek közé tartozik, azaz mindkét irányban fejlett képzőrendszere van” (204). A közös ősi igei gyökerű kettős bázis egyenlő mértékű szerepet biztosít az intranszítív és a tranzitív igéknek: *repül – repít, szorul – szorít, indul – indít, kerül – kerít, terül – terít, szárad – szárít, pattog – pattan, pattint, fordul – fordít*. Az elhomályosult **-d** képzős tárgyatlan igék szembeállíthatók a szintén elhomályosult **-sz** képzős tárgyias igékkel: *olvad – olvaszt, fakad – fakaszt, dagad – dagaszt*. (Ezekből az új szógyökerekből új szavak képződtek: *olvadoz, olvadékony, dagály, daganat*).

A **denominális igék** esetében is szembevetendő ez az egygyökerű kettős bázisú igeképzési lehetőség. Melléknevekből, néha főnevekből az **-ít** képzővel tárgyias, az **-ul, -ül** képzővel tárgyatlan igéket képezhetünk: *szép → szép-ít – szép-ül, gyors-ít – gyors-ul, kék-ít – kék-ül*. A szógyökér bővíthet **-v**-vel, **-s**-sel vagy rövidülhet **-a**-val, **-e**-vel, magánhangzóváltás is kísérheti: *bő-v-ül – bőv-ít, sárga → sárg-ít – sárg-ul, drága → drág-ít – drág-ul, jó → jav-ít – jav-ul; alak-ít – alak-ul, béke → bék-ít – bék-ül*. A **g**-re végződő melléknevekből **-sz** képzővel tárgyatlan ikés igéket képezhetünk, amelyek az **-odik, -edik, -ödik** képzővel váltakozhatnak: *beteg → megbetegít – megbeteg-sz-ik / megbeteg-edik, öreg → öregít – öregszik, megöregedik*.

A **deverbális igék** esetében ez a képzési lehetőség nem produktív: *él → éled – éleszt, éltet*.

A **Prefixszel** is képezhetünk tárgyias igét: *Megúsztuk a bajt, Megüli a lovat*.

4.2. Mediális igék/ középigék (medial voice, mediales Verb, средний залог). A »mediális« terminus jelentése és használata nemcsak nálunk, hanem más nyelvek nyelvtanaiban is eltérő. H. Bußmann szótárában (1990: 275) a mediális a szanszkritban és az ógörögben található, a mai indoeurópai nyelvekben a visszaható igék tartoznak ide. Otto Jespersen (1958: 192) szerint a középige az ógörögben lehet visszaható, néha passzív vagy az aktívtól nehezen megkülönböztethető. Talán ennek alapján születhetett meg az a vélekedés, hogy a mediális ige átmeneti ige fajta a cselekvő és a szenvedő igék között. Az európai nyelvekben a szenvedő igéket tárgyias igékből képezzük. Így nemegy nyelvtenban cselekvő igék csak a tárgyiasok.

E. Abaffy Erzsébet (1978: 288) szerint a mediálisok mindig **intranszítív**ak, szenvedő igévé nem alakíthatók át, az ágens sem alany, sem egyéb formában nem tartozhat vonzaskörébe. Ezek az igék történet, létezés, valamilyen fizikai

vagy lelki állapotváltozást vagy állapotban levést fejeznek ki (291) Pl.: *él, nő, hízik, gyógyul*. Ezek nálunk cselekvő tárgyatlan igék. Fejős Edinánál (2004/3, 340) mediálisok a *-kod(ik)/-ked(ik)*...képzős igék, amelyek érzelmi állapotot (*idegenkedik*), fizikai állapotban (*betegeskedik*) vagy foglalkozásban, funkcióban (*szakácskodik, gyámkodik*) levést fejeznek ki.

Bußmann szótárában (475) a *mediales Verb*, a The Oxford Dictionary of English Grammarben (240) a *middle verb* olyan tárgyas ige, amelyből nem képezhető szenvedő ige. Pl. *We have a house*. 'Birtokolunk egy házat'. *Diese Grammatik kostet viel Geld*. 'Ez a nyelvtan sokba kerül'.

Fejős Edina (2007: 4–10) A mediális igék kognitív szempontú megközelítése c. fejezetben ismerteti Suzanne Kemmer (1993) *The middle voice* c. monográfiáját. Megállapítja,

„Kemmer elsősorban nem igékről, hanem szituációtípusokról beszél, amelyek bizonyos igékkel fejezhetők ki (4), azt vizsgálja, hogy az egyes szituációtípusok milyen módon képezik le az objektív valóságot (5). Munkáját összehasonlító és diakrón elemzésekre építi, bőséges, sok nyelvből vett anyagon dolgozik”. Fejős Edina ismertetése alapján egy-egy példával felsorolom a szituációtípusokat: **egyszereplős esemény** (vagyis intranszitiv cselekvő: *He speaks*), **kétszereplős esemény** (vagyis tranzitiv cselekvő: *Bill megütötte John*), **passzív** (*John was hit by Bill*), **direkt reflexív** (*Láttam magamat*), **indirekt reflexív** (*Mary vásárolt magának egy kabátot*), **logoforikus reflexív** (*Margaréta azt mondja, hogy megnyeri a választást. Margaret says that she will win the election.*), **logoforikus mediális** (*eldönt*), **testi tevékenységet kifejező igék** (*borotválkozik, leül, fordul*), **reciprok** (*Mary és Jane gratuláltak egymásnak*), **természetes reciprok** (*A fiúk verekedtek*), **kognitív mediális** (emóciót, kogníciót és percepciót kifejező szituációtípusok: *Gyűlölöm őt. He got scared. 'Megijedt'*, **spontán események** (*nő ige*), **passzív mediális** (*Az ág könnyen törik. Jó itt dolgozni*).

Nálunk mediálisok a reflexív és reciprok visszaható igék, amelyek felosztásunkban a cselekvő tárgyas és a szenvedő igék között helyezkednek el.

4.2.1. A visszaható ige (reflexive verb, rückbezügliches Verb, возвратный глагол) azt fejezi ki, hogy a cselekvés az alanytól indul ki és visszatér az alany egészére vagy annak egy részére. A visszaható jelentés lehet teljes és részleges, jellege pedig szándékos és akaratlan. A visszaható igéket (pontosabban a visszaható jelentést) tárgyas igékből képzőkkel vagy pedig a *maga, önmaga* visszaható névmással képezzük. Vö.:

A visszaható igék jelentése: A S/O ⊃			
t e l j e s		R é s z l e g e s	
szándékos	akaratlan	szándékos	akaratlan
levetkőzött	hánykódik	beretválkozik	vminek ütődik

Visszaható képzőink a következők:

-kod-ik, -ked-ik, -kőd-ik, -kőd-ik, -eked-ik: *ruházkodik, epekedik, fésülködik,*

rázkódik;

-koz-ik, -kez-ik, -köz-ik, -köz-ik, -akoz-ik, -óz-ik: *borotválkozik, elfeledkezik,*

törülkőzik, vetkőzik, várakozik, bezárkózik;

-ód-ik, -őd-ik, -óz-ik, -öz-ik, -ődz-ik, -ődz-ik: *vonzódik, visszaverődik, ütődik,*

nyújtózik, rejtőzik, fogózik, tekerődik.

A visszaható igéknek a tárgyias igékkel, és a *maga* visszaható névmással való kapcsolata nemegyszer „áttételes”, egymásba történő közvetlen átalakításuk nem mindig lehetséges. Vö.: *levetkőzött*, nem **levetette magát*, hanem *levette (magáról ?) a kalapját, ruháját, lábbelijét*. De: *Vedd le a kalapot (a ruhádat, a cipődet)*. Az oroszban a lábba és nem a lábba történő felvételt, vagy a róluk történő levételt két-két külön ige jelöli: *Éva felöltözött/levetkőzött*. – *Ева оделась/обулась. Ева разделась/разулась*.

A *maga* visszaható névmással képzett analitikus formában „általában elevebb a visszaható értelem, a cselekvés szándékossága” (MMNyR. 1961: 206). Ezt jól bizonyítja a negatív jelentésű visszaható igék képzése. Például a különböző öngyilkossági lehetőségek kifejezési módja: *felakasztja (főbe lövi, megmérgezi) magát*. Vö. még: *kínlódik – kínozza magát, gyötrődik – gyötri magát*. Ha a két kifejezési mód között nincs lényeges különbség, akkor a nyelvvelők a visszaható igés alakot ajánlják: *védi magát – védekezik, betakarózik, szégyelli magát – szégyenkezik*. Felszólító módban azonban a névmásos alak a „kézenfekvőbb”: *Védd magad! Szégyelld magad!* De: *Jól viselkedjétek! Ne szégyenkezz!* Hadrovics László (1969: 103) több oldal terjedelemben vizsgálja a *maga* visszaható névmás használatát: *riszálja magát/a derekát, csinósítja magát a tükörben*. „Az alany és a tárgy azonosságát még jobban kiemeli az *önmagát* vagy a *maga magát* nyomatékosítás: *Még önmagát/ maga magát sem képes megvédeni*.” Vö.: *Elégedett saját magával. Megfeledkezett magáról*.

4.2.2. A kölcsönösen visszaható ige (reciprocal verb, Reziprokverb, взаимно-возвратный глагол) azt fejezi ki, hogy az alany cselekvése egy másik dologra irányul, amelynek ugyanez a cselekvése visszahat az alanyra: **A|S/O ⇔ O/S**. A kölcsönösséget jelölhetjük visszaható igékkel vagy pedig kölcsönös névmással. Vö.:

Péter csókoló**dzik** Erikával. – Péter és Erika megcsókol**ták egymást**.

A visszaható igével kifejezett kölcsönösség esetén a *ki-kivel* szerep megfordítható: *Erika csókoló**dzik** Péterrel*. Ilyenkor az alanyi funkcióban fellépőnek a kölcsönös cselekvésben bizonyos vezető, kezdeményező szerepe

domborodik ki: *Péter csókolódzik Erikával*. Halmozott alany esetén „egyenrangúságról” beszélhetünk: *Péter és Erika csókolódzik*. A kölcsönös névmás használata egyik fél kezdeményező szerepét sem emeli ki, mivel a feleket halmozott alannal vagy többes számba „rejtve” nevezzük meg: *A férj és a feleség/A feleség és a férj néha veszekszik egymással. – A házastársak néha veszekszenek egymással*.

A **társas tevékenység** igéi nem morfológiailag, hanem csak jelentésük alapján fejeznek ki kölcsönösséget: *A gyerekek hógolyóznak A nyugdíjasok gyakran kártyáznak. A tudósok vitatkoznak. A fiúk verekednek*.

4.3. Szenvedő igék (passive voice, Passiv, страдательный залог). A szenvedő igék alanya nem végzi, hanem csak elviseli, „elszenvedí” esetleg kiérdemli a valaki vagy valami mástól kiinduló és őrá irányuló cselekvést: **A|O** ← **S**. A szenvedő igéket tárgyas igékből képezzük: *A tévé riportert keres. → Riporter kerestetik (a tévé által)*.

A tipikus szenvedő szerkezet (prototypical passive, central/true passive) követelménye a The Oxford Dictionary szerint csak az, hogy legyen szabályosan ismétlődő cselekvő ellentétpárja (1994: 59). A. N. Baranov és mások angol-orosz terminológiai szótára (1996: 497) nyelvtipológiai szempontból már három fő kritériumot sorol fel: 1) állítmányát a *be* segédigével képezzük, 2) az ellentétpárt alkotó cselekvő mondatok alanya maradjon el, 3) a cselekvő mondatok tárgya a szenvedő mondatokban alany legyen. Ez a felfogás a tárgyas igékből képzett kéttagú szenvedő mondatokat tekinti (proto)tipikusnak. A magyarban a szenvedő mondatok többsége valóban kéttagú. Vö.:

– A költségelszámolás részletes szabályait a 2. sornál találja. →

„A költségelszámolás részletes szabályai a 2. sornál találhatóak”.

A második mondat az *Útmutató a 2008. évről szóló adóbevalláshoz* tájékoztatóban található (10.). Az angol *be*-nek megfelelő *van* segédige pedig az állapotot jelölő határozói igeneves passzív szerkezetekben fordul elő: *A problémát megoldották. → A probléma megoldódott /meg van oldva*.

A szenvedő szerkezetek létezésének értelme. A szenvedő szerkezet által jelölt cselekvés a szenvedő igék alanyára irányul, amely ebben az esetben a cselekvés tárgyát (objektumát, patiensét) helyezi a mondat szemantikai központját képező alanyi funkcióba, amely a mondat aktuális tagolása szempontjából azt jelöli, amiről a közlés szól. A cselekvő (a logikai alany, az ágens) fontossága háttérbe szorul, sőt a kéttagú szenvedő szerkezetekben ki is marad a mondatból. A szenvedő szerkezetű mondatok a nyelvek egy részében általában 3. személyben használatosak. Az ilyen mondatok elsősorban az írott, a tudományos és a hivatalos nyelvben fordulnak elő, és főként a kötött szórendű nyelvekre (pl. az angolra) jellemzőek. Ezekben a nyelvekben a mondat aktuális tagolása szempontjából fontos bővítmények az állítmány után, a mondat vége felé kerülnek. A magyar viszonylag szabad szórendű nyelv, ezért az alany fontosságának kieme-

lése kevésbé igényli a szenvedő igealakokat és az alanyak a mondat élére kerülését. Vö.:

cselekvő szerkezetek:	szenvedő szerkezetek:
– A laboratóriumban a tudós kísérleteket végez.	– A laboratóriumban a tudós által végzendő/végzett kísérletek folynak.
– The scientist makes experiments in the laboratory.	– The experiments are made by the scientist in the laboratory.
– Im Laboratorium macht der Naturwissenschaftler Experimente.	– Experimente werden im Laboratorium vom Naturwissenschaftler gemacht.

A szenvedő szerkezetű mondatok képzése. A szenvedő szerkezetű mondatokat cselekvő szerkezetűekből képezzük. Az átalakítás célja nem a mondat denotatív jelentésének a megváltoztatása, hanem az alany és a tárgy szintaktikai és közlési funkciójának az átrendezése. Ez úgy történik, hogy a cselekvő mondatok direkt tárgyából szenvedő mondatok alanya, alanyából pedig a szenvedő mondatok indirekt tárgya lesz vagy pedig elmarad. Az angolban (néha az oroszban is) az indirekt tárgy is lehet szenvedő alany. Vö.:

– I gave this book to **her**. → This book was given to her. ↔ **She** was given this book.

Neki adtam ezt a könyvet. – Neki ezt a könyvet adták. – Neki adták ezt a könyvet.

Az olyan átalakítások, amelyekben a cselekvő mondat alanya megmarad alanynak, nem tekinthetők szenvedő szerkezetnek: *Lali berúgott. – Lali be van rúgva.* A szenvedő mondatok **i n d i r e k t** tárgyának (logikai alanyának) jelölése az egyes nyelvekben eltérő. A magyarban *-tól/-től* ragos ablatívusszal vagy az *által* névutós főnévvel, a lengyelben *przez* + tárgyessettel álló előjáróval, az oroszban *instrumentálisszal*, a bolgárban *om*, a németben *von* (aktív) és *durch* (nem aktív), az angolban *by* előjáróval képzett szerkezetekkel fejezzük ki a szenvedő mondatok logikai alanyát:

– Ветер раскачивает березу.	– Береза раскачивается ветром/от ветра.
<i>A szél hajladoztatja a nyírfát.</i>	<i>A nyírfa hajladozik a szélben.</i>
– болг. Ученик чете книга.	– Книгата се чете/ е четена от ученика.
<i>A tanuló könyvet olvas.</i>	– <i>A könyv olvasódik a tanuló által.</i>
– ném. Die Tochter hat Paul geweckt.	– P. wurde von der Tochter geweckt.
<i>Pault a lánya ébresztette fel.</i>	<i>Paul a lánya által ébresztődött fel.</i>

Ein Geräusch hat ihn geweckt.

– Er wurde **durch** ein Geräusch geweckt.

Őt vmi zaj ébresztette fel.

Ő vmi zajtól ébredt fel.

A szenvedő igék, ill. állítmányok képzése. Bencze Ildikó írásának címe *A passzívum kínzó (?) hiánya*. (Balassi Bálint Intézet: Digitális módszertani könyvtár. <http://www.bbi.hu/index.php?cid=240&id=79>). A szerző a bevezetőben írja, hogy „a nyelvművelők sokszor egyoldalúan tiltó magatartása felemás helyzetet teremtett, nemcsak a passzívum használhatóságában, hanem meghatározásában is. Jelentősége a magyar nyelvtanok és magyar nyelvi tankönyvek tanúsága szerint úgyszólván nincs a mai magyar nyelvben... A nyelv azonban, minthogy az étellel együtt „él és élni akar” nemigen törődik a ráerőszakolt meg gondolásokkal[...] A generatív grammatikában az aktív-passzív transzformáció kedvelt példája a nyelvtani szinonimának, és igen szemléletesen mutatja meg az úgynevezett mélyszerkezeti struktúra létezését. Az indoeurópai nyelvekben tisztán morfológiai eszközökkel végre lehet hajtani ezeket a transzformációkat. A magyarban ez a morfológiai eszköz a képző, azonban a képzőnek van meghatározott szemantikai tartalma is”(1).

Mindezekhez a következő megjegyzéseket fűzzük:

A mélyszerkezeti struktúrán alapuló transzformációra történő utalás kb. 1990 óta idejét múlt érvelés, mivel a felszíni szerkezetben meglévő elsődleges mondatstruktúrák (s-structure ← ang. *surface structure*) közvetlenül átalakíthatók másodlagos szerkezetekké. Nem beszélve arról, hogy az ún. mélyszerkezeti jelentések a felszíni szerkezetek jelentésétől is függnék. Vö.: Is deep structure necessary? (G. Lakoff / J. T. Ross, 1968, Bloomington) „...seit der »Revidierten Erweiterten Standardtheorie« (= REST) nunmehr die S-Struktur den *input* für die semantische Interpretation darstellt” (H. Bußmann 1990: 789).

A nyelvművelők kevésbé „vétkesek”, (a „nyelv él és élni akar” fényében pedig tiltásuk 'pusztába kiáltott szó') abban, hogy a magyarban a szenvedő igefajta használata az indoeurópai nyelvekhez viszonyítva „visszafogottabb”. (Használatuk a finnben és az észtben sem annyira elterjedt.) Mellesleg a *Wörterbuch der Sprachschwierigkeiten* c. könyvben is (1989: 366–70) szép számmal található a német passzív szerkezetek használatát helyesbítő „nyelvművelői” tanácsok. A magyarban a passzív igefajta eredetileg az **-at, -et, -tat, -tet** képzőkkel képezték. Így a passzív igéket csak az **ikes ragozás** különbözteti meg a hasonló képzős műveltető igéktől. Ezért Klemm Antal (1928: 58) véleménye mérvadóbban tükrözi az 'élő és élni akaró' nyelv fejlődésének menetét.

Az **-at, -et** [...] szenvedő igealakot a közbeszédben „bizonyára régen sem kedvelték nagyon, egyrészt mert érezték benne a műveltető szerepet, mely a szenvedő alannal nem fér össze, másrészt mert legtöbbször nincs rá szükség, más szerkezetekkel is ki lehet fejezni”.

Az ilyen képzésű szenvedő igéket napjainkban csak elvétve használjuk (vö. Grétsy–Kovalovszky 1985:794–6): *méltóztatik, viseltetik, kéretik, mega-*

datik, elvégeztetett, közhírré tétetik, tessék (a *tetszik* ige *tetik* passzív alakjának E/3. felszólító módja: *Tessék leülni*) Vö.: *Méltóztassék bejönni. Engedtessek meg.* A *születik* ige szenvedő volta elhomályosult: *Az anya fiút szült.* → *Az anyának fia született.* De: *Mindaz, ami Istentől született, legyőzi a világot* (Újszövetség). A németben, angolban, oroszban a 'született' élő szenvedő ige: *Wann sind Sie geboren?* – *When were you born?* – *Когда Вы родились?* 'Ön mikor született?'

Bencze Ildikó úgy véli, hogy „igénk igen jelentős részét egyéb nyelvtani eszközök igénybevétele nélkül tranzitív–intranszitiv párba lehet állítani, s ez a mai nyelvhasználatban aktív–passzív transzformációt hoz létre” (2). Szerinte a *Sehogy sem haladok ezzel a munkával* mondatban szó sincs passzívumról. „De a *Gyorsan halad az autópálya-fizetőkapuk építése* mondatban az ige kétségtelenül a passzívum grammatikai tartalmát hordozza” (1–2.). Ez a vélekedés nem támaszkodik nyelvi kritériumokra. Az eddigi felfogások hangsúlyozzák, hogy szenvedő fajtája csak a tárgyias igéknek lehet (de azok közül sem mindegyiknek). A *halad* ige tárgyatlan, s így nincs olyan tárgya, amely egy szenvedő szerkezetű mondatnak az alanya lehetne.

Sajnálatos, hogy Bencze Ildikó figyelmét elkerülte Hadrovics Lászlónak *A funkcionális magyar mondatban alapjai* c. könyve (1969), s ebben az **afficiáló** (a *gazda szánt, a fia kaszál, felesége főz* stb. 66), az **efficiáló** (eredménytárgyas: *kosarat fon, pert indít, keresztet vet* stb. 71) igék:, s főként a **tárgyatlan igék tárgyassá válása** (a *csaló büntetését üli, táncot jár, csárdást táncol*) c. fejezetek.

Fejős Edina (2008:2) azt írja, hogy „lehetséges tárgyatlan igéből szenvedőt képezni. Például: *Lali be van rúgva. A művésznő meg van hatódva.* A németben még ilyet is hallhatunk: *Es wurde getanzt.* – „*Táncolva volt*”. Itt azonban három különböző dologról van szó: 1) Tárgyas igéknek tárgyatlan jelentése is lehet. A *berúg* ige alapjelentése tárgyias: *Berúgta az ajtót, a gólt. A Lali berúgott a vörös bortól* mondatban indirekt tárgy van. A *Lali tegnap este berúgott*-ban elmaradt az indirekt tárgy. A *Lali berúgott/ Lali be volt rúgva* összevetéséből látjuk, hogy a határozói igeneves szerkezet állapotot jelöl, de nem szenvedő, mivel mindkét mondat alanya *Lali*. 2. A *meghatódik* ige a *meghat* ige s z e n v e d ő változata: *Kisfia sírása a művésznőt meghatotta.* → *A művésznő meghatódott/ meg volt hatva kisfia sírásától.* 3. A *táncol* a tárgyatlan és tárgyias igék csoportjába tartozik a magyarban és a németben is: *einen Walzer tanzen* 'keringőt táncol'. A *Nach dem Konzert wurde es getanzt* magyar fordítása: *A hangverseny után tánc volt* (*táncoltak*). Az ilyen igéknek a magyarban nincs szenvedő használata.

Az egyetlen morfológiai eszközhöz való „ragaszkodás” (pl. a *be* segédige + igenév, *eladatik* típusú szenvedő ige) bizonyos nyelvészeti irányzatokhoz és nyelvekhez kötődő metanyelvészeti konstrukció. Az pedig tévedés, hogy a passzív szerkezetek az indoeurópai nyelvekben „tisztán morfológiai eszközzel képződnek”, és ezeknek az eszközöknek nincs jelentésük. Nemegyhelyben a szenvedő szerkezetek ugyanis jelölhetnek különböző morfológiai

eszközökkel kifejezett **cselekvést** (ang. *actional passive*, ném. *Vorgangspassiv*, lengy. *passivum actioni*) és **állapotot** (ang. *statal passive*, ném. *Zustandspassiv*, lengy. *passivum staticum*). Ezeknek magyar fordítása arról győzhet meg, hogy nyelvünkben is megvan a passzív szerkezeteknek ez a két jelentése és eltérő jelölési módja is (ha nem is annyira szabályosan és rendszeresen ismétlődő). Vö.:

cselekvést jelölő passzív szerkezet	állapotot jelölő passzív szerkezet
ném. Die Tür wurde geschlossen. <i>Az ajtó be lett zárva./Az ajtót bezárták.</i>	Die Tür ist geschlossen. <i>Az ajtó zárva van.</i>
ang. The opera house was finished in 1980. <i>Az operaház építése 1980-ban fejeződött be.</i>	My window is broken. <i>Az ablakom be van törve.</i>
or. Дом строится рабочими. <i>A ház munkások által építődik.</i>	Дом построен (рабочими). <i>A ház felépült/fel van építve.</i>
len. Ta książka została napisana przez profesora N. <i>Az a könyv N. professzor által íródott.</i>	Ta książka jest napisana przez profesora N. <i>Az a könyv N. prof. által lett megírva.</i>

A magyar szenvedő igealakok képzése. Szabadi Béla (1956: 199) megállapítja, hogy „nyelvemlékeink és bibliafordításaink tele vannak [...] szenvedő igékkel”, mivel ezek „latinból készült fordítások, és fordítóik csupán szövegűségegre törekedtek”. Íme néhány saját gyűjtésű példa, amelyek mind kéttagúak:

– Az Úr Jézus *elárultatott*. Ez az én testem, amely ti éretetek *megettörtetett*.

– Nem a férfi *teremtetett* az asszonyért. Nekem *adatott* minden hatalom.

A XIX. sz.ázadban és a XX. század első felében „az írók sajátos stilisztikai értéket tulajdonítottak ennek az igealaknak, amely egyrészt régies, másrészt ünnepélyes, különösen vallásos hangulat felkeltésére alkalmas”. (Szabadi 200):

– *Dicsértessék* a nép neve most és mindörökké! (Petőfi) *Adassék* A levél Hunyadi Mátyásnak (Arany), *Szédül*, elbusong s lehull a porba, *Amelyből vétetett* (Ady).

A közigazgatás nyelvében ez a szenvedő szerkezet néha még később is előfordul, mivel 1844-ig a latin volt az államnyelv (II. József alatt a német):

– A vállalkozók beadják az ajánlatokat. Letárgyalás után *megbízatik* valamelyik vállalkozó. Az államépítészeti hivatal *approbálja* a számlát és most már *folyóvá tétetik* az összeg (Mikszáth, Közigazgatási történetek. 1. A korlátfa).

Szabadi Béla (202) a szenvedő szerkezetek e típusának a fokozatos eltűnését a következő példával szemlélteti: „Az 1920-ban kibocsátott kétkoronás papírpénzen még ez olvasható: *Az államjegyek utánzása a törvény szerint*

büntették. A pár évvel később kibocsátott pengős bankjegyeken már ez van: *A bankjegyek utánzásáért törvényszabta büntetés jár.* De talán legmagyarosabb az 50 Ft-os felirata: *A bankjegyhamisítást a törvény bünteti.* Jelenleg is ez utóbbi olvasható bankjegyeinken. Az iskolai oktatás az 1920-as években kiadta a jelszót: *„Közhírré tétetik, a -tatik, -tetik a magyarban nem használtatik.”* Helyette (néha mellette) a következő szenvedő alakok lehetségesek (vö.: Kovalovszky 1985: 795–6):

1) **Állítmányi funkciójú -andó, -endő képzős** feltétlenül beálló jövő idejű jelentésű melléknévi igenevek: *Ezt a számlát holnap kifizetem.* → *Ez a számla holnap kifizetendő.* *A jelen korban minden indokolandó az író által* (Mikszáth, Galamb a kalitkában). *Ez a munka holnap elvégezendő.*

2) **A -ható, -hető képzős melléknévek**, amelyek azt fejezik ki, hogy vmivel, vkivel lehet vmit tenni: *Ezt a ruhát még ki lehet mosni.* – *Ez a ruha még kimosható.* *Ez a munka holnap elvégezhető.* *Ez a sajt még ehető.*

3) **Az -ódik, -ődik képzős** passzív igék olyan mondatokat képeznek, amelyek alanyával vmi történik, vmi végbemegy rajta: *Ezt a történetet vki majd megírja.* – *Ez a történet bizonyára majd megíródik.* *Ez a könyv még ma elolvásódik.* *Huzat van, az ablak könnyen becsapódik/ becsapódhat.*

4) **Tárgyas igékből képzett -va, -ve ragos állítmányi funkciójú határozói igenevek**, amelyek állapotot jelölnek, s mint ilyenek más nyelvek állapotot jelölő szenvedő szerkezeteihez hasonlóan kéttagúak: *A korlátfát megcsinálták.* – *A korlátfa meg van csinálva s nincsen többé vele semmi gond* (Mikszáth). *Az ajtó nyitva van (volt, lesz).* *Hisz akkor nem te vagy elítélve?* (Mikszáth, Bede Anna tartozása). A tárgyatlan igékből képzett szerkezetek azonban helytelenek, mivel ezeknek az alanya ugyanaz: *Péter elutazott.* – **Péter el van utazva.* (Az ilyen használatot egyesek nyelvjárásinak véelve mentegetik.)

5) **Az -ás, -és képzős főnevek + kerül, nyer, talál, történik igékkel** képzett terpeszkedő szerkezetek a hivataloskodó stílusban gyakoriak: *Észrevételeit megvizsgáltuk.* – *Észrevételei megvizsgálásra kerültek.* *Ezen a tanfolyamon 8 fő továbbképzése történik.* *A benyújtott panaszok 30 nap alatt elintéztést nyernek.* *Kérése meghallgatásra talált.*

6) **Általános alanyú mondatok:** *A radványi sötét erdőben halva találták Bárczi Benőt* (Arany). Ez azonban már cselekvő mondat, amely a cselekvőt (az ágenst) konkrétan nem nevezi meg. Az ilyen mondatok sajátsága, hogy a cselekvés egyetlen személyre is utalhat. Vö.: *Itt beszélnek oroszul.*

7) **A ragos által, vele, tőle névutók + múlt idejű melléknévi igenevekkel** képzett jelzői szerkezetek: *A lektor törölte ezt a szót.* – *A lektor által törölt szó kimaradt.* *Az általad fölvetett kérdés foglalkoztat.* *A tőled kapott ajándék tetszett a gyerekeknek.* *A veled töltött esték emlékezetesek.*

8) **Egytagú, kéttagú és háromtagú szenvedő szerkezetek.** Az egytagú szerkezetekben csak maga az állapotot jelölő cselekvés a fontos. Például az

üzletek ajtaján: *zárva, nyitva*, ang. *closed*, ném. *geschlossen*, or. *закрым*. A kéttagú szerkezetekben a cselekvő fontossága annyira háttérbe szorul, hogy az kimarad a mondatból, mivel odaértődik. Többnyire a statikus állapotot jelölő passzív szerkezetekből hiányzik az ágens: *A TV riportert keres.* → *Riporter kerestetik. Der Brief ist geschrieben.* 'A levél meg van írva.' *Der Tisch ist gedeckt.* 'Az asztal meg van terítve/Terítve'. *The tea is made.* – *Der Tee ist/wird gemacht.* 'A tea kész/készül.' A magyarban a háromtagú szenvedő szerkezet még a bibliában is ritkán fordul elő. Az angolban a háromtagú szenvedő szerkezeteknek két típusa is lehetséges. 1) A **direct passive** mondatokban a cselekvő mondat tárgya lesz a szenvedő mondat alanya, a ritkább **indirect passive** mondatokban pedig a direkt passzív mondatok *to* előljárós indirekt tárgya (ennek magyar megfelelője részeseset) előljáró nélkül kerül a mondat élére. Vö.:

– George gave Mary the book . 'George a könyvet Marynek adta.'

1. The book was given to Mary **by** George.

2. Mary was given the book by George. I was told some interesting news.

Az előzőekben hangsúlyoztuk, hogy csak a tárgyias cselekvő mondatok alakíthatók át szenvedőkké. Azonban az angolban és az oroszban is vannak a tárgyias igéknek egymástól is eltérő olyan csoportjai, amelyek nem használhatók szenvedő mondatokban.

4.4. Műveltető (kauzatív) igék (causative verbs, Verben des Veranlassens, понудительные глаголы). A műveltető igék azt fejezik ki, hogy a mondat alanya mással végezteti a cselekvést. A műveltető szerkezetek sajátosága, hogy általában két élőlény aktivitását igénylik. Az egyik a műveltető cselekvés **kezdeményszerzője** (ang. initiator, or. инициатор каузативного действия), a másik pedig az eredeti tárgyias vagy tárgyatlan alapige ágense (ang. actor, or. агент исходного действия), a cselekvés megvalósítója és a műveltető mondat tárgya (amely a cselekvő mondat alanya volt). A műveltető igéket tárgyias és **tárgyatlan** cselekvő igékből képezhetjük. Az eredeti cselekvő igék valenciaértéke a műveltető igékben a műveltetés kezdeményszerzőjének (egyik ágensének) a megnevezésével növekszik. Vö.:

– A gyerek eszik kását. → Az anya megeteti a gyereket kásával.

↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
ágens	alapige	O	kezdeményszerző	műv. ige	megvalósító	indir. O	
		(ágens 1)	(O+ ágens 2)				

A tárgyatlan igékből képzett műveltető igéknek két ágense és egy tárgya van, a tárgyias igékből képzetteknek pedig két ágense és két patiens.

A műveltetés kezdeményszerzője élettelen tárgy is lehet:

– A füst köhögteti az embert. Az rossz idő visszatérésre készítette a turistákat.

A műveltetés szemantikai típusa lehet kényszerítő v. megengedő (permisszív):

– Az anya leültette, megetette, megitatta, lefektette és elaltatta a gyereket.

– Az anya már etetheti, itathatja, lefektetheti és el is altathatja a gyereket.

Nemesi Attila László *A magyar műveltető szerkezet esetkiosztásának kérdéséhez* c. dolgozatában (<http://primus.arts.u-szeged.hu|nydi|ling>) Komlósy Andráséhoz hasonlóan (StrMorf. 2000: 215–92) a műveltető igék első típusa a **kauzatív**, amely egy esemény megtörténésének előidézését jelenti: *indul/indít, fullad/fullaszt, forr/forral, megöl* stb. Ezekkel a tárgyas igékkel képzett cselekvő mondatokban az alany nem m á s s a l végezteti a cselekvést. Vö.: *Rebi vizet forral – Rebi vizet forraltatott velem.*

D. Arutyunova (1976: 167) kiemeli, hogy az egyre több tárgyas igének műveltetőkhöz sorolása a filozófiából az oksági (ok ↔ okozat) viszonyok leírása kapcsán került a nyelvészetbe, mivel a tárgyas igék alanya is – a műveltető igék alanyához hasonlóan – a cselekvés előidézője, illetőleg okozója. Az angolban több tárgyatlan ige tárgyasként használva műveltető jelentésre tehet szert. Vö.:

– The horse *jumped* over a fence. – The rider *jumped the horse over a fence.*

A ló átugrott egy kerítésen. *A lovas átugrasztotta a lovat egy kerítésen.*

– The garrison *starved*. The enemy *starved* the garrison.

A helyőrség éhezett. *Az ellenség kiéhezettette a helyőrséget.*

– Mary *is walking* with her dog. – Mary *is walking* her dog.

Mary a kutyájával sétál. *Mary sétáltatja a kutyáját.*

A műveltetést kifejező eszközök szintetikusak vagy analitikusak.

A **szintetikus műveltetés** a magyarban képzőkkel (*iszik – itat* (embert és állatot), a németben szógyökéren belüli hangzóváltozással (*trinken – tränken* 'csak állatot'), az oroszban tárgyas és műveltető igék oppozíciójával (*numь - hanoumbь*) történik. Az angolban egyes tárgyas igéknek néha lehet műveltető használata: *water* 'öntözni' – *John watered the horse*. 'John megitatta a lovat'. A magyarban a műveltető igéket az *-at/-et, -tat/-tet-* képzőkkel képezzük. Az *-at, -et* változatot főleg egyszótagos igékhez tesszük, a *-tat/-tet* változatot a *visz* típusú igékben és a többszótagú szavakban használjuk: *ír-at, vi-tet, feksz-ik – fektet, csinál-tat*. A *-t*-re végződő igék esetében, ha a *-t* előtt **magánhangzó** van, *-tat, -tet* a képző: *fut – fut-tat*. Ha a *-t* előtt **mássalhangzó** van, akkor a képző *-at, -et*: A kiadó már *megjelent-et-te* a könyvet. *Megért-eti* (múlt: *megért-tet-te*) a szerepet. Mélyhangú igéknél nincs probléma: *Lebontatta a házát. Begyűjtött. – Begyűjtatott.*

IRODALOM

- Arutyunova N. D. (Арутюнова Н. Д.) 1976. *Предложение и его смысл*. Наука, М.
- Baranov A. N., Dobrovolskij, 1996. *English-Russian Dictionary of Linguistics and Semiotics*. Moscow, Pomowsky & Partner
- Bencze Ildikó, *A passzívum kínzó hiánya*. Balassi Bálint Intézet: Digitális módszertani Könyvtár. <http://www.bbi.hu/index.php?cid=240&ig=79>
- Bußmann, Hadomod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Kröner, Stuttgart
- Chalker, Sylvia, Edmund Weiner 1994. *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Clarendon Press, Oxford.
- D. Máta Mária 1995. *A figura etymologica értelmezésének és rendszerezésének kérdéséhez*. Nyr. 119. évf. 52–61.
- Dohár Péter 1991. *Kis angol nyelvtan*. Ring-6 KFT. Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1978. *A mediális igékről*. MNy. 280–93.
- Fejős Edina 2004. *A -kod(ik)/-ked(ik)... képzős igék*. Nyr. 339–46.
- Fejős Edina 2007. *A mediális ige fogalma – kitekintés a nemzetközi szakirodalomra*. Félúton 2, 1–10.
- Fejős Edina 2008. <http://nyelvestelen.blog.hu/2008/10/13/szenvedünk>.
- Forgács Tamás 1998. *Néhány megjegyzés a magyar igenemek kérdéséhez*. MNy. 301–12.
- Gak V. G. 1986, *Теоретическая грамматика французского языка*. М. Высшая школа, 1986. 312 с.
- Grétsy László és Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. II. L–ZS. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Rita 2006. *Az igenemekről funkcionális megközelítésben*. bbi.netrix.hu/index.php?id.
- Helbig, Gerhard, Joachim Buscha 1989, *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. VEB VE, Leipzig 12. unveränd. Aufl. – 737 S.
- H. Tóth Tibor, *A magyar igenemek kérdéséhez*. MNy. 269–86; 415–39.
- Jespersen/Есперсен О. 1958. *Философия грамматики*. (Перевод с англ.) М.
- Jung, Walter 1955, *Kleine Grammatik der deutschen Sprache*, Leipzig, VEB BI.
- Károly Sándor 1967. *A magyar intranszítív-transzítív képzők*. ÁNyT. V. 189–218.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. MTA, Budapest.
- Komlósy András 2000. *A műveltetés*. Str.Morf. 215–54.
- Kónya Sándor, Országh László 1957, *Rendszeres angol nyelvtan*. Terra Budapest.
- Kugler Nóra 2000, *Az igenemek*. In: Keszler Borbála, *Magyar grammatika*. Budapest.
- M. Nagy Ilona, Tegye Imre 1992. *Latin nyelvtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nemesi Attila László *A magyar műveltető szerkezet esetkiosztásának kérdéséhez* [http://primus.arts.u-szeged.hu |nydi |ling](http://primus.arts.u-szeged.hu|nydi|ling)
- Розенталь Д. Э., М. А. Теленкова 1972. *Справочник лингвистических терминов*. М.
- Szabadi Béla 1956. *Szenvedő igeragozás – szenvedő mondatszerkezet*. In: Nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos. Művelt Nép. Budapest. 199–206.

- Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wörterbuch der Sprachschwierigkeiten*. (hrsg. von Joachim Dückert). 1989. Leipzig, BI.
- Trask R. L. 1993. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. Routledge, London/ New York.
- Vinogradov Виноградов В. В. 1947. *Русский язык*. Москва - Ленинград, 774 с.

DESPRE CATEGORIILE VERBALE (DIATEZE) ÎN LIMBA MAGHIARĂ

(Rezumat)

Categoria verbală prin schimbarea direcției desemnează relația agentului și a obiectului cu subiectul propoziției. Autorul lucrării propune următoarele categorii verbale: tranzitiv și intransitiv *activ*, reflexiv și reciproc reflexiv *medial*, *verb pasiv* desemnând acțiune și stare, *verb factitiv* de obligație și concesivă.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

AZ ADAPTÁCIÓ MINT ETIKAI KÉRDÉS

1. Bevezetés

Az adaptáció a művészetelmélet széles közönséget foglalkoztató kérdése. Ritkán lehet a moziból irodalmi mű alapján készült filmről úgy kijönni, hogy valaki meg ne jegyezne a kijárat felé sétálók között, hogy a könyv azért jobb volt. Ezt a szokásos megjegyzést követi az összehasonlítás. A mozis legendárium Hitchcocknak tulajdonítja a viccet, amelyben két kecske filmszalagot eszik, majd az egyik megjegyzi, hogy nem rossz, de a könyv jobban ízlett. Az egyik legolvasottabb magyar hírportál könyvekkel foglalkozó blogja külön posztot is szentelt a kérdésnek, miszerint a filmet nézzük-e előbb vagy a könyv után ülünk be rá, milyen sorrendben találkozunk a művel, vagy csak a befogadás egyik formáját válasszuk-e¹.

Oskar Roehler 2006-ban rendezett filmet Michel Houellebecq *Elemi részecskék* című regényéből. Avittas hozzáállás volna firtatni egy adaptáción hűségét az *eredeti* műhöz. Gondolatmenetemet ezért nem is alapozom a klasszikus hűségelvre, nem fordulok hozzá igazolásul. Klasszikus hűségelv alatt értem a tartalom és az irodalmiság megőrzésének preskriptív igényét, amely a filmelméletben összeforrt az adaptáció fogalmával. De miben is áll a maga az adaptáció? A szó maga a létfeltételekhez való alkalmazkodást jelenti, a közkeletű szóhasználat szerint átdolgozásként magyarázzák. Az adaptációnak számos meghatározása született a filmelmélet története során, amelyek felrajzolják az előfeltevések azon rendszerét, amelyek e definíciókba íródtak. Az adaptáció filmelméleti fogalmai és az adaptációról alkotott intuitív kép a legkevésbé sem esik messze egymástól, ezt éppen az előfeltevések fogják igazolni, illetve a meghatározások nyelvi sajátosságai, nevezetesen az, hogy jellemzően metaforikus képekből merítik magyarázó erejüket².

Jean Mitry meghatározásában „minden a lényegre redukálódik, vagyis egy csontvázra. A képek a tartalmat tükrözik vissza, de annak a formának a következményei, amely ilyenek alkotta őket”³. Majd másutt: „Az ember hű a

¹ http://konyves.blog.hu/2009/03/05/filmet_konyv_utan_minek_nezni

² Nánay Bence: 2000. 21–45.

³ Uő. 23.

szellemhez, vagyis igyekszünk hasonló gondolatokat kifejezni, de másfajta utakon”⁴. És megint: „A regény értelme, amely a szavakban van meg, a filmben tükröződik”⁵. Lényeg, csontváz, tartalom, gondolat, értelem, ezek a definíció kulcsszavai.

A csontváz metaforája Balázs Bélánál is előfordul: „A film és az irodalom között fennálló lényeges különbség akkor a legszembevetőbb, amikor egy jó regényt vagy sikeres színdarabot szeretnénk megfilmesíteni. A cselekmény csontváza megmarad. Ennek a csontváznak egészen új, a régítől alapjában különböző húst és bőrt kell magára öltetnie, hogy film szülessék, hogy vizuális alkotást lehessen formálni belőle”⁶. Nála a tartalom-forma párfogalma, és itt különálló dualitása explicit is megjelenik: „Hiszen [akár a filmben] egy versben vagy novellában sem a pusztán tartalom múlik az alkotás értéke. A kifejezés ereje és választékossága teszi a költőt”⁷.

André Bazin a lényeg szót alkalmazza: „[...]az irodalmi művek filmre való helyes átdolgozásának vissza kell adnia mindazt, mi a mű szellemének és szavainak lényegét fejezi ki”⁸.

Az adaptáció fő kérdése, a fogalom sűrűsödési pontja tehát ott van, ahol a lényeg, tartalmat, gondolatot, értelmet elgondoljuk, és ezekhez tartozik a kétfajta médium, jelen esetben az írott szöveg és a filmi kép formája. Ez egy olyan, ma már nem tartható, szemlélet, amely a műalkotás formáját (közegét, kifejezését) és tartalmát (mondanivalóját, értelmét) a maga kettősségében gondolja el. Továbbmenve feltételezi a felszín és a mélység ellentétét. Másik előfeltevése, hogy a tartalom kibontható a formából és más, filmes formába önthető, ez magában foglalja, hogy mindkét médium képes ugyanazokat a tartalmakat kifejezni.

Ezek az ortodox adaptációelmélet alapfeltevései, amelyektől igyekszünk távol tartani magunkat. Terminológiája ugyanakkor sokszor emleget egy figyelemfelkeltő szót: a hűséget, erre utal a híres, sokat kárhoztatott hűségelv is.

A hűségnek számos formája van. Legáltalánosabban azt a kérdést teszi fel a hűségelv, hogy egyáltalán ugyanarról a műről beszélünk-e, illetve van-e értelme ugyanazt a címet használni a két alkotás megjelölésére. Vannak esetek, amikor a filmre vitel folyamata felszámolja egy regény sajátosságait, gondolatiságát, mindazt, ami azt a regényt azzá teszi, ami, mindazt, ami megkülönbözteti a tömegtermelés többi darabjától. Ebben az esetben releváns a nagyon tágra értett hűségelv kérdése. A méltán díjazott Houellebecq-regényből forgatott film ezeket a kérdéseket teszi fel. E film azért tanulságos, mert pregnáns

⁴ Uő. 23.

⁵ Uő. 23.

⁶ Uő. 24.

⁷ Uő. 25.

⁸ Bazin 1996: 33.

példája a késő-kapitalista kulturális ipar működésének⁹, igaz, sok egyéb mellett ez csak egyetlen példa. Érdekes az is, hogy kiváló, a kortárs világ értéke szempontjából aktuális regényből készült, de azt egészen kifordította, erőszakosan ráírva ezzel az eredeti szövegre. A regénytől való eltérés önmagában érdektelen szempont, ahogy érdektelen az is, hogy a regénybeli cselekmény adott elemei megtalálhatóak-e a filmben. Releváns azonban minden szempont, amely Roehler filmjét reflektálatlanul állítja szembe a regénnyel, és látszólag naivan építi fel a maga teljesen ellentétes világát.

Miért fontos ez? Százával, ipari mennyiségben gyártják az *Elemi részecskék*hez hasonló filmeket, annál ritkábbak viszont az *Elemi részecskék*hez hasonló regények. Houellebecq könyve rendkívül sokrétű mű, a kortárs szellemi élet alapvető kérdéseit érinti. Egyrészt számvetés 1968-cal, az európai történelem utolsó nagy mozgalmával, annak törekvéseivel, és bukásának lehetséges okaival – a 68-as nemzedék gyerekeinek szemszögéből. Másrészt a nagy antiutópisták, köztük elsősorban Huxley hagyományát folytató esszéregény, amely nemcsak 1968 miatt, eszmetörténeti szempontból jelentős, de nyelvi megoldásait és narrációs technikáit tekintve is izgalmas mű. Elbeszélő prózájába szövi ugyanis a tudományos nyelvet, elérve ezzel az esszéregény műfaji lehetőségeinek határait; ugyanakkor éppen ezzel a száraznak gondolt tudományos nyelvvel képes ironikus hatást kiváltani, amikor is olyan szöveghelyeken kezd az elbeszélő értekezni például az emberi test bomlásáról, ahol az olvasói elvárások szerint szereplői érzelmeiről kellene írnia. Ezzel egyrészt megtöri a befogadói elvárásokat, másrészt olyan avantgarde törekvésekkel létesít kapcsolatot, mint Brecht és a formalisták elidegenítés-fogalma. Ezzel csak a regény fontosságának vázlatos szempontjait említettem. A film elemzése során ezekre a kérdésekre, a hagyomány és a narráció kérdéseire visszatérek.

Az alábbiakban amellet érvelek, hogy felesleges és félrevezető volt azonos címen forgalmazni a filmet, mert a film és a regény ebben az esetben – két külön világ. Érvelésem célja, hogy a hűségelv új, badiou-i értelemben vett etikai alapú definícióját adjam.

A stáblista maga nem is használja az *Adaption* szót, *Nach dem Roman von Michel Houellebecq*, írja diplomatikusan. Adaptációnak nevezi viszont a filmet a Frankfurter Allgemeine Zeitung¹⁰, ekként hivatkozik rá a The New York Times¹¹ és az Arte¹² online filmes adatbázisa is. Nem járt el másképp a magyar recepció

⁹ A késő-kapitalista kulturális ipar működését, mint a tőke folyamatos imperializmusát és az emberi létezés újabb és újabb területeinek gyarmatosítását tárgyalja Fredric Jameson *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája* című könyvében. Jelen példa, ahogy Houellebecq regénye bekerült a sokkal nagyobb közönséget biztosító filmforgalmazásba, ennek a folyamatnak is egy modellértékű esete.

¹⁰ Vö.: „Oskar Roehler hat Houellebecqs „elementarteilchen“ adaptiert.” In: *Das Drama der männlichen Sexualität: „elementarteilchen“*. <http://www.faz.net>

¹¹ <http://movies.nytimes.com/movie/346094/elementarteilchen/overview>

¹² <http://www.arte.tv/de/interviews/1114596.html>

sem. A *Filmtett*¹³ óvatosan adaptációs kísérletet említ, a *Filmvilág*¹⁴ határozottan adaptációt mond, de ez a legkevesebb az egész film félreolvasása mellett (pl. abszurd tragikomédiának nevezi), és adaptációként tárgyalják a *Filmkultúra*¹⁵ kritikussai is.

Az elemzés során banális jelenetek, apró, jelentéktelennek látszó eltérések kerülnek majd elő, amelyek olykor fonákul hatnak saját világukból kiragadva, de ezekre az apró különbségekre egészen más világok épülnek. Az effajta elemzéseket olykor a túlértelmezés vádjával illetik, amelynek szokásos alapja, hogy részleteket ragad ki a filmből, és e részleteknek sokszor elsőre talán meglepően nagy jelentőséget tulajdonít. Ám egy művészeti alkotás minden eleme, bármiféle szerzői intenció ellenében is, azonnal a végtelen szemiozsis terébe kerül, és alávetetik a jelölés elcsúszásaiban dinamikus folyamatának. Az elemzés során a közlés minden csatornája egyformán releváns, legyen szó a jelenet terének megválasztásáról, a képek fényeléséről, a világításról vagy a nem verbális gesztusokról. Ezek annál fontosabbak, mivel jelentésük és jelentőségük elsőre nem tudatosul a befogadóban, csak érvényesül, az információközlés tehát rejtett és ennyiben ideologikus marad.

A filmből németül idézem majd azon szövegrészeket, ahol jelentősége van az eredeti szövegnek, másutt ezt nem tartom meg. A testvérek közül Michel a fontosabb szereplő, róla több szót ejtek. A regény vele kezdődik, és munkájának megvalósulásával zárul. Houellebecq könyve esszéregény, így a kutató kiemelt helyet kap benne, mint a történet egyetlen ágense a passzív szereplők között. Alain Badiou terminusával: ő az egyetlen szereplő, aki a helyzet lehetetlenjét keresi. A helyzet lehetetlenje ebben az esetben az ember totális eldologiasodásának felszámolása a késő-kapitalizmus idején. A regényben az emberközi viszonyok a dolgok közti viszonyok formáját öltik, ennek poétikai eszközeit igyekszem kimutatni. A film erre ráír, megmarad a termelés logikájában, tovább hangoztatva a szükségszerűség modern nevét: a gazdaságot, amely termékként jelöli meg a kultúra diskurzusait is. Mivel Roehler német környezetbe helyezte filmjét, így a regény és a film szereplőjének megkülönböztetése nevük írásmódjával is lehetséges – Michel és Michael.

¹³ Vö.: „Roehler adaptációs kísérlete, a regény címét megőrző film nagyvonalakban követi a houellebecqi narráció vonalát, azzal a különbséggel, hogy a történetet áthelyezi Németországba, illetve befejezésül egy pozitív, moralizáló, fabulisztikus megoldást talál, elvetve a regénybeli kilátástalanság, a teljes pesszimizmus gondolatát.” - <http://www.filmtett.ro/cikk/1159/szex-pszichoanalizis-avagy-mikent-boldoguljunk-az-eletben-oskar-roehler-elementarteilchen-elemi-reszecskek>

¹⁴ „Ezek a nem éppen vidám gondolatok fűzik össze két testvér - a német filmes adaptációban: Bruno és Michael, egyébként - Brutus és Michel ellentétes amplitúdóval mozgó életét.” - A regényben is Bruno az egyik testvér neve, nem Brutus, de ez most esetünkben lényegtelen.

¹⁵ „Ezt az ökonómiára buzdító belátást mindenesetre nem osztotta a filmes adaptációra vállalkozó Oskar Roehler, egyebek mellett *Az érinthetetlen* (*Das Unberührbare*) és az *Agnes és fivérei* (*Agnes und seine Brüder*) című opusok alkotója, aki egészen az *Elemi részecskekig Independent*-rendezőként könyveltetett el a közönség körében.” - <http://www.filmkultura.hu/regi/2007/articles/films/elemi.hu.html>; továbbá: „Oskar Roehler (*Az érinthetetlen, Ágnes öcsénk*) amint elolvasta a könyvet, azonnal tudta, hogy filmet csinál belőle, holott a nihilisztikus-szatirikus ellenutópia adaptálása nem tűnt egyszerű feladatnak.” - http://www.filmkultura.hu/regi/2006/articles/reviews/berlin_2006.hu.html

2. Houellebecq és Roehler műve, Michel és Michael

„Man muss die Welt nicht verstehen, man muss sich in ihr nur zurechtfinden.”¹⁶ – citálja mottóként a film Albert Einsteint, aki A tudós, A gondolkodó szerepét tölti be a közbeszédben. Tekintélye megkérdőjelezhetetlen. Messzire vezet, több egyszerű aforizmánál, hogy ez az idézet a nyitó inzerterbe, kiemelt helyre került. A felvilágosodással kezdődő folyamatra utal, amelyet az egységes világkép széthullásaként, a tudományok specializálódásaként, a szakstúdiumok kialakulásaként szokás leírni. Nincs többé nagy rendszer, a világ működését átlátó és leíró teória, csak speciális eset, részlet és részleges megismerés. Erre utal a folytatás is. Michael Djerzinskit látjuk, amint felmondólevelét gépeli. Arról ír, hogy vissza kell térnie eredeti kutatási tárgyához, amit először a világ legfelső összetartójának (*was die Welt im Innersten zusammenhält*), majd eleminek (*Elementaren*) nevez. A gyanús műveletekkel foglalatосkodó alkimistától az irodalmáron, a nyelvészen át a legmodernebb részecskegyorsítóval dolgozó atomfizikusig minden tudós álma ez, az arany, a világképlet, a tökéletes nyelv, a tovább nem osztható részecske. „Die Wahrheit ist wie Elementarteilchen. Die ist nicht weiter teilbar.” Houellebecq könyve nem vitatja el ezt az erőfeszítést Micheltől, ellentétben a filmmel. Michel alakjának egészen más a tétje a regényben: tudósként azt keresi, amit Rorty nyomán megváltó igazságnak nevezhetünk. Magánemberként – e kettő természetesen nem is választható el – az 1968-as nemzedék gyermeke. Ebben a helyzetben találja magát szemben a fogyasztói társadalommal, magányával, érzelmi ürességével, – a fogyasztói társadalomban. A helyzet reális, vagyis a helyzet lehetetlenje ebben a szituációban a Másikért való felelősség vállalása, amit a nagymamák élete képes felmutatni. Olyan társadalom ez, amelyben a lévinasi etika áll a helyzet reálisának helyén, még ha az ellenkezik is Badiou filozófiájával. Michel válasza azonban totalizáló. A megváltó igazságot az emberi társadalom, és az ember mint biológiai értelemben vett faj (termékeny utódok létrehozására képes egyedek csoportja) esszenciális megváltoztatásában, jelenlegi létformájának kiiktatásában találja meg, ezzel jut el a regény egy disztópiához. Biológiai felfedezése, az új ember megalkotása felszámolja a választás lehetőségét, ezzel az etika lehetőségét is. Olyan totális igazságtörténet, amely működésében felszámolja önmaga történet jellegét, ezért a badiou-i etika már a Gonosz egyik változataként, a kimondhatatlan erőltetéseként azonosítja. Egy igazságtörténet totalizál: a szerelmet, de közben szexualitássá változtatja. Ezzel zárul a regény.

¹⁶ A filmből vett idézetek a következő dvd-kiadás alapján készültek: Oskar Roehler (dir.): *Elementarteilchen*. Constantin Film, 2006.

Roehler filmjében a szereplők egyéni jelentőségű élettörténetüket élő típusok vagy még inkább közhelyes karakterek. Michelből a világtól elvonult tudós lesz, aki a világképleten dolgozva észre sem veszi kolléganője rajongását – ez régi típus az emberi gondolkodásban, egyik összevege az anekdota a gödörbe eső Thalészról. Annabelle-lel való újbóli találkozásáig a szexualitás ismeretlen számára. Semmi sem marad abból az önként választott, élehetővé tett magányból, amelyben Michel él, amelyben képtelen a közeledésre, amely szüleinek öröksége, ugyanakkor korántsem egy túlkoros kamasz szerencsétlenkedése. Michael *visszamegy az életbe*, ott megtalálja régi szerelmét, és boldogan élnek a tengerparton. Ez egy jól bejáratott hétköznapi narratíva, egyszerű, otthonos, a világban való tájékozódáshoz elengedhetetlenül szükséges, de semmi köze Houellebecq könyvéhez. Alátámasztja ezt, ahogy a rendezés Michael és Annabelle szeretkezését megmutatja. Közben közelképet kapunk a tudós levett szemüvegéről, amely már az asztalon hever. Ez önmagában elég lenne az egyszerű szimbolikához, de a szemüveget ki is emelik előtte: az a felismerés tárgya Michael és Annabelle között. Michael tehát végre megszabadult a tudósléttől, hogy átadhassa magát a szerelemnek. A problémás szexualitásból fakadó elfojtás teremti meg a vulgárfreudista motivációt Michael kutatásaihoz, amelynek kifutását a film egészen egyszerűen elhallgatja, helyette az elnyert Nobel-díjjal a szakmai siker teljességét kínálja az immár magánéletében is révbe ért tudósnek, aki így a tudást sikerre válthatja. A regényben erről szó sincs. Michael nem egy szerencsétlen, örök kamasz, hanem a megváltó igazságot, a nagy tudományos megoldást kereső kutató, akinek munkája végül egy *Szép új világ*-típusú antiutópiához vezet. Ezzel azt az állítást is teszi, hogy a szenvedés, a nem-értés az emberlét sajátja, ennek kikapcsolása, felszámolása csak egy poszthumán disztópiában lehetséges. Ezzel nem is lehetett volna ellentétesebbet állítani, mint a film tette a záró képsorok autóreklámjával. A kellemetlen disztópia helyett az utolsó inzert tudományos felfedezésként állítja be a különféle konfliktusok és a szexualitás közötti elemi összefüggést, mintha látens formáival együtt nem lenne régóta kutatott kérdés.

Egészen másfajta az a hagyomány, amellyel a film és a regény rokonságot tart, amelyben előfeltevéseikkel, narrációjukkal, történetiszövéssel benne állnak. A film távolról ugyan, de mozgósítja a jól bejáratott, biztonságos élet és a kaland dilemmáját, ezt legjobb formájában sokak mellett André Gide írta meg – de ő csak a példa miatt említetik. Ez a kérdés merül fel, amikor Michael otthagyja kutatásait, és ezt következetesen végig is viszi a film, amennyiben a félénk tudós kilép az életbe laboratóriumának steril világából, hogy gyermekkori szerelmével meg se álljon a napsütötte tengerpartig. Ez igen távol áll a regény által mozgásba hozott hagyománytörténetstől, amelynek hívónevei Sartre, Huxley és a francia új regény, illetve annak egyik kortárs örököse, Jean-Philippe Toussaint. Sartre az emberközi viszonyok undorral társuló eldologiasodása, az élet értelmetlenségének tapasztalata és az értelem abszurd keresésének rossz

közérzete miatt kötődik ide. Huxley *Szép új világ*ának relevanciája a regény esetén nem lehet kérdéses, a filmben teljesen irreleváns – annak ellenére is, hogy egy flashback-jelenetben Bruno leemeli a polcról. Semmi nem kapcsolja Roehler művét ahhoz a paradoxonhoz, amely a disztópia poszthumán emberi társadalmának tökéletességéből árad, ezt filmje egyszerűen elhallgatja. Szemléletes példája ez annak, hogy hiába kerül elő egy könyv direkt módon, nem ez létesít élő kapcsolatot a hagyománnyal. A francia új regény narrációját idézik a próza lassulásai, a hétköznapi apróságok részletező, értekező leírásai (pl. bevásárlás, kedvenc áruházak), és ez köti a regényt Toussaint aprólékosságával, semlegességével abszurdá váló, értekező kisregény-világához is.

Houellebecq és Roehler műve egészen más befogadói pozíciót kínál a nézőnek. A film a klasszikus, hollywoodi elbeszélés hagyományát tartja, a plánozást a beállítás-ellenbeállítás szervezi. Tökéletesen biztosítja ezzel a nézői azonosulást Michaellel, a szemüveges tudóssal, aki elnyeri végül szőke szerelmét. Ez az elbeszélésmód önmaga nyomainak eltüntetésével bevonja nézőjét saját világába, és megteremti a vágyteljesítő azonosulás lehetőségeit. A könyv, ahogy erre már utaltunk, elidegenítő narrációval él, egyszerre kapcsolódik az elidegenítés formalista és brechti fogalmához. Egyrészt olvasója figyelmét magára a nyelvre irányítja a különböző nyelvi regiszterek, beszédmodok keverésével, a latin nevezéktan váratlan alkalmazásával, másrészt ezzel ki is zökenteti befogadóját az olvasás folyamatából, tárgyilagossá és intellektuálissá teszi az elbeszélést.

Beszédes a film és a regény viszonya a halálhoz. Bruno a filmben az elmeosztályon, nagyapja halála kapcsán kezd beszélni az emberi tetem bomlási folyamatáról, az élettelen testből táplálkozó rovarok érkezési sorrendjéről. A hely, a szituáció, Bruno vigyorgása – amelyen a pszichiáter meg is lepődik – legalábbis egy zaklatott ember, erősebb megfogalmazásban egy elmebeteg víziójává teszi ezt. Ami a regényben a halál iszonyata, a semmi rettenete, a vég előtt tudattal rendelkező test bomlásának képe, ami az olvasót kimért, tudományos, értekező prózájával önmaga halandóságának kényelmetlen gondolatára emlékezteti, az itt egy zaklatott ember beszéde lesz, ami a pszichiátrián, terápiás szituációban hangzik el, vagyis nyugodtan kizárható. Az Houellebecq-regény egy olyan civilizációt ábrázol, amely már képtelen betölteni mindenkori funkcióját, vagyis képtelen az értelemadásra és ehhez nagyon is kapcsolódóan a halálra adott válaszra. Éppen az a csőd esik itt elfojtás alá a helyszín és a szituáció megválasztásával. Bruno, nyugodjon meg! – el is hangzik a doktornő szájából arra a gondolatmenetre, amit e regényben a sokszor emlegetett higgadt, tárgyilagos értekező próza közölt, latin nevezéktannal teljessé tett groteszk iróniájával. Nem egyszerűen arról van szó, hogy ezt az eszmefuttatást a filmes elbeszélésbe simítja az adaptációs folyamat, hiszen mégsem szakíthatja meg a történetet egy némafilmes inzerttel, hogy helyet biztosítson regénybeli szövegek-

nek. Az említett helyszín és a szituáció átírja az eseményt, hiába hangzik el azonos szavakkal, elveszi annak életét: meghamisítja azt. A pszichiáter maga lép elő a halál intézményesített elfojtásának letéteményesévé. A rendezés Bruno beszéde alatt élhetne flashback-kel, ahogy teszi a nagymama halálának elbeszélésekor. Ez azonban kiragadná ezt a kellemetlen gondolatot a kórház steril teréből. Más miatt érdekes az a flashback, amelyet Bruno nagymamájának balesetéről látunk. Bármennyire tragikus eseményt mutatnak nekünk, a múlt sárgára fényelt képei mégis (a nagymama mint pozitív emlék miatt) itt adnak egységes keretet annak a nosztalgiának, ami igazán nem lelhető fel a regényben, ami élesen elválasztotta a szeretett nagymamák emlékét az érzelgős múltidézésről, különösen ami 1968-at illeti.

Hozhatnék még példákat. A sátánista szekták és az 1968-as mozgalom összefüggésének kifejtése szintén kimarad a filmből, ami ebből átkerül, az semmiféle kapcsolatot a kettő között nem teremt, szerencsétlen véletlenné és poénná alakítja azt. Semmit nem őriz meg a film abból a morális kétségbeesésből, amely a kortárs humántudományokban éppen divatos történeti vizsgálattal igyekszik bizonyítani a „Másik” iránti törődés legalább elméleti létezését. A legfontosabb szempontokat azonban, a hagyományhoz, a nyelvhez, a narrációhoz való teljesen eltérő, olykor kifejezetten ellentétes viszonyt áttekintettük. Oskar Roehler filmje nem adaptáció, hanem valami egészen más: üres palimpszeszt. Ráír az eredetire, el is tünteti azt, kiragadja saját hagyománytörténetéből, hogy azt közhelyes panelekkel helyettesítse. Üres ez a palimpszeszt, mert önmagában hiába is kapargatnánk, a regény olvasása nélkül soha nem ismernénk fel az *Elemi részecskéket*.

3. Az elbeszélés mód mint igazságtörténet

Laura Mulvey tárta fel híres tanulmányában¹⁷ a vizuális öröm és a narratív film összefüggéseit. Érvelése a pszichoanalitikus elmélet felől érkezik, ehhez méltóan szubverzív jellegű. Azt kívánja láthatóvá tenni, hogy „a film varázsa hol és miként erősödik fel a szubjektumot és az őt formáló szociális képződményeket már eleve meghatározó vonzerő által”¹⁸. A klasszikus hollywoodi narrációt követő filmek (mint amilyen az *Elemi részecskék* is) varázsa Mulvey szerint a vizuális öröm manipulációjában rejlik. A film örömei pedig számosak. Ezek egyike magának a nézésnek az öröme, a szkopofília, amely a másik tárgyiasításával, az ellenőrző-kíváncsi tekintetnek való alárendelődéssel társul a freudi elméletben. A tömegfilmek hermetikusan zárt világában a mozi távolságtudatot alakít ki nézőjében, és rájátszik annak voyeurisztikus fantáziájára. A nézőket egymástól és a külvilágtól elválasztó sötétség szemben a vászon fényeivel

¹⁷ Laura Mulvey: 2002. 560–9.

¹⁸ Uő. 560.

elkülöníti a nézőt a világtól, függönyként választja el tőle. Ebből a szempontból egyenesen rituális jellegű: felfüggeszti a hétköznapi idejét.

A mozi a szkopofiliát nárcisztikus irányba mozdítja el, mert a kíváncsiság vágya a hasonlóság kellemességével kapcsolódik össze. A tömegfilm antropomorf világában önmagunk nagyszerűségével lakunk be újra egy fiktív univerzumbot nem virtuális civilizációnk poszthumanizmusával szemben. Ilyen szempontból maga a hollywoodi klasszikus narráció önmagában hordozza az embernek teremtett világ vallásos hitét, vagy legalábbis annak szimulakrumát. Lacan fedezte fel, és írta le a tükör fontosságát az emberi személyiség kialakulásában, ami miatt az ego szükségszerűen lesz önmagunk félreismerésének helye. A tükörstádium ugyanis olyan életszakaszban jön el, amikor a gyermek törekvései meghaladják képességeit: a tükörben önmaga teljesebb, tökéletesebb mását ismeri fel önmagaként, nem önmagát. És ezt a félreismerést éppen egy kép alakítja ki. Mulvey felhívja a figyelmet a vászon és a tükör hasonlatosságára.

Ez tehát a vizuális élvezet két oldala. Egyrészt a szkopofília, amely a látott személy tárgyiasításában leli meg örömét, másrészt az azonosulásból eredő nárcisztikus élvezet. Ellentmondóak, mert az egyik a nézői szubjektum és a vászon látott objektum szexuális identitásának szétválasztását hordozza: csak így valósulhat meg az aktív szkopofília. A másik éppen ellenkezőleg, azonosulást igényel, amennyiben a néző önmaga hasonmását ismeri fel (és föltre). Az elbeszélés módjának megválasztása tehát önmagában állásfoglalás, és alkalmas az igazságtörténet megszakítására. Houellebecq regénye éppen a Másik tárgyiasításának poklára hívja fel a figyelmet, továbbá elidegenítő hatásaival a szereplőkkel való azonosulást sem kínálja fel befogadónak. Roehler filmje ellenkezőleg, elbeszélésmódjának megválasztásával felfüggeszti ezt.

A fent említett szempontokkal igyekeztem bemutatni Houellebecq és Roehler művének viszonyát, amely élvezet a hűségelv új módon való felvetéséhez. Nem az a hűség adaptáció, amelyben az adaptált mű történeteinek katalógusa fellelhető, láthattuk a fenti példában, hogy ez mennyire irreleváns. Minden történetem, legyen szó regényről vagy filmről, egy komplex szemiotikai rendszer része, jelentésüket ebben, és egymáshoz képest nyerik el. Egy regény x elemének jelentése soha nem egyenlő magától értetődően a belőle készült film x' elemének jelentésével. X és x' értelmét mindig a két különálló, de nyitott szemiotikai rendszerben, két külön hermeneutikai kör értelmezi, a struktúra többi eleméhez és a hagyományhoz képest. Tisztában vagyok vele, hogy ez az állítás különféle, egymással sok kérdésben vitatkozó irodalomelméleti iskolák, a szemiotika, a strukturalizmus és a hermeneutika kifejezéseit alkalmazva tette meg a maga ajánlását, de a struktúrák nyitottsága, mint közös pont, biztosíthatja relevanciáját.

Állításom szerint egy mű akkor tekinthető egy másik adaptációjának, ha vele azonos hagyománytörténetben áll, vagy ha nem igyekszik a fent bemutatott

módon elfedni a hagyománytörténeéből való kilépést, és nem lép át egy egészen ellentétesbe, ahogy azt a fenti példán bemutattam. De ez az adaptáció gyenge feltétele. Ennél fontosabb, hogy az adaptáció a felhasznált mű által vállalt igazságtörténeést ne függessze fel, és ne állítson egy szimulakrumot a helyére. Ebben az esetben válik üres palimpszesztté. Houellebecq regényének eseménye, és éppen emiatt érdekes kapcsolata a Badiou által bírált, kegyességi diskurzusnak minősített lévinasi etikával, a Másik iránt felelősség óhajtása, az eldologiasodással mint fennállóval történő radikális szakítás. A regény ugyanakkor annak is tanúsága, hogy a megnevezhetetlen erőltetése, egy technikai-biológiai válasz a Gonosz arcává válik, és Huxley disztópiájának katasztrófájához vezet.

Ez a hűségelv az adaptáció minimális feltétele, önmagában nem hordoz sem hierarchikus, sem preskriptív mozzanatot, csak egy mű adaptációnak minősítésére kérdez rá.

Houellebecq regényének igazságtörténeését Roehler filmje felfüggeszti, benne marad a késő-kapitalista kulturális ipar termelési logikájában, és egy szimulakrumot állít a helyére: a happy ending fogyasztásának boldogságát, amely a konzumőr pozíciójába kényszeríti nézőjét, és elemzett mechanizmusaival biztosítja az azonosulást és a belefeledkezést a boldog vég felé tartó reklámesztétikába.

4. Egy adaptáció rövid vázlatá

Szokatlan, és nem is feladata egy ilyen írásnak megoldást kínálni egy másfajta adaptációra, mégis ezzel zárom soraimat a fenti minimális, badiou-i értelemben vett etikai hűségelv jobb megvilágítása érdekében. Egy sikeres adaptációnak meg kellene őriznie a regény önreflexív és elidegenítő gesztusait, erre lehetőséget adna egy egyetemi előadás mint elbeszélői keret. Az új emberekből álló hallgatóság előtt ismertethetné Michel kutatásait, amelyek az elbeszélői jelen, az új társadalom feltalálásához vezettek. A film bátran kiléphetne a regény keretéből, párhuzamosan építve a disztópia és a múlt történeetét, ezzel semmit nem venne el a könyv által felmutatott igazságtörténeés minőségéből, viszont sokkal szélesebb befogadói réteghez juttatná el azt. Ezért lett volna fontos, hogy az *Elemi részecskékből adaptáció* készüljön.

GALÁNTAI LÁSZLÓ

I R O D A L O M

Badiou, A. 2001: *Ethics. An Essay on the Understanding of Evil*. Transl.: Peter Hallward. Verso. London.

- Bazin, A. 1995: A nyitott filmművészetért. Az átdolgozás védelmében. In: Uő.: *Mi a film? Esszék, tanulmányok*. Osiris. Budapest.
- Houellebecq, M. 2001: *Elemi részecskék*. Ford.: Tótfalusi Ágnes. Magvető. Budapest.
- Jameson 1998: *A posztmodern, avagy A kései kapitalizmus kulturális logikája*. Józsoveg. Budapest.
- Janisch A. 2000: Szavak, képek, terek. In: Gács A.-Gelencsér G. (szerk.): *Adaptációk. Film és irodalom egymásra hatása*. József Attila Kör, Kijárat.
- Király, H. 2010: *Könyv és film között. A hűségelven innen és túl*. Koinónia. Kolozsvár.
- Lévinas, E. 1999: *Teljesség és végtelen*. Ford.: Tarnay László. Jelenkor. Pécs.
- Mulvey, L. 2002: Vizuális öröm és narratív film. In: Bókay-Vilcsek-Szamosi-Sári: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szgy.* Osiris. Budapest.
- Nánay B. 2000: Túl az adaptáción. In: Gács A.-Gelencsér G. (szerk.), *Adaptációk. Film és irodalom egymásra hatása*. József Attila Kör, Kijárat.
- Roehler, O. (dir.) 2006: *Elementarteilchen*. Constantin Film.
- Rorty, R.: *A nyugati értelmiség vándorútja, avagy a megváltó igazság hanyatlása és az irodalmi kultúra felemelkedése*. Elhangzott a BBTE-n és a PTE-n 2001-ben. Kéziratban.

ADAPTAREA CA PROBLEMĂ ETICĂ

(Rezumat)

Autorul analizează în acest studiu problemele adaptării cinematografice a operelor literare. După enumerarea conceptelor în această privință, autorul analizează comparativ romanul lui Houelleberg, *Elementarteilchen* în varianta cinematografică a romanului, în regia lui Roecher. Concluziile comparației ne duc la o reinterpretare a fidelității în adaptare.

A ROMÁNIAI ÉS A MAGYARORSZÁGI INTÉZMÉNYRENDSZER KÜLÖNBÖZŐSÉGEINEK FORDÍTÁSI PROBLÉMÁI

1. Elméleti alapvetés

Valamennyi jogi okirat szövegének jellemzője a tömör, célratörő stílus, a hosszú, olykor rendkívül bonyolult megfogalmazású mondatok és a nagy gyakorisággal előforduló elvont főnevek. Ezeknek a dokumentumoknak a szövege általában formalizált felépítésű. A szövegek szigorú szerkezeti felépítése a rendszeresen ismétlődő nyelvi fordulatok, ún. panel-elemek (Kurián 1999: 53) gyakoriságában is kifejezésre jut. Ezek az elemek eredetileg semmiben nem különböztek a szöveg többi egyszerű mondatától és kifejezésétől, a gyakori és rendszeres ismétlődés következtében azonban a szövegek többi részéhez viszonyítva merev szerkezeti egységekké válnak, szinte beépülnek a szöveg terminológiájába.

A valóság ábrázolásának és leképzésének országoként, nyelvenként eltérő módjai leginkább talán fordításokban érhetők tetten. A román és a magyar nyelv rendszerének alapvető különbözősége nemegyszer arra készíti a fordítót, hogy a szövege egész egyenértékűsége érdekében teljes mértékben szakadjon el a forrásnyelvi terminustól. Ezekben az esetekben ahhoz, hogy a befogadó szokásrendszerének megfelelő módon tudja visszaadni a nyelvi jel mögött rejlő valóságtartalmat, a fordító szükségszerűen él a szabad fogalomátültetés eszközével. Azonban nem mindig ez a tény készíti a fordítót arra, hogy ún. ad hoc fordításhoz folyamodjon. Sok esetben a fordító nem ismeri a terminus ekvivalensét, és ez egy sor más problémát is maga után von (Magris 2004: 53). A fordító már a forrásnyelvi szöveg olvasásakor a jogi szakszöveg egészét illető terminológiai nehézségekkel találkozik. Ilyen nehézségnek számít a szakjellel felismerése, a terminológiai egységek értelmének ismerete, a szöveg felhasználási céljának ismerete. A fordítónak a fordítási folyamat során, illetve a célnyelvi szöveg kapcsán is számos problémával kell szembenéznie. Mindenekelőtt tudnia kell, hogy a célnyelvben létezik-e megfelelő-ekvivalens terminus, és abban az esetben, ha nem létezik szükséges tudnia azt is, hogy milyen fordítói eszközökhöz kell nyúlnia az adekvát fordítás érdekében. Felmerülhet bizonytalanság a tekintetben, hogy mi egy szó szemantikai tartalma, és abban a tekintetben is, hogy a szó milyen szakterülethez tartozik, illetve, hogy milyen a használati területe. Sok esetben bizonytalanság merül fel azt illetően is, hogy mit fed a szó (Pl. *subantreprenor* és *subcontractant* a magyarban mindkettő *alvállalkozó*), továbbá a fordítónak tudnia kell azt is, hogy egy szó

milyen szókapcsolatok részévé válhat, és hogy a terminus nyelvtani szempontból nem korlátozott-e, vagy esetleg nem specialis használatú-e. Meg kell bizonyosodnia arról, hogy a szóban forgó terminus monoreferenciális-e (pl. Az román *obligatiune* a magyar jogi nyelvben 3 jelentéssel bír). Végül pedig ismernie kell a szöveggörnyezetet, az alternatív elnevezéseket illetve a használat pragmatikai feltételeit, és meg kell bizonyosodnia arról, hogy a kiválasztott terminus pontosan megfelel-e a jelölendő fogalomnak. A hiteles fordító felteheti a kérdést a forrásnyelvi szöveg elemzésekor: az illető szó vagy szókapcsolat jogi terminus-e, illetve, ha a szó a köznyelvnek is eleme milyen szemantikai újraértelmezés szükségeltetik. A terminus által jelölt fogalom elemzése egyfajta meghatározás, mely arra szolgálhat, hogy a fordító a számára nélkülözhetetlen szakismeretre tegyen szert, nem pedig arra, hogy egyből megtalálja az ekvivalens terminust.

A szaknyelv kérdésköréhez tartozó fordítói probléma a társadalmi szervezetek -politikai és közigazgatási szervek, igazságszolgáltató intézmények nevének fordítása, valamint az ezek által kibocsátott írásos dokumentumok megnevezésének átültetése is. Ha egy országosan ismert és fontos dokumentumtípusról van szó a fordítás mellett feltétlenül szükséges feltüntetni a dokumentum eredeti román megnevezését is (Pl. *Decizie de punere în posesie în baza Legii 18/1991* – fordításban *Birtoklevél*, de mivel nem akármilyen jogi aktus során szerzett jogcímről van szó, hanem a visszaszolgáltatási törvény értelmében kibocsátott iratról, szükséges erre hivatkozni a román név feltüntetésével is).

Az igazságszolgáltató- és közigazgatási szervek struktúráit ezek megnevezése tükrözi. Ha ezek nemzetközileg érthető (ún. átlátszó fogalmak), akkor egyszerűen átemeljük őket a célnyelvi szövegbe, viszont ha hapak kifejezések (esetleg betűszók), akkor magyarázatra szorulnak (Pl. *RENAR* – *Román Országos Akkreditációs Bizottság*.) Az országos szervek és vállalatok nevét hivatalos fordításban átveszik, informatív szöveg esetében kulturális ekvivalenst alkalmaznak (pl. Hivatalosan: S.C. ELECTRICA S.A. nem hivatalosan Villamossági Művek).

2. Terminológiai kérdésvetések

A jogi nyelv egy olyan szaknyelv, amelynek bizonyos lexikai elemei beépültek a köznyelvbe, általánosan elterjedtek. Annak ellenére, hogy a jogkutatók folyamatosan törekednek arra, hogy meghatározzák a jogi fogalmakat, mégis gyakran ugyanazt a jogi terminust különféle jogi szakágakban is más értelemben használják, de meghatározásuk függhet a törvényszéki szakértői (ti. ügyvédek, jogtanácsosok, közjegyzők) értelmezésétől is.

A jogi szakzsargont többértelműség jellemzi. A fogalmak állandóságának hiánya abból ered, hogy a különböző országok jogrendje különféle értékrendeken, hagyományokon, politikai konvenciókon és ideológiákon alapszik. A jogi

terminusok nemcsak a történelem során végbemenő változásokat tükrözik, hanem meghatározzák a világra és a valóságra való rálátást is. A jogi terminusok annak a ténynek az eredményei, hogy egy társadalom eldöntötte, hogy egy bizonyos formában kívánja igazgatni saját létét néhány jogszolgáltató intézmény révén. A jogi nyelv tükrözi egy adott nemzet törekvéseit, valamint a kultúráját és szokásait is, mondhatjuk tehát, hogy a kulturális különbségek a jogi rendszerben is tükröződnek. Lotman alapján akár mondhatnánk is, hogy a jogi rendszer struktúrája egy másodlagos modellrendszer, mely a természetes nyelv elsődleges rendszerére épül rá. Ebből természetesen az következik, hogy a jogi terminológus, kutató és fordító feladata nagyon bonyolult és összetett.

A jogi szakterminológia különbözik a többi szaknyelvtől, mert kifejezi egy terület/ország/nép/nemzet jogi, társadalmi, gazdasági sajátosságait. Fontos, hogy egy fordítás elkészítése során a társadalmi-gazdasági kontextust is figyelembe vegye a fordító, azt is áthozza a célnyelvbe. *„A jogi nyelv esetében nem beszélhetünk nemzetközi zsargonról. A jogi terminusok kötöttek az ország jogrendjéhez, ezért országonként különböznek. Ezért a jogi szakfordítások elkészítése sokkal nehezebb, mint más szakterülethez tartozó munkák fordítása”* (Dembski 1992: 28). A nemzeti jogrend feladata, hogy az adott területen alkalmazható legyen és betöltse küldetését, ezért a jogalkotó nem mindig úgy alkotja a törvényeket, hogy azok fordíthatók is legyenek.

Még akkor is, ha nem létezik a priori megfelelés a két különböző nyelvi rendszer és két különböző jogrendszer között (intézmények különbözősége, fogalmak, jogi eszközök, eljárások, precedensek, jogszolgáltatók neve stb.), mégis a terminológiai és fordításelméleti szakirodalom az ekvivalenciát elengedhetetlen feltételének tartja egy fordított szöveg elfogadhatóságának. Még akkor is, ha sokan elfogadták a fordításkutatók közül, hogy teljes ekvivalencia nem érhető el e szövegek esetében, mégis stratégiákat dolgoznak ki, hogy valamilyen szinten és módon megteremthető legyen az ekvivalencia. Bár ezek a törekvések nagyon hasznosak, elmondható, hogy a standardizáció és a terminológiai egységesítés szinte teljességében lehetetlen. A szakirodalmi megközelítés szerint (l. Lechto 1988, de Groot 1988, Carballa 1981) a terminológiai ekvivalensnek: 1. egyértelműnek és pontosnak, 2. érthetőnek és egyszerűnek, 3. nyelvészeti szempontból helyesnek és természetesnek kell lennie. Továbbá tükröznie kell a forrásnyelvi fogalom lényegi tulajdonságait, és egységes tömör rendszert kell alkotnia a célnyelven. Elfogadott követelmény, hogy *egy terminusnak nélkülöznie kell a többértelműséget és egyetlen fogalmat kell jelölnie. A terminus nem mindig egyetlen szó, (lehet például szintagma is) de pontos jelentéssel bírónak kell lennie, és ugyanakkor egyszerűnek is. Fontos szempont egy terminus esetében, hogy ragozható-e és továbbképezhető-e.*

Még M. Snell-Hornby is (Snell-Hornby 1995), aki megkérdőjelezi az ekvivalencia létét, elismeri, hogy a szaknyelvek terminusainak esetében elhanyagolhatatlan az ekvivalencia.

A jogi és hivatalos nyelvi regiszterbe tartozó szövegek fordítása során a következő átváltási lehetőségek közül lehet választani a terminológiai problémákból adódó fordítási nehézségek leküzdésére: 1) hiperonimia – fölérendelt, vagy általános szó használata, beleértve a szódzsókereket is, 2) a nyelvi rendszerben ugyanolyan szinten elhelyezkedő hasonló jelentésű elem használata, 3) hiponimia – alárendelt szó, kölcsönzó alkalmazása adaptáció nélkül vagy adaptációval, 4) szó szerinti megfelelő beépítése, mely lehet átlátszó (szemantikailag motivált) és hapak (szemantikailag önkényes), 5) leíró ekvivalens megtalálása: szövegen belüli magyarázat (pl. betoldó explicitáció) vagy a szövegen kívüli magyarázat (pl. lapalji jegyzet, szövegvégi jegyzet, szójegyzék), 6) meghatározás, példa bemutatása, parafrázis. A fordító ezek kombinációjához is folyamodhat.

További megoldás a szóban forgó problémák leküzdésére az archaizmusoknak és más szakterületek szavainak új értelemben való használata. Használhat a fordító neologizmusokat is. Ennek során kombinálhatja a célnyelvi elemeket idegen nyelvi elemekkel új szakszót hozva létre.

Létezik még egy megoldás, melyet fordítási couplet-nek neveznek, és amely azt jelenti, hogy a fordító vagy az eredetit tünteti fel zárójelben, vagy az ajánlott ekvivalens kifejezést. Ha lehetetlen helyes és adekvát megfelelőt találni, kihagyáshoz lehet folyamodni.

2.1. A romániai és a magyarországi jogrend különbözőségének következményei a jogi nyelvi fordításokban

A jogi szavakat sosem lehet önmagukban venni, hanem csupán figyelembe véve a mondatok egészét, sőt a jogrendet is, amelyekben sajátos szerepüket betöltik. A jogi nyelvi fordítások elkészítése során hasznos módszernek bizonyulhat az összehasonlítás.

A fordítás elősegítése érdekében történő összehasonlítás során a nyelvek kiemelkedő fontosságúak. Ez egy olyan intellektuális eljárás, mely arra szolgál, hogy gazdagítsa a referenciarendszert egy másik rendszer tanulmányozása révén. További célkitűzése, hogy a két rendszer összevetése révén megállapítsa a tanulmányozott tárgyak (a két nyelv és esetünkben a két jogrend) közötti hasonlóságot és különbséget (Pélage 2001: 73).

Ahhoz, hogy e módszerhez folyamodhassunk tisztáznunk kell, mi a fordítás egysége. En Vinay és Darbelnet (1958: 22) véleményére támaszkodom, mely szerint a szó nem elégséges fordítási egység, és figyelembe kell venni a nagyobb szegmenseket is, melyeket nem lehet részeikre bontva fordítani, csak egységes egészként. Ő ezt a szegmenst „*monémának*” nevezi, és gondolati

(mérték)egységként határozza meg azt (Vinay–Darbelnet 1958: 22). Recker szintén úgy véli, hogy „*egy szó, egy szóösszetétel, egy szintagma, egy egész mondat, egy bekezdés és az egész lefordítandó szöveg is lehet a fordítás mértékegysége.*” Ő ennek megnevezésére a „*frazeologizma*” kifejezést használja (Recker 1974: 201). Radó György a fordítás egységének meghatározása kapcsán azt írja, hogy mivel a fordítás logikai művelet jelentős nyelvi vonatkozásokkal (Tarnóczy 1972: 159), a fordításelemzésére is használt mértékegységek nevének analógiájára a fordítástudomány logikai mértékegységének neve: *logéma* (Radó 1981: 222). Az idézett okfejtések lényege az, hogy a fordítás egysége soha nem egyetlen szó, hanem egy ennél nagyobb tartalmi-logikai egység. Az eredeti megértése feltételezi a benne zajló mechanizmusok és folyamatok megértését, továbbá a célnyelv magas szintű ismeretét, hogy ekvivalens módon közvetíthesse az eredeti szöveg üzenettartalmát. A forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg adottságainak összehasonlítása minden fordító feladata. Ez meg kell előzze a fordítás aktusát, hogy elkerülhesse a fordító az átkódolás, tükörfordítás, félreértés csapdáját, majd megint meg kell jelennie az ellenőrzés pillanatában.

Vizsgáljuk meg tehát, hogy az összehasonlítás hogyan fogja lehetővé tenni a nyelvi és tematikus ismeretek összevetését, és nézzük meg, hogyan segítheti az átjárást két különböző kultúra, idő, világ és esetünkben jogrend között. Egy diskurzus értelmének tisztázása és újrafarmázása egy ekvivalens diskurzus formájában más nyelv szavai által csak akkor lehetséges, ha a fordító a nyelvi jeleket a nyelven kívüli ismeretek szempontjából vizsgálja. A jogi fordítások esetében a két jogi rendszer minimális ismerete szükséges. Az összehasonlító jogtudomány alkalmazása hasznos nemcsak az eljárási technikák miatt, hanem azért is, mert segít elhelyezni a szöveget a kultúrán belül. Az összehasonlítás elméleti alpművelet, mely lehetővé teszi a jogi helyzet felmérését, a jogi aktus határait két jogrendszeren belül, és rávilágíthat konvergens és divergens pontjaikra.

Az összehasonlítás a fordítások során egy alkalmazott tudományos módszer. Tematikus ismeretek megszerzését teszi lehetővé, melyek azonban egészen a fordítás pillanatáig lappangó ismeretek maradnak. Ezek az ismeretek a fordítás később bekövetkező időpontjában felhasználható ismeretökké minősülnek át.

A jogi fordítások legsajátosabb nehézsége a nemzeti jogi sajátosságok kezelése. Ha például románból magyarra fordítok, problémám rögtön kettős: egyrészt abból adódóan, hogy a román jogrendszer szemlélete eltér a magyar jogrendszerétől, másrészt amiatt, mert a román szöveg megfogalmazása sokszor többféleképpen értelmezhető (gazdag más jogi normákra való hivatkozásokban, melyek szövevényessé teszik a szöveget). A jogi szövegek szerzői úgy ítélik meg, hogy a hivatkozások még nyomatékosabbá teszik azt, ami leíródik. Ezáltal felmerül a dokumentumok jogi hierarchiájának kérdése is (Dominkovits 2002:

40), vagyis, hogy a törvény, amelyet egy felsőbb fórum hozott nagyobb horderejű, mint egy ügyvédi okirat. Egy példa egy Alapító okiratból: „*Jelen társasági szerződés előírásait kiegészítik a 31/1990-es törvény rendelkezései, valamint a Kereskedelmi Törvénykönyv idevágó paragrafusai*”.

A magyar nyelvről román nyelvre történő fordítás esetében főként a két jogrend eltérései okozzák a fő nehézséget, bár a legtöbb esetben a magyar jogi szövegek megszövegezése is nehézkes, és ez is fordítói problémát okoz.

Különös problémát jelent a jogi reáliák fordítása, mint például a román *Curtea de Apel*, *Înalta Curte de Casație și Justiție*, *Tribunal*, *Judecătorie*, *Procuratură*, *Magistratură*, *Parchetul de pe lângă Tribunalul Cluj*. Ha mindezt magyarra kívánjuk fordítani, akkor mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk a két országban létező igazságszolgáltató szerveket. Romániában minden városban létezik bíróság (*Judecătorie*), minden megyeszékhelyen törvényszék (*Tribunal*), és régióként egy táblabíróság (*Curtea de Apel*), továbbá létezik a legfelsőbb bíróság (régábban: *Curtea Supremă de Justiție*, ma: *Înalta Curte de Casație și Justiție*). Emellett minden törvényszék keretében működik egy ügyészség (*Parchetul de pe lângă Tribunalul X.*) Magyarországon létezik a *Fővárosi Bíróság*, a *megyei bíróságok*, *helyi és munkaügyi bíróságok*, *ítélőtáblák* és a *Legfelsőbb Bíróság*. Mindkét országban létezik *alkotmánybíróság* és *számvevőszék*, valamint létezik a kereskedelmi társaságokat nyilvántartó hatóság, de ez a két országban különböző jelleggel bír, emiatt elnevezése is különbözik (Romániában *Oficiul Național al Registrului Comerțului*, Magyarországon pedig *Cégbíróság*). Romániában létezik még egy posztgraduális jogászképzéssel foglalkozó intézmény, mely Bukarestben működik, és ügyészek, valamint bírók képzése a feladata. Ez az *Institutul de Magistratură*. Ennek nincsen magyarországi megfelelője. E különbség a felsőoktatási képzési struktúrák másságának eredménye.

Az alábbi táblázat a romániai és magyarországi igazságszolgáltató szerveket állítja egymás mellé, és tartalmazza a Romániában hivatalosként elfogadott magyar fordítást is.

1. táblázat: A romániai és a magyarországi igazságszolgáltató szervek elnevezése, illetve a román terminus Romániában elfogadott magyar fordítása

<i>România</i>	<i>Magyarország</i>	<i>Romániában elfogadott magyar fordítás</i>
<i>Judecătorie</i>	<i>városi alapfokú bíróság</i>	<i>bíróság</i>
<i>Tribunal</i>	<i>megyei bíróság</i>	<i>törvényszék</i>
<i>Curtea de Apel</i>	<i>fellebbviteli bíróság</i>	<i>táblabíróság</i>
<i>Înalta Curte de Casație și Justiție</i>	<i>Legfelsőbb Bíróság</i>	<i>Legfelsőbb Bíróság, Semmitőszék</i>
<i>Parchetul de pe lângă tribunalul X</i>	<i>ügyészség</i>	<i>ügyészség</i>
<i>Procuratură</i>	-	<i>ügyészség</i>
<i>Magistratură</i>	-	<i>Bírókat és Ügyészeket képző Intézet (Bukarest)</i>
<i>Curtea Constituțională</i>	<i>Alkotmánybíróság</i>	<i>Alkotmánybíróság</i>
<i>Curtea de Conturi</i>	<i>Számvevőszék</i>	<i>Számvevőszék</i>
<i>Oficiul Național al Registrului Comerțului</i>	<i>cégbíróság</i>	<i>Kereskedelmi Nyilvántartó Hivatal</i>

Tehát Magyarországon nem létezik *törvényszék* és *táblabíróság*. A fordító választás előtt áll, ha ezeknek az intézményeknek a nevét kell fordítania, hiszen döntenie kell: megfelelteti az intézményeket egymásnak hatáskörük ismerete révén, vagy pedig lefordítja a nevüket szó szerint. Az előbbi szerint a román *Tribunal* célnyelvi ekvivalense a magyar *megyei bíróság* lenne, a román *Curtea de Apel* ekvivalense pedig a magyar *Ítéltábla* lenne, ha viszont szó szerint fordítjuk, akkor a *törvényszék*, illetve *táblabíróság* a megfelelő kifejezés. Viszont, ha ez utóbbi mellett döntünk, nem valószínű, hogy a célnyelvi közösség számára egyértelmű lesz, mely igazságügyi szervre is gondolunk.

A két országbeli jogi normák típusainak különbségei is gondot okozhatnak a fordítónak. Elmondható, hogy Romániában létezik *Hotărâre Guvernamentală*, *Hotărâre de Urgență*, *Ordonanță de Urgență*, *Ordin al Guvernului*, *Ordin al Primului Ministru*, *Ordin al Ministrului Justiției* stb., *Lege*, *Reglementare*, *Memorandum*, *Protocol*, Magyarországon pedig létezik *törvény*, *törvényerejű rendelet*, *kormányrendelet*, *miniszteri rendelet*, *miniszterelnöki rendelet*, *kormányhatározat*, *országgyűlési határozat*, *minisztertanácsi határozat*, *utasítás*, *iránymutatás*, *rendelkezés*. Magyarországon nincs tehát megfelelője az *Ordonanță de Urgență* és a *Hotărâre de Urgență* nevet viselő jogszabályoknak, míg Romániában nincs *minisztertanácsi határozat* és *országgyűlési határozat* (ezek a különbségek a politikai rendszer különbözőségéből fakadnak: elnöki és félelnöki rendszer, illetve egykamarás és kétkamarás parlament). Romániában ma már nem létezik a *Decret Lege* nevet viselő jogszabály-típus, melynek magyarországi, máig létező megfelelője a *törvényerejű rendelet*. Létezik azonban a *Decret*, melynek nincs magyar megfelelője. Az *Ordonanță de Urgență* és a *Hotărâre de Urgență* nevet viselő jogszabályoknak, valamint a *minisztertanácsi határozat* és *országgyűlési határozat* nevet viselő jogszabályok az esetében az egyik nyelvről

a másikra történő fordítás során szó szerinti fordításra fog sor kerülni, mert nincs lehetőség a tematikus megfeleltetésre. A *Decret* esetében használható a *rendelet*, de itt magyarázatra kell sort keríteni, hogy a célnyelvi olvasónak legyen lehetősége különbséget tenni a romániai rendelet és a magyarországi törvényerejű rendelet között (még akkor is, ha ez csak árnyalatnyi különbség, és szintén a politikai rendszer és a törvényhozás sajátosságaiból fakad).

2. táblázat: A romániai és a magyarországi jogi normák elnevezései, illetve a román terminus Romániában elfogadott magyar fordítása

<i>Románia</i>	<i>Magyarország</i>	<i>Fordított változat (A Romániában elfogadott magyar fordítás, illetve a magyarországi fogalmak (dólttel szedve) román fordítása)</i>
<i>Lege</i>	<i>törvény</i>	<i>törvény</i>
<i>Hotărâre Guvernamentală</i>	<i>kormányhatározat</i>	<i>kormányhatározat</i>
<i>Hotărâre de Urgență</i>	-	<i>sürgősségi határozat</i>
<i>Ordonanță de Urgență</i>	-	<i>sürgősségi rendelet</i>
<i>Ordin al Guvernului</i>	<i>kormányrendelet</i>	<i>kormányrendelet</i>
<i>Ordin al Primului Ministru</i>	<i>miniszterelnöki rendelet</i>	<i>miniszterelnöki rendelet</i>
<i>Ordin al Ministrului Justiției stb.</i>	<i>miniszteri rendelet</i>	<i>miniszteri rendelet</i>
<i>Decret</i>	-	<i>rendelet</i>
<i>Decret Lege (ma már nem használatos)</i>	<i>törvényerejű rendelet</i>	<i>törvényerejű rendelet (dekrétum?)</i>
-	<i>rendelkezés</i>	<i>Dispoziție</i>
-	<i>Utasítás</i>	<i>reglementare, prevedere</i>
<i>Directivă (főként EU-s jog esetében)</i>	<i>iránymutatás</i>	<i>iránymutatás, irányelv</i>
	<i>országgyűlési határozat</i>	<i>Hotărârea Parlamentului</i>
	<i>minisztertanácsi határozat</i>	<i>Hotărârea Consiliului Miniștrilor</i>
<i>Reglementare</i>	-	<i>szabályozás, utasítás</i>
<i>Protocol</i>	-	<i>protokollum</i>
<i>Memorandum</i>	-	<i>(kontextustól függő körülírás)</i>

Ezért hasznos a fordítói tevékenység során a két jogrend összevetése, a megfelelések és különbségek megtalálása.

Az összehasonlítás lehetővé teszi az egyezések felismerését. Az összehasonlításnak ki kell terjednie a terminusok összevetésére és a szegmensek összevetésére. Ha a két jogrend nagyon különbözik egymástól, nehezebb dolgunk van. Ilyenkor csakis a funkcionális ekvivalencia elérésére kell törekednünk (Klaudy 1997a: 81).

A funkcionális azonosság lényege, hogy a célnyelvi szöveg ugyanazt a szerepet töltsse be a célnyelvi olvasók körében, mint amilyen szerepet a forrásnyelvi szöveg betöltött a forrásnyelvi olvasók körében. Emellett elengedhetetlen a forrásnyelvi szöveg értelmének tolmácsolása, hiszen ennek hiányában a fordítás nem töltené be rendeltetését. A fordítónak figyelembe kell vennie a célnyelvi olvasók ismereteit, tapasztalatait és megértési képességét. Az azonos hatásra kell

törekednie, vagyis célkitűzése kell legyen a dinamikus ekvivalencia megvalósítása is. A cél az, hogy a fordítás befogadója ugyanúgy reagáljon a fordításra, mint ahogy az eredeti szöveg befogadója reagált az eredeti szövegre (Nida 1964: 168). Ennek érdekében a fordító a szöveg értelmét, a benne rejlő információkat próbálja érthető módon továbbítani a célnyelvi közösségnek. E célból a fordító többletelemeket építhet a fordításba, olyanokat, amelyek az eredeti szövegben nem szerepeltek, vagy gazdagabb szemantikájú szavakat választ, de az is lehet, hogy a mondatrészek fellazításával teszi explicitté a fordított szöveget (Klaudy 1997a: 380).

4. Összegzés

A jogi nyelvi regiszterbe tartozó szavakat csak a kontextusuk figyelembevételével fordíthatjuk le, ehhez pedig ismernünk kell egyrészt sajátos szerepüket, másrészt pedig azon jellegzetességüket, hogy nem úgy kapcsolhatók a valóság valamely részletéhez, mint a köznyelvi regiszter szavai. A jogi nyelv sajátos szaknyelvként értelmezhető, a jogi és hivatalos szövegek pedig szakszöveggént. Mint szakszövegek a jogi és hivatalos szövegek specifikus beszédzándékok által meghatározott közlések, amelyek a kommunikáció alapegységeként specifikus szöveggörnyezetben konvenciók alapján kialakított kommunikációs szerepet tesznek eleget.

A hivatalos fordítások összpontosíthatnak a forrásnyelvi kultúrára vagy pedig a célnyelvi kultúrára, továbbá az azonosíthatóságra és az érthetőségre. E sajátos nyelvi regiszterbe tartozó szövegek sok problémát okoznak a fordítók számára. Tudni kell ugyanis, hogy az ilyen típusú fordítások esetén sokkal komplexebb ismeretanyagra van szüksége a fordítónak. Az értelmezési művelet sem egyszerűen a megértési folyamatot jelenti, hanem egy komplex műveletsort, amely során tematikus összehasonlításokat végez a fordító a két jogrend között, és közben a két nyelv sajátosságaira is odafigyel. A fordítónak figyelnie kell még a szaknyelvi és a terminológiai sajátosságokra, és nem szabad szem elől tévesztenie azon felelősségét, amely abból fakad, hogy a fordított szöveg is dokumentumként, hiteles okiratként fogja szerepét betölteni a felhasználók körében. Ezen a területen talán a jogi reáliák fordítása okozza a legtöbb gyakorlati nehézséget a hivatalos fordítók számára.

A fordítások már retextualizált szöveggént léteznek, ezért magukon viselik az eredeti szöveg jegyeit is, mely a dokumentum első számú intertextusa. A retextualizálás problémája mellett kiemelkedően fontos kérdés az ekvivalencia megvalósítása az ilyen jellegű dokumentumok esetében.

Összegzésként elmondható, hogy a fordítási folyamat során a jogi terminológia nemcsak a forrásnyelvi poliszisztéma részrendszereivel érintkezik, hanem a célnyelv poliszisztémáival is. Amint a jogi terminológiát kiemelik a forrásnyelvi

kontextusból rögtön kapcsolatba lép a célnyelvi kultúrával. A hivatalos fordítások során megfigyelhető bizonyos következetesség a terminológia használatának tekintetében. Gideon Toury szerint elfogadott, hogy a fordítói kompetencia függvényében sokféleképpen fordítható egy szöveg (l. Toury 1994). Mégis bizonyos helyzetekben megfigyelhető, hogy gyakorlati szempontból kialakul egy fordítói viselkedés. Ez lehetővé teszi a normateremtést is, melyek jellemzők lesznek a fordítási viselkedésre. Jogi szakfordítások esetében a fordítói kompetencia része kell legyen a forrásnyelvi és célnyelvi terminológia összevetése is, de ez nem valósítható meg közvetlenül. Szükség van egy bizonyos referenciális keretre. Ez a referenciális keret pedig nem más, mint a két jogrend. A nemzeti jogrend feladata, hogy az adott területen alkalmazható legyen és betöltse küldetését, ezért a jogalkotó nem mindig úgy alkotja a törvényeket, hogy azok fordíthatók is legyenek. Ez még akkor is így van, ha egy országnak két hivatalos nyelve van (pl. Finnország). Hogy érzékeltessem a jogi nyelv és a jogrend kapcsolatát, vegyük példának a belgiumi és hollandiai különbségeket, hiszen annak ellenére, hogy a két országban beszélt nyelv azonos, az intézmények és funkciók megnevezései különböznek (az államügyész Belgiumban *Procureur des Konigs*, míg Hollandiában *Officer van Justitie*). Ezért nyelven belüli fordításhoz kell gyakran folyamodni (Jakobson 1966: 235). A fordítónak képesnek kell lennie, hogy összehasonlító jogi elemzést végezzen, hogy ennek keretében elvégezze a jogi terminusok összehasonlítását a két jogrend függvényében, majd az értelmezés után foghat csak neki a tulajdonképpeni fordításnak. Így mondható, hogy tulajdonképpen ez egy multidiszciplinaritást igénylő feladat: jogi és nyelvészeti procedúrákat kell alkalmaznia, hogy elvégezhesse a fordítást.

Még akkor is, ha nem létezik megfelelés a két különböző nyelvi rendszer és két különböző jogrendszer között (intézmények különbözősége, fogalmak, jogi eszközök, eljárások, precedensek, jogszolgáltatók neve stb.), mégis a terminológiai és fordításelméleti szakirodalom az ekvivalenciát elengedhetetlen feltételének tartja egy fordított szöveg elfogadhatóságának. Még akkor is, ha sokan elfogadták a fordításkutatók közül, hogy teljes ekvivalencia nem érhető el a szövegek esetében, mégis a fordítók stratégiát dolgoznak ki, hogy valamilyen szinten és módon megteremthető legyen az ekvivalencia. A kidolgozott stratégiák átváltási műveletekből épülnek fel, melyek a fordított szövegekben megfigyelhető fordítási jelenségek formájában öltenek testet.

A nyelvészek nyelvtervezési döntésként fogják fel: el kell dönteni, hogy a magyarországi használatos kifejezések közül javasoljanak-e egyet, a forgalomban levő helyi fordítással létrejött kifejezések közül alkalmazzák valamelyiket, esetleg alkossanak egy új *ad hoc* kifejezést a kontextustól függően (Szabó Mihály 2005: 4). A cél az lenne, hogy a lehető legnagyobb egységet teremtsék meg munkájuk révén a nyelvészek és fordítók. Ennek legrövidebb útja az lehet, hogy funkcionális megfelelés esetén a magyarországi jogi-közéleti terminusokat kell bevezetni. Ha ez funkcionális okokból nem valósítható meg, a már létező helyi

terminust kell használni. Új szakterminusokat csak akkor ajánlott alkotni, ha nem létezik magyarországi ekvivalens és nincs létező, bevett kifejezés sem.

SÁROSI-MÁRDIROSZ KRISZTINA

IRODALOM

- Dembski, Tomasz 1992. *Legal Terminology and Linguistic and Cultural Transfer – Towards a New Framework for Terminology Analysis*. Translation and the Manipulation of Discourse. CERA research seminars in Translation Studies. 55–74.
- Dominkovits Péter 2002. *Az írásbeliség szerepe egy XVII. század eleji mezőváros jogéletében*. Acta Papensia 2. (1–2) 31–61.
- Hart, Herbert Lyonel. 2000. *Meghatározás és elmélet a jogtudományban*. In: Szabó Miklós (szerk.): *Jog és nyelv*. s.n., Budapest 98–132.
- Jakobson, Roman 1966. *On Linguistic Aspects of Translation*. In: Brower, Robert (ed.) *On Translation*. Oxford University Press, New York, 107–239.
- Klaudy Kinga 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Scholastica, Budapest.
- Kurián Ágnes 1999. *Az interpretatív modell a jogi szakfordításban*. Fordítástudomány 1. (1) 50–93.
- Magris, Marella 2004. *Verso una terminografia per il traduttore giuridico*. In: Temmerman, Rita (ed.) *The Translation of Domain-specific Languages and Multilingual Terminology Management*. Linguistica Antverpiensia, Antwerpen, 53–65.
- Nida, Eugen 1964. *Toward a Science of Translation – with Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Brill, Leiden.
- Pélage, Jacques 2001. *Le comparatisme dynamique en Traduction Juridique*. Terminologie et traduction. (1/2002) 87–106.
- Radó György 1981. *Rendszeres fordítástudomány*. In: Bart István–Rákos Sarolta (szerk.): *A műfordítás ma*. Gondolat Kiadó, Budapest 216–36.
- Recker, Jan 1974. *A törvényszerű megfelelések elméletének alapjai*. In: Bart István–Klaudy Kinga (szerk.): *A fordítás tudománya: válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Tankönyvkiadó, Budapest 200–17.
- Snell-Hornby, Mary 1995. *Translation Studies. An integrated approach*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- Szabómihály Gizella 2005. *Nyelvművelés – nyelvtervezés – nyelvi menedzselés*. http://epa.oszk.hu/00000/00033/00023/pdf/szemle_2005_4_szabomihaly.pdf,
- Tarnóczi Loránd 1972. *Jogi szövegek fordítása*. In: Homródiné Botond Éva (szerk.): *Fordítástechnika. Műszaki-gazdasági fordítások idegennyelvből magyarra*. A tudományos tájékoztatás elmélete sorozat. 20 sz. OMKDK, Budapest, 158–61.

Toury, Gideon 1994. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. John Benjamin Publishing Ltd, Amsterdam–Philadelphia.

Vinay, Jean Paul–Darbelnet, Jean 1958. *Stilistique a comparée du français et de l'anglais. Methode de traduction*. Didier, Paris.

PROBLEMELE TRADUCERILOR OFICIALE ȘI DIFERENȚELE DINTRE SISTEMELE JURIDICE DIN ROMÂNIA ȘI UNGARIA

(Rezumat)

Traducătorul care efectuează traduceri juridice și oficiale trebuie să-și țină creativitatea în frâu și trebuie să respecte terminologia domeniului juridic. Pentru traducător este greu aplicarea corespunzătoare a limbajului de specialitate, deoarece nu dispune de sursele de unde ar putea să se documenteze. Pe de altă parte traducătorul nu întotdeauna poate accepta termenul respectiv, deoarece preferințele sale lingvistice sunt diferite de o terminologie deseori seacă. Însă în cazul traducerilor juridice și oficiale este esențial ca traducătorii să folosească terminologia existentă. Expresiile terminologiei juridice au rol important în oglindirea relației strânse, existente între textele ce formează totalitatea documentelor juridice (acte normative, procedurale etc.).

Traducerile juridice nu se realizează prin traducerea cuvintelor și propozițiilor, prin acestea se traduc culturi și feluri de a fi. Din acest motiv traducătorul trebuie să recurgă la metodele comparatisticii, și să compare atât limbajele juridice ale celor două limbi, cât și sistemul legislativ al culturilor aferente acestor limbi.

ADATTÁR

A KRITERION KIADÓ INDULÁSA LEVELEKBEN (I.)

A Kriterion Könyvkiadó nem csupán egyike volt az ismertebb könyvműhelyeknek: 1969 és 1990 között kilenc nyelven jelentek meg itt kiadványok, korszerű és nagy ívű kiadói tervek szerint. Az állami könyvkiadó hálózat 1969 végén történt újjászervezése során létesített nemzetiségi könyvkiadó, amely 1970 jan. 1-től a Romániában élő nemzetiségek nyelvein (először magyar, német, szerbhorvát, ukrán és jiddis, majd 1978-tól szlovák és orosz, 1980-tól tatár, 1981-től török nyelven is) jelentetett meg szépirodalmi, társadalom- és természettudományi műveket. 1971-től (a Biblioteca Kriterion c. sorozatban) román fordításban a nemzetiségi irodalmak legjava termését is közvetítette a román olvasók felé. Igazgatója 1990 augusztusáig Domokos Géza (1928–2007) – író, műfordító, könyvkiadó, politikus – irányítása alatt a Kriterion Könyvkiadó a nemzetiségi irodalom Európa-szerte ismert műhelye lett a hetvenes években, a magyar szépirodalom és tudományosság tekintélyes intézménye.

Az alább közölt levelek rávilágítanak a kiadó indulásának körülményeire, belső szervezeti ellentmondásaira, kiadandó kéziratok sorsára. Az először nyilvánosságra kerülő dokumentumok részben a Domokos Géza hagyatékában, részben pedig a Kriterion Kolozsvári Szerkesztőségének az Irattárában található az EMKE-Szabédi Emlékház Kézirattárában.

1.

Méliusz József Domokos Gézához

[Bukarest,] 1970. jan. 2.

Kedves Gézám!

Köszönöm Kriterion-leveledet, köszönöm kedvességedet és bizalmadat.

Teljes bizalommal és nyíltsággal válaszolok. Nem kívánok egyelőre a Kiadó semmilyen tevékenységében részt venni. Magad jelentetted ki a Nemzeti[ségi] Bizottság¹ gyűlésén, a magyar kiadóért Bodor felel. Én úgy sem vállalhatom a kiadóval a kapcsolatot, hogy az igazgató barátja vagyok, de a szerkesztőség „ellensége” vagy nekem a szerkesztőség. Már pedig ahol Bodor a főnök, ott nincs szerkesztőség, csak Bodor „hatalma”, szubjektiviz-musa, haversége vagy nem haversége. Én ehhez alkalmazkodni akkor sem tudok, – a fenékgig kikanalizott tapasztalatok után –, ha életemben egyetlen könyvem sem jelenik már meg.

¹ A Romániai Írók Szövetségének Nemzetiségi Bizottsága, amelynek élén, mint az Írószövetség egyik titkára, 1970-ig Domokos Géza állt. A vezetőségnek tagja volt Bodor Pál is, a Kriterion (de előzetesen már az Irodalmi Kiadó) magyar szerkesztőségének főszerkesztője. Méliusz akkor az Írószövetség egyik alelnöke volt.

Bodort illető elhatározásaidban nem befolyásolhatlak, enyhén óvtalak. Most utólag én csak a személyes konzekvenciákat vonhatom le, és elég régi barátságunk alapján úgy gondolom, Rád kell bízni, juss majd el te is oda, hogy levond a konzekvenciákat Bodorral kapcsolatban. Ez vélemény, és igazán nem azért írom le, hogy bántsalak.

Ha köztünk nem ugyanaz a viszony, mint az Előre indulásakor², ha nem egyszer ingerültté váltál velem szemben, ha bizalmatlanná lettél irántam, ez is természetes, s ezt Bodor hatásának tudom be, éppúgy mint a nagyon sajnálatos „díj-afférunkat”³, amelyben váratlanul kerültél szembe a megelőző napon vállalt álláspontoddal, de amin szerencsésen túljutottunk, mert az csak egy explózió volt. Most egy folyamatról van [szó] viszonyunkban, aminek csúcspontja alighanem az volt, hogy a Nemzetiségi Bizottságban Bodor visszahozatalát úgy rendezted el, hogy velem, az Írószövetség felelős tényezőjével nem beszélted meg előzőleg. Nem bíztál demokratizmusomban, amely Neked is, mint bárkinek biztosította volna a jogot, hogy ezt a kérdést, mint a bizottságban utódodét, Gálfalviét – aki nem jobb Bodornál – szintén napirendre tűzzük. Azt hiszed szükség volt „puccsra”, azt hiszed megakadályoztalak volna szándékodban? Mindenestre megkíséreltem volna, hogy meggyőzzelek: a működési szabályzat szövege e tekintetben pontos, de ugyanakkor elismerem, ez nem merev, szent szabály. Hivatkozhattam volna arra, hogy Lőrinczi⁴ esetében nagyon is egyetértettél velem, haveri alapon Szász⁵ nem hozhatja be őt.

Ne érts félre, ez nem Rád célzás, hanem Szász szellemét írja le. Elvégre Lőrinczi egy tömeglap itteni szerkesztője – ha Szász így érvel, elutasíthatatlan lett volna. Nos, ilyenek alakult viszonyulások között – rátok bízom a Nemzetiségi Bizottságot, csináljátok Bodorral.

Én csak emlékeztetni kívánlak, hogy mindenkor, mindent megtettem érted, mert barátságunk alapja az elvi egyetértés volt. Ezután is mindent megteszek, akár meg fogod tudni, akár nem, akár mindent megtudtál a múltban, akár nem. Becsületességemben egy pillanatig sem kételkedhetem. Bodoréban alapvetően. S ha fentebb a bizottsági ügyet említettem csak azért, mert a gyűlés után Bodor telekürtölte a várost, hogy én őt ki akartam ebrudalni a bizottságból, de ez nem sikerült. Óvást emeltem én Bodor ellen? Megtagadtam a kérés napirendre tűzését? Nem is kértem. Tetejébe még kvázi felelősségre is vonnak – pl. Majtényi⁶ – a napokban, hogy miért gyűlölöm és üldözöm Bodort? Nekem kell mosakodnom? Milyen reményeim lehetnek ennél a kiadónál, Bodornál, aki a kiadó létrejötté napjaiban rendezte ezeket? Sajnos, nem tehetsz róla – illetve majd rájössz, hogy tehetsz róla – Bodor most már Téged is képvisel, a Te igazgatóságod alatt főszerkesztő. Másnak lehet ez pletyka, intermezzo stb. Nekem nem az.

Ha ilyen viszonyok között Te nem tartottad szükségesnek, hogy hónapok, hetek óta elbeszélgezzünk alaposan a Kiadó szellemi perspektíváiról – mint az Előre melléklet idején –

² Domokos Géza 1968-1969-ben az Előre főszerkesztőhelyettese volt.

³ Méliusznak az Irodalmi Kiadónál annak utolsó évében, 1969-ben *Az új hagyományért* címmel tanulmánykötete jelent meg. Feltehetően ennek a honorárium körüli került nézeteltérésbe Bodor Pállal, aki akkor a magyar osztály vezetője volt, főszerkesztői minőségben. Méliusz a Kriterion 1970-es katalógusában a Kurkó Gyárfás *Nehéz kenyér* című regényének újradíadásához írott előszavával szerepel. A Bodorral szembeni ellenérzés okai ma már nem deríthetők fel. A következő levélben a „díj-affér” újból szóba kerül, eszerint azonban az ellentét korábbi keletű, s abban szerepe lehetett az 1967-ben *Aréna* címmel megjelent gyűjteményes Méliusz-verskötet honorálása körüli konfliktusnak is.

⁴ Lőrinczi Lászlóról (1919–2012), a Marosvásárhelyen megjelenő *Új Élet* c. művelődési képes folyóirat bukaresti szerkesztője volt

⁵ Szász Jánosról (1927–2006) van szó, aki 1968-tól az Írószövetség titkára volt.

⁶ Majtényi Erik (1922–1982) költő, 1949-ben került az Ifjúság szerkesztőjeként Bukarestbe, s attól kezdve haláláig különböző szerkesztőségekben (Ifjúsági Könyvkiadó, Előre, Igaz Szó, Művelődés, Utunk) volt alkalmazásban – 1955–1956-ban az Írószövetség titkára volt.

milyen együttműködésre gondolsz a kiadó megalakulása után? Gyűléseken? Hivatalos körülmények között a kiadó helyiségeiben? Ez, Gézám, az együtt végigharcolt korszak után, mit is mondjak, milyen ígét is használjak, hogy ne bántódj meg – ez nekem nem „smakkol”. Persze még ez is lehetne, ha nem váltál volna bizalmatlanná irántam. De erről nem én tehetek.

Annak se örültem, hogy Lászlóffyval döntöttetek verseskönyvemről⁷. Hátha én a Dacia embléma alatt nem akarom nemzetiségi konfesszióimat publikálni? Hátha én január, februárban az Aréna folytatását be akartam fejezni és neked örömet szerezni? Meglepetést? Most már megmondom: Lászlóffy írt, azt közöltem, nincs kéziratom. Persze lehet, hogy veszteséges könyv, biztosan az. De azt hiszem, hogy még veszteséges verseskönyvet kiadni, nem az enyém lett volna az egyetlen. Ne neheztejlj bokrosságomért, de ha fölöttem, nélkülüm határoznak, azért én enyhénszólva nem lelkesedem.

Egy szó, mint száz – egyelőre nem óhajtok kapcsolatot a kiadóval, várakozok, akkor is, ha életem végéig eladósodom. Bodor engem ki akart éheztetni, meg akart törni, „hatalmát” éreztetni, csödbe ment „egykez uralmát” próbálta ki rajtam. Csak csirkefogó trükkök, aljasság és gazemberség várna rám ott, ahol tőle függ írói létem. És harsányan tévedsz, ha azt hiszed, hogy igazgatói minőségemben engem meg tudnál védeni. A denunciació ellen, hogy csak ezt említsem, legalább ennyi ellen nem védhetsz meg. Undorodom még az emlékétől is annak, ahogy tíz körömmel kellett kikaparnom, utolsó három könyvem megjelenését. Inkább itt egye meg a fene a kéziratokat, de Bodorral nem. Engem erre az atyaisten se kényszeríthet, nem kényszeríthet, hogy beszenyezzen a lelkiismeretemet vele való „kiadói érintkezésben”; amihez hozzányúl piszokká és tisztességtelenséggé válik. – Miközben remek publicista, kitűnő költő. De az más. Ezt majd egyszer generózusan megírom róla.

A kiadóhoz „hivatalos” levelet írtam. Kérlek, intézd el sürgősen, hogy mindenféle kötelemtől megszabaduljak. Ezt Barátságodra hivatkozva kérem.

Sokszor öllelek

Méliuszod

[Domokos Géza megjegyzése a levélhez: „Méliusz Bodor Pál-ellenes levele. Fényt vet a Kriterion indulásának körülményeire.”]

Lelőhelye: EMKE-Szabédi Emlékház Kézirattára, Domokos Géza hagyatéka, LevTár, kézirat.

⁷ Lászlóffy Aladár a romániai könyvkiadás 1969-ben történt átszervezésekor rövid időre a Kolozsvárt létrehozott Dacia Kiadó magyar szerkesztőségének vezetője lett. Az átszervezéskor a megszűnt Irodalmi és Ifjúsági Könyvkiadók magyar kézirat-állományát közös megállapodással (és az írók opcióját is tekintve véve) osztották szét a nemzetiségi könyvkiadóként létrehozott Kriterionnal. (Részleteket illetően lásd a 3. sz. alatt közölt levelet.) A teljes kézirat- és könyvjavaslat-listából állította össze az Irodalmi Kiadó magyar szerkesztősége a szokás szerint nyomtatásban is megjelent 1970-es kiadói tervet (l. Editura Pentru Literatură. Proiect de plan editorial. 1970. Exemplar de lucru), amelyben 256 magyar cím szerepelt (i. m. 147–241). A kiadói tervnek a Szabédi Emlékház megőrzésében található példányán Dávid Gyula bejegyzései nyomán ezeknek a kéziratoknak és az időközben beérkezett újabbaknak a sorsa, a Kriterion és a Dacia Könyvkiadó közötti megosztása is követhető. Az 1970-ben megjelent Kriterion-könyvek adatait lásd az *Editura Kriterion. Catalog 1970* c. belső használatra kinyomtatott katalógusban, a későbbiekét a *Catalog 1970–1979* c. kiadványban; mindkettőben a könyvekben fel nem tüntetett példányszámok is szerepelnek. Amint ebből a levélből kiderül, az írók egy része bizalmatlan volt a „vidéki” kiadóval szemben, Lászlóffy részben emiatt, részben a Dacia vezetőivel kialakult konfliktusok miatt mondott le néhány hónap elteltével.

2.

Domokos Géza Méliusz Józsefhez

Bukarest, 1970. január 5.

[Domokos Géza megjegyzése a levélen: „El nem küldött válaszlevél fogalmazványa. Beszélünk telefonon.”]

Kedves Jóska!

Elnézést kérek a késésért. A három szabad nap igazán elég lett volna arra, hogy leveledre válaszoljak, hogy mégsem írtam, annak nemcsak levél-fóbiám az oka. Sokat töprengtem soraid fölött, Jóska.

Nem lennék őszinte, ha elhallgatnám, hogy leveled meglepett és elszomorított. Most, amikor annyi baj, a Kriterion indulásának annyi nyomorúsága szakadt a nyakamba, bevallom, nem voltam felkészülve erre a magatartásra.

Levelem, amelyet személyesen adtam át, egy kicsit játék volt, egy kicsit segélykiáltás. Sajnálom, hogy szememben valamiféle protokoll-szabvánnyá süllyedt. Azt írod, egyelőre nem kívánsz a kiadó semmilyen tevékenységében részt venni.

Az ok kegyetlenül világos: Bodor Pál. Nem akarok most Bodorral foglalkozni. Szeretném, ha elhinned, hogy nagyon jól látom könyvkiadói erényeit (mert ilyenek is vannak!) és hibáit is. Ha majd a jövő megcáfolja mostani értékelésemet, levonom a konzekvenciákat, addig abban látom emberi és igazgatói kötelességemet, hogy segítsen erényei kibontakozását, óvjam őt az eddigi hibák megismétlésétől. Ezt sok mindennel el tudom érni, csak éppen bizalmatlansággal, dühvel nem.

Ha az utóbbi két évben egy-két jó dolgot is csináltam, abban némelyszer a Bodor tanácsainak, segítségének – tessék, befolyásának is – volt szerepe, mint ahogy gondolkodásomat, munkásságomat a te szilárd, nagy perspektívájú gondolkozásod, elvszerű magatartásod is döntően befolyásolta. De visszautasítom azt, miszerint Bodor befolyásolt volna tavalyi „díj-afférunk” idején. Amit ezzel kapcsolatban írsz, vele szemben alaptalan vád, velem szemben sértés. Volt egy véleményem, helyesebben tanácsom, amelyet a te kérésedre mondtam el Anna és Évi⁸ előtt, mi köze ehhez Bodornak?!

Még ennél is furcsábban vélekedsz az Írószövetség Nemzetiségi Bizottságában tett javaslatomról, hogy Bodor, mint az új kiadó főszerkesztője továbbra is legyen a bizottság tagja. Bocsáss meg, de nem értelek. Azzal, hogy egy demokratikusan működő testület gyűlésén javaslatot teszek, amely nem ütközik sem a működési szabállyal (ellenkezőleg, abból indul ki, hiszen Bodornak, mint kiadói főszerkesztőnek, van annyi szerepe, mint teszem azt, Gálfalvi Zsoltnak!⁹), sem az erkölccsel, puccsista vagyok? Hogy nem beszéltem meg veled előzőleg az ügyet? Először is, nem tudtam, hogy Bodort már meg sem hívtad a gyűlésre, bár

⁸ Anna – Méliusz József, Évi – Domokos Géza felesége.

⁹ Gálfalvi Zsolt (sz. 1933) 1969-ben költözött Bukarestbe, s ekkor cserélte fel *Igaz Szó* főszerkesztő-helyettesi állását az *Előrével*, majd 1970-től az újonnan alapított és szintén Bukarestben megjelenő hetilap, *A Hét* főszerkesztő-helyettese, 1971-től a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács Nemzetiségi Igazgatóságának vezetője lett.

tagságát az Írószövetség büroja hagyta jóvá, ami azt jelenti, hogy annak a hatáskörébe tartozik a tagság megszüntetése is. Meg sem fordult az eszemben, hogy erről egyáltalán tárgyalni fogunk. Amikor láttam, hogy mulasztás, a kiadóval és Bodorral szemben méltánytalanság veszélye áll fenn, megtettem javaslatomat, amivel, ha jól emlékszem mindenki egyetértett.

Hol itt a puccs? Hol itt a ráció, hogy ilyent leírj: „...rátok bízom a Nemzetiségi Bizottságot, csináljátok Bodorral?”

Azt mondd, Bodor befolyásolt abban is, hogy bizalmatlanná váltam veled szemben. Hogy írhatok le ilyen képtelenséget. Emlékezz vissza legutóbbi, egy héttel vagy tíz nappal ezelőtti beszélgetésünkre, hát így viselkedik, így beszél, így vall magáról, munkájáról egy bizalmatlan ember? Hogy nem beszélgettünk el alaposan az új kiadó távlatairól?

De hiszen most indultunk, még ebben a pillanatban sem tudom, mennyi papírom, pénzem, nyomdaterem van, Jóska. Persze, hogy elbeszélgettünk mindenről hosszasan, mélyen-szántóan. Mi a még nyomdászágú Kriterion-papíron írott pár sor, ha nem az erre való felkérés?

Határoztunk Lászlóffy Aladárral a versesköteted kiadása fölött. Mondd, miért van erre a misztifikációra szükség, mikor világosan megmondtam: Lászlóffy kérte a kiadás jogát, hangsúlyozta: mint platformra, mint veled, a költő-előddel érzett hála-jelre szüksége van rá.

Nem szívesen, de megértettem és arra kértem, forduljon hozzád kérésével, amit, mint leveledből olvasom, meg is tett. Hol hibáztam? Miben nem voltam korrekt? Három napig törttem a fejemet ezeken, Jóska. De nem tudok rájönni.

Kérlek, ne haragudj meg, ha netán rosszul fogalmaztam volna, az elkeseredés az oka. Nem akarom megismételni, amit amúgyis tudsz, feleslegesnek tartom újból elmondani, mennyire becsüllek és szeretlek.

Domokos Géza

Leőhelye: EMKE-Szabédi Emlékház Kézirattára, Domokos Géza hagyatéka, LevTár, gépirat

3.

Dávid Gyula¹⁰ Szász Bélához¹¹

Kolozsvár, 1970. január 22.

Kriterion Könyvkiadó Szerkesztőségének, Bukarest

Kedves Béla!

¹⁰ Dávid Gyula (sz. 1928) irodalomtörténész, szerkesztő, 1970-től 1992-ig volt a Kriterion Kolozsvári Szerkesztőségének a vezetője.

¹¹ Szász Béla (1926–2000) szerkesztő, műfordító. A Kriterion Könyvkiadó megalakulásától előbb a magyar osztály vezetője, majd főszerkesztője (1969–1977).

Felhasználom az alkalmat, hogy Deák Feri¹² megy és beszámolok a reánk bízott kéziratok eddigi fejleményeiről: A régi Irodalmi Kiadó kolozsvári szerkesztőségéből átvett kéziratok a következők:

Rettegi György naplója (gépelt 2., 3. 4. példány)
 Kozma Mária novellái (gépelve négy példányban)
 Bárd Oszkár versei
 Balla Zsófia versei
 Brassai Viktor versei
 Horváth István versei (gépelve négy példányban)
 Varró Dezső versei (ez állítólag hozzánk tartozik RMI)
 Barna Zsuzsa versei
 Kiss Jenő versei
 Nagy Kálmán: Kalevala 623 ének fordítása)
 Makkai Sándor: Ördögsekér (mintegy 100 oldal gépelt).
 A Téka sorozatból, főleg szövegek, előszavak és jegyzetek nélkül:
 Thorma Zsófia levelezése
 Karamzin: Szegény Liza
 Petronius: Trimalchio lakomája
 Bethlen Miklós önéletírása
 Aforizmak a szerelemről
 Gide: A rosszul leláncolt Prométheusz
 Dezső Ervin: A Curie-család
 Ezópus meséi
 Vulcan: Román népballadák, népdalok
 Satyrikon.¹³

Átvettem ezen kívül a Téka irattárát is s közelebről ennek alapján tárgyalhat Mikó Imre Csehivel és Fodor Irénnel ö különben külön levélben számol be az egyes kéziratokkal kapcsolatban eddig kiderítettekről.¹⁴

Ami az énrám bízott kéziratokat illeti, a következő a helyzet:

¹² Deák Ferenc, azóta Munkácsy-díjas grafikusművész, a Kriterion kolozsvári magyar szerkesztőségének kötelékében dolgozott, s ebben a minőségben tervezett, vagy jeles művészek bevonásával tervezetett könyvborítóival meghatározta a kiadó grafikai arculatát. (Lásd: Dávid Gyula, *Deák Ferenc a Kriterion könyvgrafikusi asztalánál*. In: Kántor Lajos szerk.: *Könyv, grafika, könyvművészet Erdélyben (1919–2011)*. Korunk – Komp-Press, Kolozsvár, 2011. 33–50.

¹³ A levélben felsoroltak közül Varró Dezső összegyűjtött verseit *Gyilkos tavasz* címmel a Dacia adta ki 1970-ben. A Rettegi-émlékirat és Kozma Mária Forrás-kötete a Kriterionnál jelent meg 1970-ben, a Balla Zsófia- és a Brassai-kötet 1971-ben, a Kalevala 1972-ben jelent meg, Kiss Jenőtől 1975-ben, Huszár Sándortól 1974-ben, Horváth Istvántól 1977-ben adott ki novella- illetve verskötetet a Kriterion Kiadó, míg a Kemény János-életműsorozat nyitó kötete (*Apolló megtérése*. Kántor Lajos bevezető tanulmányával) 1972-ben, a Makkai-életműsorozat nyitó kötete, az *Ördögsekér* (Szöcs István bevezető tanulmányával) 1979-ben került az olvasók kezébe. A Téka sorozatban az említett kötetekből 1970-ben az Aforizmak a szerelemről, a Curie-család, a Petronius, az Ezópusz és a Iosif Vulcan-kötet jelent meg, a Bethlen Miklós- és a Gide-kötet 1971-ben, a Thorma Zsófia-kötet 1972-ben.

¹⁴ A Téka sorozat ötlete Csehi Gyulától származott, ő állította össze az Irodalmi Kiadó felkérésére az első (185 címjavaslatot tartalmazó) távlati tervet (lásd: a Téka-sorozat szócikket a *Romániai magyar irodalmi lexikon* 5/b kötetében: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár 2010. 723–5.) A sorozat első, próbaköteteinek kiadói szerkesztője, még az Irodalmi Könyvkiadónál Fodor Irén, a Kriterionnál 1970-től Mikó Imre volt.

1. Huszár Sándor novellák. Keresztesi Éva¹⁵ megbeszélés után visszaadta. Huszár javítani akar és válogatni az anyagból. Azt mondta, hogy június végére szándékszik leadni az általa véglegesnek tekintett kéziratot.

2. Kozma Mária novellái. A négy példányban legépelte kéziratot tegnap vettem át, elolvasás után tudok felküldési határidőt adni.

3. Balogh Edgár: Tanulságok könyve¹⁶. E hét végére ígért részletes vázlatot, ami azt jelenti, hogy az egész kötet koncepcióját végiggondolta. A kéziraatra március vége előtt nem számíthatunk.

4. Domokos Sámuel: Goga¹⁷. A teljes gépelés kész van. Most teszem nyomdakésszé s párhuzamosan készül a névmutató is. Domokos elküldötte a fényképanyag tőle várható és jelentős részét. Kérem, ha lehet, az ide mellékelt nyomtatványok alapján fizessétek ki a gépelőnek a Domokos által megígért honoráriumot, fiktív terjedelem 500 oldal. A végleges terjedelmet a második gépelés papírjaival együtt jelzem.

5. Kallós Zoltán: Balladák könyve¹⁸. Mellékelem Szabó T. Attila véleményezését, amely egyben a további tennivalókat is jelzi. A szövegek végleges változata megvan, most kell kiadnom gépelésre. A jegyzetek anyagát Kallós átadta Szabó T. Attilának, ezzel kapcsolatban a javaslatom az, hogy bízzuk meg Szabó T. Attilát a bevezető tanulmány megírásával s ezen kívül a jegyzetek elkészítésével. Ő ezt rábeszélésre bár, de elvállalta s hamar el is készítené. A kiadvány igen komoly s nemzetközi jelentőségű eseménynek ígérkezik, amint az különben Szabó T. Attila referátumából is kiderül. Az lenne a kérésem, írjon a Kiadó hivatalosan egy levelet Szabó T. Attilának, amelyben felkéri a bevezető megírására és a jegyzetanyag elkészítésére. Ez esetben a XIII. & 1. d és 2. pontja alapján lehetne őt honorálni¹⁹. Másik kérdés, milyen honorálási lehetőség van a szövegekre nézve. Kallós gyűjtőmunkája a VIII. & 1. pontjába inkadrálható, viszont Szabó T. Attila a szövegek gondozását (folklor- és nyelvészeti szempontból való ellenőrzését) végezte. A VIII/1. esetén fizethető-e neki külön a XIV. & 3. pontja (text stabilit)? Továbbá: Hogyan honoráljuk a

¹⁵ Keresztesi Éva 1951-ben, az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári szerkesztőségében, Földes László keze alatt kezdte szerkesztői pályáját. 1959-ben politikai vádak alapján (férje, Reich Miklós Páskándi Géza védőügyvédje volt) kitették állásából és a kolozsvári Varga Katalin Köttőtárgyárban volt munkás, s csak 1969-ben rehabilitálták. 1970-ben a Dacia Kiadóhoz került szerkesztőként, majd 1972-ben áttelepült Magyarországra. Itt, a budapesti Magvető Kiadó szerkesztőjeként nagy szerepe volt abban, hogy a kiadó romániai magyar szerzők műveinek magyarországi kiadását is vállalta.

¹⁶ *Intelmek* címmel jelent meg 1972-ben a Kriterionnál.

¹⁷ Domokos Sámuelnek, a budapesti Eötvös Loránd Egyetem professzorának Goga-monográfiája 1971-ben jelent meg a Kriterionnál.

¹⁸ Megjelenésének körülményeiről részletesen lásd: Dávid Gyula: *Új időszámítás kezdete a hazai magyar néprajzi könyvkiadásban. (A Kriterion Könyvkiadó első évei)*. Előadás Keszeg Vilmos felkérésére (kéziratban).

¹⁹ Az állami könyvkiadásban 1948 után központilag meghatározott „honoráriumtörvény” alapján történt mindenfajta szerzői jogdíjas és külső munkatársi munka honorálása. Ennek a törvénynek a paragrafusaira és alpontjaira utal a levél. Ez a törvény minden kategóriában meghatározta a minimálisan és maximálisan fizethető honoráriumot/munkadíjat, ezeken a határokon belül azonban a kiadó (könyvszerkesztő, főszerkesztő, igazgató) döntött a ténylegesen kifizethető összegről. Szövegkiadások esetén a honoráriumtörvény szerint külön díjazható volt a szövegválogatás (text ales) és külön egy szöveg sajtó alá rendezése (text stabilit) – ez utóbbival lehetett kiigazítani a válogatás rendkívül alacsonyra szabott honoráriumát. Arra, hogy a folklórgyűjtő maga gyűjtötte az anyagot a helyszínen, nem volt kategória, hiszen az ilyen gyűjtőmunka általában a Folklór Intézet keretében és annak költségére történt, Kallós viszont akkor már rég nem volt a kolozsvári Folklór Intézet kutatója.

kottaanyagot, amelyet maga Kallós gyűjtött és jegyzett le a magnószalagról. Mi volt a besorolás az Almási-féle gyerőmonostori anyag esetében? Kérek ezekre vonatkozólag útbaigazítást, hogy a szerződésvajlaslatot ennek az értelmében állíthassuk össze s az előkalkulációt eszerint készíthessük el. A kézirat különben februárban nyomdakész lenne.

6. A Vorösmarty-kötet szöveganyaga nyomdakész, jegyzetanyaga most van gépelés alatt, az előszó január 31-re elkészül, mihelyt minden együtt van, azonnal postázom.

7. Kemény János kötetének előszavazását Kacsó Sándor, mint azt telefonon már jeleztem, nem vállalta.

8. Thackeray: Hiúság vására. 17-én postáztuk.

9. Dreiser: Amerikai tragédia. A kért kiadást minden érdeklődés ellenére sehol sem tudtam felhajtani. Mindenütt csak a Németh Andor féle fordítás van meg.

Kérem a választ a Domokos és a Kallós kéziratok ügyében.

Baráti üdvözzellet:

[Dávid Gyula]

Utóirat:

Szegő Júliával sikerült beszélmem. A kéziratot legkésőbb keddre ígerte. Ugyanakkor érdeklődik, hogy illusztrációkkal, vagy azok nélkül megy-e, ugyanis a magyarországi rendelés egy illusztráció nélküli sorozatba kerülne be. Ugyancsak Szegő Julia érdeklődik, nem tudtok-e arról, hova került a kis zenei lexikon-kézirata?²⁰

Most telefonált Dezső Ervin. A svédországi riportkönyv kéziratával²¹ elkészült. Terjedelme 11 ív, ezen kívül 20 (húsz) kép és mintegy 15 belső rajz. Az anyag tudományos eredményeket és technikai teljesítményeket ismertető jellegű. Kérdése, s egyben az enyém is, hogy kinek adja ezt a kéziratot? Küldje-e hozzátok Bukarestbe, vagy adja át nekünk és mi szerkesztjük. Tudomásom szerint semmiféle tervben nem szerepel.

Ezekre is választ kérek.

Lelöhelye: EMKE-Szabédi Emlékház Kézirattára, Kriterion Irattár, Szerkesztőségi levelezés, 34 d., gépirat

4.

Dávid Gyula Bodor Pálhoz

[Kolozsvár], 1970. február 8.

Kedves Pali!

Azokon kívül, amiket Bálinték²² megbeszélnek, egy néhány dologról röviden én is megpróbálok beszámolni:

²⁰ Szegő Júlia Bartók Béla-életrajza *Embernek maradni* címmel a Kriterionnál szintén 1970-ben jelent meg. Az említett zenei lexikon kézirata nem került elő.

²¹ Dezső Ervin (1913– ?) fizikai szakíró, egyetemi tanár említett svédországi riportkönyve nem jelent meg. 1970-ben a Kriterion számára a Téka sorozatba egy, a Curie-házaspárról összeállított kötete (*Két emberpár, négy tudós, három Nobel-díj*) jelent meg.

²² Bálint Lajos, a Kriterion – korábban az Irodalmi Kiadó – kolozsvári műszaki szerkesztőségének vezetője.

1. Adminisztratív ügyek: A tetteges honfoglalás²³ után a berendezkedés még mindig tart. Megpróbáltam szerezni hivatalos kiutaló papírt, amely a lakbér, gáz, villany, víz-ügyek elintézéséhez kell.

De mivel az egész helyiségügy-csomó még mindig függőben van (részben a Zeneszerzők és Képzőművészek, részben a Tudományos és Mezőgazdasági Kiadó miatt) ezt talán a jövő hétre ígérték. A Literánál²⁴ azonban mindenképpen tisztázzátok, hogy miképpen adminisztrálódnak ezek a kifizetések.

A lakbért talán lehet viramenttel²⁵ fizetni, de a többi díjakat jó lenne készpénzzel fizetni, 40–50 lejekről van szó. A telefon átírására a kérést beadtuk, oda azonban a Literának virálnia kell 2000 lejt, addig nem tesznek semmit. A virament-condszámot²⁶ Bálint viszi. Az ikerkészülék áthozására az első szobából csak ezután kerülhet sor. Kérlek, feltétlenül oldjátok meg a kifutó-takarító ügyet, Az ide-oda járkálással még rendes körülmények között is eltelik egy ember 8 órája, s sem a munkának, sem a pénzügyieknek nem kedvez, ha az ilyen járkálásokat a szerkesztőknek vagy a technikának kell végeznie. Ne gondold, hogy személyes vonatkozásról van szó, ilyen fenntartásaink nincsenek, de az elmúlt héten, kéziratmunkát csak a napi szaladgálások elteltevel itthon és délután végezhettem, ez pedig nem megoldás.

Van-e valamilyen lehetőség anyagilag a helyiségek lakályossá tételére? Nem sok kell (valami szőnyeg, hamutartók, függöny), de pénz nélkül semmit nem lehet intézni. A Dacia ígérte, hogy a jövő héten felküldenek valami bútorigénylést s akkor minket is bevesznek a számításba, de az eddigi tapasztalatok alapján erre nem igen lehet építeni.

Felvetődött ugyancsak az átköltözés kapcsán a könyvtár és előfizetés-anyag megosztása is. Gyakorlatilag: az egész könyvtár itt maradt azzal, hogy Lászlóffy és Kerekes²⁷ utólag kiválasztják azt, ami nekik kell, mert az igazgatóság nem tart igényt az irodalmi jellegű anyagra. Ez a kiválogatás és egyáltalán az egész - raktárban felhalmozott anyag számbavétele - nem történhetett meg. Több napos intenzív munka lenne, amit egyebektől most nem lehet elvenni. A Petőfi-otthonba küldendő anyagról már szóltál. Felvetődik azonban a kérdés, mi legyen az 50-es évekig visszamenő iratanyaggal (kéziratok, levelezés, feljegyzések stb.)²⁸? Ha az irodalomtörténet-eszemet veszem elő, érték és megőrzendő. Ha a gyakorlatit: hamarosan

²³ A könyvkiadóhálózat átszervezése előtt az Irodalmi Kiadó és az Ifjúsági Könyvkiadó magyar szerkesztőségeinek székhelye a Horea út 6 szám alatt volt, a műszaki szerkesztőség, amely a Tudományos és a Mezőgazdasági Kiadó magyar könyveit is gondozta, 1948-tól a Fötér 12 szám alatt működött. A Kriterionnak 1970-ben a Néptanács – meglehetősen sok herce-hurcával – az egykori Királyi Tábla (akkor Kultúrpalota) II. emeletén, a Bocskai (Ștefan cel Mare) tér 1. szám alatt utalt ki irodahelyiségeket, ide, a Zeneszerzők és a Képzőművészek szövetségeinek korábbi irodáiba kellett költöznie a műszaki szerkesztőségnek is. Végül április végén sikerült az új helyiséget elfoglalni. A magyar és német fiókszerkesztőséggel újonnan létesített Dacia Könyvkiadó a Bartha Miklós (Emil Isac) utcában, az Isac-házban kapott otthont.

²⁴ A Litera nemcsak a magán-kiadásokat (a szerzők költségére) vállaló könyvkiadó volt, hanem a könyvkiadóhálózat adminisztratív ügyeinek lebonyolítója is. Ezért hozzá tartoztak a lakbérleti és egyéb ügyek is.

²⁵ Jelentése: átutalás.

²⁶ Jelentése: bankszámlaszám.

²⁷ Kerekes György Kacsó Sándor nyugdíjazása után az Irodalmi Kiadó kolozsvári magyar szerkesztőségének vezetője volt, majd a könyvkiadóhálózat átszervezésekor a Dacia Könyvkiadó szerkesztője lett, s Lászlóffy Aladár lemondása után, 1990-ig a kiadó magyar fiókszerkesztőségét vezette.

²⁸ Az átszervezéssel megszűnt Irodalmi Könyvkiadó említett iratanyagát akkor nem sikerült elhelyezni, amikor pedig júniusban helyet találtak neki, kiderült, hogy a Horea úti épület adminisztrátora már önhatalmúlag elhordatta a hulladékbegyűjtőkkel.

megfulladunk a magunk körül barikádozott értékekben. A kiválogatásához megint idő, a raktározásához viszont polc szükséges. Van-e remény arra, hogy néhány száz lejt kaphatunk, hogy polcokat csináltassunk a raktárban?

A kurrens előfizetések ügye még nem tisztázódott. Egyelőre az egész a Dacia címére megy s amíg nem tisztázzák, hogy tulajdonképpen mire is történt előfizetés, az elosztás sem történhetik meg. Talán a jövő héten. A költözéshez „comandát” írtam alá a szállítási vállalatához a Litera számlájára. A Daciával való előzetes megállapodásunk ellenére külön számlázták.

2. Kézirat-ügyek: Az elmúlt héten a következő kéziratok érkeztek be:

Nagy Kálmán: Kis magyar nyelvtan

Mikó Imre: Brassai bácsi (életrajzi regény)

Herédi Gusztáv: Homo ludens (novellák)

Dezső Ervin: Svédországi riport

Kiss Jenő: Versek (Eminescu) - gépelik már.

Paizs Tibor: Versek - utasítás szerint átadtam a D-nak.

Egyéb kéziratügyek:

Fodor Sándorral beszéltem, három héten belül ad még egy, a Búdösgödörhöz hasonló méretű kisregényt, elképzelése szerint a kettő együtt mehetne egy kötetben.

Kozma Mária novelláit a szerzővel és Szőccsel megbeszéltem, a jövő héten kapom a – lényegében – végleges kéziratot, amely megszerkesztés után mehet²⁹.

Kiss Jenő az Eminescu számára készülő verseskötetét³⁰ kiegészítette és 15-ig a legépelet szöveget átnézve és egy példányát rendbe téve adja, így hamarosan az is küldhető lesz. Ugyanő jelzi, hogy a Báránka és a Novákék után rövidesen elkészül a népköltészeti ciklus harmadik kötetével, a Kolindákkal és két hónapon belül adja a kéziratot

Antal Vörösmarty-kéziratának első példányát, előszó nélkül, remélem, Bálint viszi. Az előszót is kapjuk a jövő heten, de addig legalább a kötet anyagán dolgozni lehet.

Balla Zsófia kötetével kapcsolatban: Keresztesi Éva szerkesztette eddig s tárgyalta meg vele az átírási javaslatokat. Kaphat-e ő erre külső szerkesztői szerződést, hogy a – rövidesen – beérkező végleges változatot megszerkessze?

Kallós balladaanyagának gépelése intenzíven folyik. Kéri azonban, küldjete Szabó T. Attila részére egy felkérő levelet, amelyről már a múltkor írtam.

Domokos Sámuel másodpéldányát Bálinttól elküldtem Szász Bélának, mivel ő ismeri az egész ügyet, megírtam a vele való problémákat. Kérlek, tisztázzátok, van-e nekem erre külső szerkesztői szerződés. Kérlek arra is, hogy e két külső munkatárs kifizetésének az ügyét szorgalmazd. Az egyiknek még a Szigetihez készített mutató árával is tartozunk, s kellemetlen.

²⁹ A levél e részében említett kéziratokról: Nagy Kálmán *Kis magyar nyelvtankönyve*, Szigeti József *A mű és kora* című tanulmánykötete és Fodor Sándor regénye, a *Búdösgödör* 1970-ben meg is jelent a Kritérionnál. A szóba került másik Fodor-kisregény, a *Nehéztvíz*, Mikó Imre Brassai Sámuel-könyve, *Az utolsó erdélyi polihistor* és Kiss Jenő román kolindagyűjteménye (*Szarvasokká vált fiúk* – Faragó József gondozásában, Plugor Sándor grafikáival) 1971-ben. Herédi Gusztávtól egy regényt adott ki a Kritérion (*Késő bánat*, 1974). Paizs Tibor verseit (*Barlangrajz*, 1971) a Dacia adta ki.

³⁰ Kiss Jenő verseit a bukaresti Eminescu Kiadó vállalta, s ott jelent meg *Idők, terek* címmel 1970-ben, a könyvkiadóhálózat átszervezése során ugyanis sok román kiadó státúsumában (többek között az Eminescuéban is) szerepelt a „könyvkiadás a nemzetiségek” nyelvén, amit azonban csak az első időszakban tartottak be. Később a magyar nyelvű könyvkiadás egyre inkább a Kritérionra és két-három kiadóra szorult össze. Vö: a **könyvkiadás** címszót a *Romániai magyar irodalmi lexikon* 3. kötetében, különösen a 223–4.lapokon.

Ezzel kapcsolatban általánosságban kérlek, küldjetelek egy feljegyzést arról, hogy kinek van Kolozsváron külső szerkesztésre megbízása. Én csak László Ferencről (Benkő András – Bartók) és Mikó Imréről (Jakó - Rettegi) tudok, de nem tudom, hogy van-e szerződésük is? Jó, ha ezekről tájékoztattok, hogy a készülő kéziratokat úgy irányíthassuk.

Beérkezett egy önkéntestől egy Wodehouse-regény (The girl on the Boat) fordítása is³¹. Nem volt időm a szöveg színvonalát ellenőrizni, de mielőtt erre időt szakítanánk, jó lenne elvben tisztázni, hogy van-e lehetőség a regény kiadására. A könyv a Tauschnitz kiadásában jelent meg 1933-ban. Hogy áll a szerzői jog stb. kérdése?

A külső munkatársi honoráriumok kifizetéséhez kért nyilatkozatok beszerzése sok komplikációt okoz annál is inkább, mivel itt semmi nyoma annak, hogy milyen kifizetésekről van szó, kiktől kell ilyen nyilatkozat. Ha lehet, Irénke³² küldjön egy névlistát, hogy annak alapján a munkatársak lejárását (ami legalább két napos gyaloglás megint) beszerezhessek.

3. A kért fülszövegeket mellékelten küldöm: Slavici, Rebrenu, B. Nagy Margit. A Minulescut Bálint Tibor közvetlenül átadja Bálint Lajosnak³³. Ugyancsak küldöm a B. Nagy Margithoz elkészült propagandaismertető elkészült szövegét is.

4. Végül magánügy³⁴: A 2910/1967. december 1. számú HCM rendelkezése szerint, amely az 1058/1967-es Dekrétum 11. paragrafusának alkalmazására vonatkozik, az ösztöndíjas doktorátusi időszak nemcsak szolgálati időnek, hanem a szakterületen eltöltött szolgálatnak számítódik. A Litera személyzeti osztálya tehát tévesen volt tájékozódva akkor, amikor ottlétemkor a besorolást elvégezték. Erről Neked telefonban is szóltam, nem tudnátok-e ennek alapján a besoroláson az eredeti tervnek megfelelően módosítani.

A másik kérdés a szolgálati idő kérdése. A munkatörvénykönyv szerint egy olyan felmentő ítélet esetén, mint az enyém, ha az illető három hónap leforgása alatt állásba kerül, és attól az intézménytől, ahol a felfüggesztése előtt volt, kap egy írást, hogy ott hely hiányában nem tudták azonnal alkalmazni, úgy számít, mint ha a szolgálatban nem volna megszakítás. Én próbáltam ilyen írást kapni az Egyetemről s a jövő héten ki is adják. A három hónap is talán megvan, hiszen július 18-án volt a felmentés, s augusztus 5-én bekerültem hozzátok helyettesíteni s a november-decemberi szünet is csak két hónap. Ha lehet, nézzetek ennek is utána.

Túlságosan is hosszú levelemnek vége, ölel:

[Dávid Gyula]

³¹ A Wodehouse-regény fordítását Csűrös Blanka ny. tanárnő hozta be a kiadóba. Az efféle bestsellerek kiadására a kiadónál akkor még nem volt lehetőség, különösen, ha egy létező nyugati kiadóról volt szó, amelynek valutában kellett volna jogdíjat fizetni.

³² Joó Irén, a Kriterion bukaresti magyar szerkesztőségének titkárnője.

³³ Az itt említett kötetek: Ioan Slavici: *Jószerecsse malma* (novellák, ford. Lőrinczi László), Liviu Rebrenu: *Akasztottak erdeje* (ford. Böződi György), Ion Minulescu: *Román nyelvből elégtelen* (kisregény, ford. Bálint Tibor), B. Nagy Margit: *Renszánsz és barokk Erdélyben* (művészettörténeti tanulmányok).

³⁴ Dávid Gyula hét éves börtönbüntetését letöltve, nem kerülhetett vissza az egyetemre. 1965–1969 között – szabadúszóként – többek között az Irodalmi Könyvkiadónak is külső munkatársa volt, olykor helyettesítve betegszabadságon lévő kiadói szerkesztőket is). 1968-ban újra versenyvizsgázott a börtönévei miatt érvénytelenített doktorátusra, majd 1969-ben a Legfelső Ügyészség perújrafelvételi határozata alapján perét újra tárgyalták és az 1957-es vádpontokat megalapozatlannak tartva, felmentették. Ennek alapján vált jogosulttá arra, hogy a Kriterionhoz felvételt nyerjen.

Lelőhelye: EMKE-Szabédi Emlékház Kézirattára, Kriterion Irattár, Szerkesztőségi levelezés, 34 d., gépirat

(Folytatjuk)

A leveleket válogatta és közzé teszi

BARTHA KATALIN ÁGNES

SZEMLE

BARTHA KATALIN ÁGNES, **Shakespeare Erdélyben.** XIX. századi magyar nyelvű recepció. Irodalomtörténeti Füzetek, 167. sz. Argumentum kiadó. Budapest, 2010. 300 l.

A kötet nem kultusz- és kritikátörténet, az irodalom- és színháztörténet eszköztárával közelíti meg tárgyát, háromszáz oldalnyi terjedelemben tárgyalja a Shakespeare-recepció XIX. századi korszakait néhány reprezentatívnak tekintett erdélyi kötődésű személyiség köré építve a diskurzust. A vizsgálódást izgalmas XIX. századi, Shakespeare-érdekeltségű olvasásszociológiai kutatás feltárása előzi meg, függetlenül pedig több mint százoldalas adattár egészíti ki, amely tartalmazza Kolozsvár és Marosvásárhely korabeli felekezeti iskoláinak átnézett könyvtári jegyzékeit, Shakespeare-előadások kolozsvári és vidéki gyűjtését, a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában, illetve az Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tárában található erdélyi vonatkozású Shakespeare-szövegek könyvek jegyzékét.

Shakespeare magyarországi recepciója a XVIII. század utolsó harmadában vette kezdetét. A korabeli színházi viszonyok, illetve a közvetett, német forrásokat nemzeti nyelvre átültető klasszicista fordítói elvek és ezek gyakorlati megvalósulásai kezdetben csak részleges megismerését adták az angol drámaszerzőnek. Shakespeare magyarországi meghonosodása idején önálló nemzeti magyar színház még nem létezett, a budai, pesti, pozsonyi német színpadok adtak először híradást az angol drámaköltő műveiről. Shakespeare első olvasói és kritikusai kevéssé törekedtek tartalmi és/vagy formailag szövegű fordításra, illetve színpadi alkalmazásra. Ennek oka egyrészt szintén a korabeli kezdetleges és szegényes magyar vándorszínpadok lehetőségeiben keresendő, másrészt a klasszicista, főként francia és német drámaesztétikai elvek hazai érvényességével is magyarázható. A színpadon sokáig nem fordulhattak elő olyan megnyilatkozások, amelyek sértették a közerkölcsöt: állam- vagy királyellenes kijelentések, rossz nevelő hatásúnak minősíthető cselekvések (például gyilkosság, házasságtörés). Nehezen befogadhatónak mutatkoztak a klasszikus hármasszabályt sértő drámai történet szerveződések, a groteszk ábrázolásai vagy a tragikus végkicsengésű, lefokozott világtárgyat közvetítő darabok. Shakespeare recepciója szinte egész Európában, de különösen térségünkben szorosan összefüggött azzal a romantikus, össznemzeti kulturális érdeklődéssel, amit a kultúrateremtés igénye és megvalósítása jelentett – a nemzetté válás alapvető feltételeként. „... az angol Shakespeare-kultusz lelkesítő példája mintegy kapóra jött egy olyan kultúrafejlesztő program megvalósításának kísérletéhez, melyben a szellemi terméket létrehozó értelmiségi, főként a művész és a tudós, születési előjogok híján is nagyobb megbecsülésben részesül, érdeme szerint; másrészt a kultusz meghonosítását is elősegítette, hogy egy ilyen átfogó és lényegbevágó cél eszközeként lehetett felhasználni. Kultusz és kultúra máris létfeltételei egymásnak, szétválaszthatatlanul.” – összegzi a Shakespeare-recepció kutatásának fontosságát Dávidházi Péter „*Isten másodszületette*” c. munkájában.

A magyar nyelvterületen megjelent Shakespeare-monográfiák rendszerint meghatározott szempontokat alkalmaznak tárgyuk bemutatására: általában részletes drámatörténeti és biográfiai felvezetés után a Shakespeare-recepciót mint hatástörténeti jelenséget vizsgálják. Az első komolyabb vállalkozás Shakespeare életének és művének bemutatására Greguss Ágosttól származik. Első hivatásos esztétáknak a *Shakespeare pályája* (1880) előszavában megfogalmazott bevallása szerint műve összefoglalója a már létező idegen nyelvű Shakespeare-irodalomnak, eredeti eszme-futtatást nem kívánt megfogalmazni. Európai kortársaihoz hasonlóan rövid drámatörténeti felvezetéssel, Shakespeare-életrajzzal közelít tárgyához. Shakespeare műveiről általában, majd jellemző toposzainak, motívumainak elemzésével folytatja könyvét. Az utolsó fejezetben Shakespeare elterjedését vizsgálva beszél a drámaíró magyarországi recepciójáról is. Függelékben szerepel a pesti Nemzeti Színház által rendezett Shakespeare-előadások jegyzéke 1837-től 1878 végéig, illetve Shakespeare magyar szereplői jegyzéke. Tervezett második kötetében Shakespeare műveit egyenként feldolgozó munkát ígér, erre azonban nem kerülhetett sor Greguss 1882-ben bekövetkezett halála miatt, csak közel három évtized múlva, amelyet Bayer József kétkötetes nagy monográfiájában valósít meg (1909).

Bayer precíz filológiával megírt színháztörténeti kézikönyve, *Shakespeare drámái hazánkban I-II.* rövid felvezetés után (A magyar Shakespeare-honosítás első száz éve. 1777–1878) részletes vizsgálat tárgyává tesz minden Magyarországon előadott Shakespeare-darabot az előadások előtörténete, körülményei és utóéletük, kritikáik figyelembe vételével. Fontosak a könyv függelékében közölt statisztikák, amelyek Greguss kutatási adataira épülve, azokat korrigálva több nézőpontból egészítik ki Shakespeare magyar recepciótörténetét, különös figyelmet szentelve Kolozsvár repertoárjának.

Bartha Katalin Ágnes könyve több ponton mutatja Dávidházi Péter „*Isten másodszülöttje*”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* című kultusz- és kritikátörténeti művének hatását, a kötet kutatási adatai sok tekintetben megerősítik Dávidházi megállapításait. Szerzőnk kiemelt fontosságot tulajdonít továbbá Kéry—Ország—Szenczi *Shakespeare-tanulmányok*, valamint Maller—Ruttkay *Shakespeare-tükör* című gyűjteményes tanulmányköteteinek. Ezen kívül sokszor idézi a *Magyar Shakespeare-Tár* rövidebb tanulmányait. További, Shakespeare-recepcióval foglalkozó szerzők: Alexander Bernát, Császár Elemér, Hevesi, a tudatos, kutató rendező, Benedek Marcell, Roth Endre – hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Az 1989-ben megjelent Dávidházi-kötet nem törekedett az adatbázis bővítésére, sokkal inkább egy kultusztörténeti rendszer megalkotásával teremtett iskolát. Bartha Katalin Ágnes jelen könyvének célja ebben a megközelítésben nem nagyra törő, sokkal inkább szükségesnek mondható, mindamellett, hogy jól szemlélteti Shakespeare magyar kultúrába való fokozatos beépülését. A cím által kijelölt térbeli és időbeli behatárolás a tudományos módszeresség eszköze, a könyv maga ennél sokkal tágabb perspektívájú. Egyfelől részletesen felvezeti a Shakespeare-recepció XVIII. századi premisszáit, külön fejezetet szentel Shakespeare olvasástörténeti előzményeinek, másrészt azzal a tanulsággal szolgál, hogy Erdély irodalmi-színházi világa nem hermetikusan elzárt térsége a nemzeti kulturális életnek, következésképp a vizsgálat sem szorítkozhatott kizárólag Erdély XIX. századi kulturális termékeire. A vizsgálódás állandó csatolást, komparációt feltételezett az erdélyi, illetve anyaországbeli fordítók, intézmények, színészek, rendezők munkája között, különös tekintettel Kolozsvár, Marosvásárhely,

Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy és Pest kulturális központjaira. Rámutat például hogy az első hivatásos kolozsvári szintársulat tagjai a Kollégium padosorából kerültek ki (Sáska János, Koncz József, Jancsó Pál, Pergő Celesztin). Ezen kívül a Kollégium önképző körében tevékenykedtek a későbbi Shakespeare-kanonizációban jelentős szerepet vállaló Szász Károly, Salamon Ferenc és Jancsó Lajos. Marosvásárhely hasonló jelentőséggel bírt a korszakban. Sepsiszentgyörgy színházi életének részletesebb bemutatását a szerző előző kutatásai és személyes kötődései indokolják. Visszatérve: a címbeli lehatárolás szükségességét a XIX. századi Shakespeare-recepciókutatás hiányosságaival indokolja: a színháztörténeti perspektíva hiányával, ami alatt ő a Shakespeare-drámák és –előadások társadalmi érvényességének feltáratlanságát, pontosabban a közönség- és olvasástörténeti vonatkozások hiányát érti, valamint az erdélyi adatok feldolgozatlanságát.

A kötetnek valóban egyik legfigyelemreméltóbb hozadéka, hogy a recepciós tények körét kibővíti a korszak olvasási szokásairól árulkodó könyvtárjegyzékek vizsgálatával. A Marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Dokumentációs Könyvtár kéziratos könyvjegyzékét, illetve Kolozsvár három felkezeti iskolájának, a Református Kollégium, az Unitárius Kollégium valamint a Római Katolikus Főtanoda kéziratos könyvjegyzékeit tekintette át feltüntetve a lelőhelyeket (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár vagy a kolozsvári Állami Levéltár), a dokumentum típusát jelölő teljes címet betűhív átiratban, valamint a dokumentum levéltári vagy könyvtári jelzetét. Az átnézett dokumentum-típusok között szerepelnek könyvkiviteli naplók, könyvadományok lajstroma, magánszemélyek könyvgyűjteménye, amelyek az iskola tulajdonába kerültek rendszerint adományozás útján, gyarapodási lajstromok, olvasóegyletek tagjainak névsora – hogy csak néhányat említsünk példaként. Ezek tanúsága szerint Shakespeare 18-19. századi befogadóközönségét tágabb értelemben kell szemlélnünk, mint ahogy azt a tudományosság eddig értette. Bayer József rendhagyó művét felülírva Bartha Katalin Ágnes rámutat: nemcsak a fiatal irodalmi berkekben volt népszerű Shakespeare olvasása, az átnézett könyvtári jegyzékek arról tanúskodnak, hogy szélesebb körben vette kézbe Shakespeare idegen nyelvű drámáit a kolozsvári olvasóközönség: főrangú arisztokraták (gróf Toldallaghy, báró Bánffy László, báró Jósika Samu), értelmiségi polgárok (a piarista esztéta, *Erdélyi Múzeum*-alapító Buczy Emil, műkedvelő színész és királybíró Gyergyai Ferenc, a tanár Szilágyi Ferenc, tanító Balogh Pál, a guberniumi tisztviselő Lészai Lőrinc), könyvgyűjtők és nem utolsósorban nők.

Szerzőnk a könyvtől halad a színpad felé. Annak a színházkoncepciónak a közvetítője, amely a drámaszöveget tekintette elsődlegesnek a megvalósult színpadi manifesztációval szemben. Következtetései viszont a jelenség fordítottját is bizonyítják. Bár Shakespeare nem képezi részét a kötelező tananyagnak, mégis a megvalósult színpadi előadások motiválni látszanak a drámák olvasását, kiváltképp a karzat közönsége – a diákok körében. Olvasás és színpadi adaptáció egymást kölcsönösen kiegészítő és felételező folyamatáról beszél, ugyanakkor egy rendkívül tudatos, nem pusztán szórakozás céljából színházlátogató, felelős kritikai érzékkel rendelkező fiatal közönségrétegre hívja fel a figyelmet, akik soraiból kinőhetette magát a későbbi intézménypartoló, kritikusi réteg.

A vizsgálódás sajátos kettős perspektívából történt: irodalomtörténeti és színháztörténeti szempontot együttesen érvényesít, a diszciplinák módszertárát természetes módon ötvözi azáltal, hogy olyan színházi személyiségek portréját festi, akik

együttal Shakespeare-olvasók, fordítók, kritikusok is voltak. Kazinczy, Döbrentei meghatározó, elit irodalmi körökből származó, képzett személyiségein kívül szerzőnk olyan tudós értelmezők, olvasók, amatőr fordítók és színjátszók alakját is bevonja a tudományos diskurzusba, akik ezidáig a kánon perifériájára szorultak vagy akiket teljesen elfeledtek, holott jelentős szerepük volt elsősorban az adaptációban, Shakespeare-nek magyar színpadi és társadalmi viszonyokhoz való alkalmazásában.

Részletes filológiai-dramaturgiai vizsgálat tárgyává teszi Döbrentei kétféle *Macbeth*jét, olyan drámaszöveget és színpadi adaptációt alakító dramaturgiai döntésekre hívja fel a figyelmet, mint a hiányzó szereplők, szerepösszevonások, kettőzések, a színészképzésben is sajátos szerepet játszó gyakorlatot. Mindemellett különös figyelmet szentel egy 1818-as korai Shakespeare-szövegkönyvnek és *Makrancos hölgy*-átdolgozásnak: *A Meg-szelidített viszálykodó* vagy *Második Gaszner* elemzésének. Kazinczy és Döbrentei kanonikus irodalmi értékű fordításai mellett Bartha Ágnes Shener György *Makrancos hölgy*-fordítását emeli a recepciótörténeti vizsgálódás középpontjába, és igyekszik méltó értéket tulajdonítani neki. A *II. Gaszner* a magyar befogadó kultúrához igazított fordítás, a darab sikere annak társadalmi érvényességére is rávilágít – szemben Döbrentei *Macbeth*jével, ami formailag és tartalmilag ugyan az eredeti angolból történt fordítás, mégis egyetlen előadást ért meg, hiszen sem a közönség, sem a színészek nem voltak elég felkészültek az előadásra. (Előbbiek francia klasszicista moráliákon nevelkedtek, utóbbiak prózai szövegekre „szakosodtak”.)

Szó esik Benke Mihály enyedi filozófia professzorról, aki Szerdahelyi Györggyel, Shakespeare első említőjével állítható párhuzamba. *Erköltsi Philosophia* címet viselő kétkötetes jegyzete két helyen is név szerint említi a nagy angol drámaíró nevét – mindkét helyet idézi jelen kötet. Bár a professzor latinul olvasott, és szerzőnk nem tud biztos forrásról arra vonatkozóan, hogy ki vethette papírra a tudós tanár tanításait, a jegyzet magyar nyelven készült, s mint ilyen megelőzi Szerdahelyi latin nyelvű *Poesis Dramaticáját*, amely időben korábban adott híradást Shakespeare-ről – de még latinul.

Br. Petrichevich Horváth Lázárt szerzőnk úgy ábrázolja mint erdélyi származású pesti kritikusát a *Honderűnek*, aki az elkötelezett színpártolást Kolozsváron már gyerekként atyjától eltanulhatta. (Az apa, P. Horváth Dániel jelentős mértékben részt vállalt a kolozsvári színház megalapításában mind anyagilag, mind erkölcsileg támogatva az ügyet. Amatőr színjátszóként fellépett Körner *Zrínyi*jében, maga is főúri műkedvelő társaságot szervezett.). Szerzőnk bemutatásában az arisztokrata származású kritikus Egressy és Bajza rangjára emelkedik, fordítóként pedig Chateaubriand hazai hirdetője. Az *Athenaeumban* megjelent *Shakespeare és drámái* című írásáról Bartha Katalin Ágnes igazolja, hogy voltaképpen Chateaubriand-fordítás, ezzel pedig felülírja Bayer Petrichevichnek jelen írásáról való lenéző, franciáskodónak tartott álláspontját. A folyóirat szerkesztője és a későbbi recepció egyszerűsített azáltal, állítja, hogy a fordítót a mű szerzőjeként tüntette föl. Érdekes olvasásszociológiai felismerése a kötetnek, hogy olyan adatokkal szolgál, miszerint Petrichevich Chateaubriand-fordítását többen is olvasták a kolozsvári Unitárius Kollégiumban, sőt, Gedő László (kinek apja, József, Döbrenteivel és Bölöni Farkas Sándorral is barátságban volt) saját maga dramaturgiai ismereteinek fejlesztése céljából kimásolta annak több passzusát is. Ezt a fajta rajongást Dávidházi Shakespeare mitizálásának nevezné. Ez esetben is, akár a fennebb bemutatott tudósegénység esetében, elmarad a jelenség tételes irodalom- és színháztörténeti szerepének értékelése.

A harmadik figyelemre méltó portré egy másik arisztokratáé, ifj. gr. Bethlen Miklósé, a színészé. Az izgalmas pályatörténet, mikromonográfia a maga nemében, akár a Petricheviché vagy az E. Kovács Gyuláé, fontos tanulságokkal szolgál. A származás hangsúlyozása mindvégig azért fontos az első két személy esetében, mert tevékenységük – színházi kritikairás, képzett színészként való tevékenykedés – a színészet, a színház „presztízshierarchiájának az átalakulását jelzik” (191.1.). A színház korábbi megvetett státusa fokozatosan átalakul, az oktatás és az irodalom mellett a színház válik a republikánus, nálunk nemzeti iránynak is nevezett eszme letéteményesévé. Shakespeare azért éppen a XVIII. század utolsó harmadában válhatott aktuálissá nemcsak nálunk, hanem Európa más államaiban is, mert a drámaírónak minden műve politikai eseményeket és problémákat (is) reprezentál. Shakespeare korában London színházát és a királyi udvart politikai események és szempontok kötötték össze. A színház egyszerre volt képes korlátozni és reprezentálni a hatalmat, s mint ilyen „republikánus” intézménynek minősült. Shakespeare éppen ezáltal válhatott közkinccsé: amikor arisztokraták közül ketten is szellemi közösséget vállalnak vele (mindketten gyerekkori színházi élmény hatására, ami inkább a kultuszát, mintsem ismeretét jelzi), vagyis mindazzal, amit Shakespeare reprezentált a maga kora modern Angliájában, illetve a XVIII–XIX. század felvilágosult Európájában.

A kötet utolsó nagy fejezete már címével is utal a középpontba állított egyéniségre: *Az E. Kovács-korszak (kb. 1886–1899)*. Shakespeare recepciójának kiemelkedő periódusa az E. Kovács-korszak. A meiningenizmus és E. Kovács szoros pesti nemzeti színházi kapcsolatai, ugyanakkor kölcsönösen elkötelezett ragaszkodása a kolozsvári társulathoz, Shakespeare-től függetlenül is fénykorszakká avatják a kolozsvári színházi életnek ezt az időszakát (ugyanaz érvényes a pesti nemzeti színházra is). Ha viszont szem előtt tartjuk, hogy a meiningenizmus klasszikus szerzők és kimagaslóan fontos magyar darabok színrevitelét szorgalmazta, akkor a magyar színpadon az 1894-95-ös színi évadban elsőként vállalt Shakespeare-ciklus megvalósulása kétségkívül mérföldkőnek számít a kolozsvári Nemzeti Színház életében. A színész, rendező, művezető kivételes tehetségét, felkészültségét, elkötelezett munkálkodását már a maga korában felismerték. A kolozsvári színház fénykorát az ő nevével kötötték össze. Egyedülálló színészegyénisége tette lehetővé, hogy az első Shakespeare-ciklus megvalósulhatott magyar nyelvterületen, a létrejött húsz előadásból E. Kovács tizenöt előadásban főszerepet játszott. Szerzőnk itt hívja fel rá a figyelmet, hogy mindezidáig a szakirodalom nem foglalkozott behatóan az E. Kovács és Ditrói Mór intendáns nevéhez köthető Shakespeare-ciklussal. A fejezet másik fontos érdeme, hogy Ecsedi művészetét képes nemzetközi kontextusba helyezni. Olyan századfordulós sajtóhíradásra hívja fel a szerző a figyelmet, amely E. Kovács londoni meghívásáról tanúskodik. A szerző fejtegetésében Rakodczay és Beöthy olyan színészcentrikus kritikáiból és elméleti írásaiból indul ki, amelyek a Shakespeare-színészt halhatatlanná avatják, ahhoz hasonlóan, ahogy William Hazlitt magasztalta Edmund Kean Othellóját vagy Sarah Siddons Lady Macbethjét. Fontos hozadéka az E. Kovács-korszak Shakespeare-előadásainak kutatásában a közönség-vizsgálat, ami inkább erkölcsi, semmint esztétikai alapú megfigyelésekről tanúskodik. Érdekes adaléka a fejezetnek a korabeli színpadképet mint vizuális tárgyat elemezni, rámutatni a korszak nagy találmányára, a fénykép hatására a színpadi tablókra, illetve a színkritikák vizuális nyelvére. Ez

utóbbiak kapcsán tesz említést a szerző olyan előadásokról, amelyeket Szentgyörgyi István rendezett, az az ünnepezt színész, akinek rendezői munkássága mindeztidáig feltáratlan volt. Végül az előadásrekonstrukciók mesterpéldányát valósítja meg egy 1889. december 21-i bejegyzésű sűgőkönv elemzése, amely egy nagy sikerű, több éven át játszott Othello-előadásról tanúskodik.

A szerző kronológiai rendben tárgyalja Shakespeare erdélyi recepcióját, a könyv olvasása során viszont sokszor elkalandozik, az olvasó váratlan kapcsolódási pontokra talál tudós tanárok és tanítványok, színészek, kritikusok, intézményszervezők, közönségrétegek, városok és előadások között. A mozaikszerűség, – amelyet részben a téma monumentalitása magyaráz (a töredékességet pedig hangsúlyosabbá teszi a szöveg olvasását néhol nehezítő szedés-tördelés is) – a kötet végén összefüggő és lenyűgöző művelődéstörténeté alakul. Többről van szó, mint a halhatatlan drámáiról erdélyi színpadáról: Shakespeare ürügy egy XIX. századi erdélyi színház történet-írásra, amelynek értékét az elvitathatlan sajátos „erdélyi” perspektíva adja.

Erdély példája illusztrálja az összmagyar Shakespeare-kanonizáció mechanizmusát: kezdetben német közvetítéssel szereznek tudomást a nagy angol klasszikus drámáiról, a századelőn németül olvassák már *A vihar*, a *Vízkereszt*, a *Szentivánéji álom*, a *Julius Caesar*, az *Ahogy tetszik*, a *III. Richárd*, a *Téli rege* c. drámákat. Hamlet (aminek első magyar bemutatójára éppen Kolozsváron kerül sor 1793. november 23-án), Othello, Romeo és Júlia, Macbeth történeteivel viszont már a színpad is korán megismertette a magyar közönséget. A pesti Nemzeti Színház megnyitása 1837. augusztus 22-én jelentős konkurrencia volt a kolozsvári Nemzeti Színház számára, sok színész szerződött a dinamikusn fejlődő, egyre inkább elmagyarosodó kulturális központ rég várt reprezentatív színházi intézményéhez. A jelenség fájdalmas volt a vidék számára, de vigasztalhatott a tudat, hogyha a nemzeti színháznak a nemzet legjobb színészeit volt hivatása toborozni, akkor a pesti Nemzeti Színház első társulata javarészt Kolozsvár társulatát jelentette. A negyvenes-ötvenes évek rendkívüli szegényes Shakespeare-terméssel álltak elő. A Shakespeare-előadások legtöbbször egy pesti vendégelőadó szereplésével estek egybe. A szerző kutatásai azt bizonyítják, hogy olvasói és színházi befogadás a hetvenes évektől látszanak egységesülni.

Shakespeare meghonosítása szorosn összefügg azzal a látens problémával, amit nemzeti öntudatraébredésnek, értékelvű színházművészet-alkotásnak nevezhetünk. Shakespeare-t játszani Európa minden országában egy nemzet felnötté válását is jelentette – ennek igazságát támasztja alá a magyar példa is. Ilymódon Erdély XIX. századi Shakespeare-recepciója nemcsak az anyaország, hanem egy tágabb hatósugarú nemzetközi-európai áramkörbe vonja be az erdélyi regionális jelenséget.

TÖKÉS ORSOLYA

BENŐ ATTILA – PÉNTEK JÁNOS (szerk.), **A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve.**

Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet. Dunaszerdahely – Kolozsvár, 2011. 479 lap.

A Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére 2001-ben nyelvi irodák alakultak a magyar nyelvterület peremrégióiban: Kolozsváron és Sepsiszentgyörgyön a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahelyen a Gramma Nyelvi Iroda, Beregszászon

a Hodinka Antal Nyelvi Intézet, Magyarakizsán a Magyar Nyelvi Korpusz, majd később Alsóőrön az Imre Samu Nyelvi Intézet. A nyelvi irodák hálózati rendszerben közös kutatásokat végeznek, és ezt közös nevükben is megjelenítik: Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat (<http://ht.nytud.hu>).

„A *Termini* név [...] egyrészt rímel tevékenységünk egyik fontos aspektusára, a szavak, a *terminusok* gyűjtésére, másrészt arra utal, hogy Trianon után a határon túli magyarság egyféle védőövetet alkot Magyarország határai körül, mintegy védi az anyaországot, egy külső gyűrűt alkot, a *termini*, a határkövek egyfajta végvárai” (9.) – idézi Lanstyák Istvánt a kötet előszava. A kutatóhálózat megalakulása után tíz évvel elmondható: a Termini kutatóhálózat nevében és tevékenységében nemcsak az országhatárokból fakadó akadályoknak áthidalása van benne: a magyar nyelvészeti kutatások „határtalanítása” a tudományművelés szempontjából is határkönek számít.

Az együttműködés szükségessége korábban is megfogalmazódott, a közös kutatói munka azonban nem pusztán ennek anyagi feltételei miatt váratott magára, hiszen amint Péntek János az előszóban írja: „A hálózati működésnek fontos technikai feltétele és eszköze a közös internetes levelező lista és a közös honlap, amely még ebben a virtualitásban is érzékelhetővé teszi létünket és munkánkat” (9.). A virtuális térben való mozgás nemcsak a kommunikáció felgyorsulását, a folyamatos vitázás lehetőségét teremtette meg, hanem egy olyan hálózat kialakulását is lehetővé tette, ahol „nincs főlé- és alárendeltség, nincs központ és periféria” (9.).

A *Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve* című kötetben közölt beszámoló, tanulmányok ennek a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére és támogatásával folytatott reális együttműködésnek tíz évi eredményeit foglalják össze. Az írások egy része korábban már megjelent különböző folyóiratokban, tanulmánykötetekben, másik része műhelytalálkozók elhangzott előadások szövegei.

A kötet struktúrája világosan tükrözi a kutatóhálózat munkáját, hiszen ahogy azt Péntek János megfogalmazta, kettős elvárás kíséri: egyrészt a nyelv vizsgálata, másrészt a nyelvközösség iránti elkötelezettség. Az első két fejezet a hálózat kialakulásáról, szerveződéséről, illetve a kutatómunka módszertanáról, terminológiájáról szóló írásokat tartalmazza; ezeket a nyelvközösség fennmaradását szolgáló (nyelvpolitikával, nyelvi jogokkal, valamint a kétnyelvű környezetben folytatott oktatással kapcsolatos) kutatómunkák eredményeit tartalmazó fejezetek követik; a kötet ötödik fejezete a határtalanítás programjának keretén belül végzett névtani és lexikológiai munkálatokat összefoglaló írásokból áll. A kötet szerzői a kutatóhálózat keretében is tevékenykedő olyan neves nyelvészek mint Benő Attila, Cserniczkó István, Csomortáni Magdolna, Kolláth Anna, Lanstyák István, Péntek János, Szabómihály Gizella és Szoták Szilvia.

A kutatóhálózat munkájának eredményeit és további célkitűzéseit Péntek János *Összefoglalás és tervezés* című írása által kapunk képet. Általános célként Péntek János elsősorban az elmélet és konkrét kutatás, az elmélet és alkalmazás közötti kiegyensúlyozottságra való törekvést jelöli meg. Ennek egyik fő akadálya az egyes régiókban működő intézmények státusa, jellege és száma közötti jelentős különbség lehet, mely azonban a Termini kutatóhálózat keretén belül megvalósuló együttműködés által áthidalható, hiszen ennek köszönhetően sikerült a MorphoLogic Kft. magyar helyesírás-ellenőrző szoftverének gazdagítása, mely nemcsak a kisebbségben élő magyarság, hanem az egész nemzet szempontjából fontos, ugyanakkor részben megvalósult a nyelvi jogok Kárpát-

medencei helyzetének összegzése, de az egyes régiókban folytatott saját kutatómunkák eredményei (Erdélyben olyan kétnyelvű szótárak, mint például a *Román–magyar közigazgatási szótár*, a *Román–magyar oktatásterminológiai szótár* stb.; Felvidéken a *Mutatványok a szlovákiai magyar nyelvjárásokból* című oktató jellegű CD-ROM, illetve a különböző magyar, angol, német, illetve szlovák nyelvű tanulmányok; Kárpátalján a *Magyar–ukrán kisszótár*, valamint az *Ukrán–magyar kisszótár*, valamint a nyelvpolitikához és nyelvi tervezéshez, nyelvészociológiához, nyelvi kontaktológiához és kétnyelvűség-kutatáshoz kapcsolódó tanulmányok; Órvidéken az „órvidéki szójegyzék”) is jelentősek.

A további konkrét kutatási projekteket szintén Péntek János mutatja be *A magyar nyelvre irányuló kutatási programok* című írásában. A négy nagy program „közös célja az, hogy szakmailag, a nyelvi tervezés eszközeivel közvetlenül járuljanak hozzá a közösség érdekeit szem előtt tartó nyelvstratégia kidolgozásához és megvalósításához, a nyelvmegtartás alapvető céljához” (425.). A *Kisebbségi magyar nyelvi problémák és kezelésük* című program várható eredményei alapján minden megjelentethető felvilágosító, tudományos népszerűsítő könyv, az adott állam területén élő nyelvi közösség nyelvi gondjainak megoldásához járulna hozzá; a *Kontaktológiai és kétnyelvűségi kutatások* című program keretén belül folytatott munkálatok eredményei egyrészt különböző szótárak anyagának és szerkesztésének forrásai lesznek, másrészt létrejön egy olyan, hivatalos dokumentumokat tartalmazó adatbázis, melyet a Kárpát-medencében élő magyar közösségek mindenike használtathatna; a *Fordítás kétnyelvűségi környezetben* című program főleg az oktatás és a közigazgatás területén fordított szövegek színvonalának emelését tűzi ki célul, s megalapozza a következő szakaszt, az oktatási anyagok kidolgozását, melyet *Az oktatás nyelvi kérdései* című program keretén belül terveznek megvalósítani.

A kötetnek értéke főként abban áll, hogy a Termini kutatóhálózat megalakulását és az ennek a keretén belül folytatott tevékenységet teljes folyamatában láttatja, és tanulmányaival hozzájárul a Kárpát-medencei kisebbségi magyar nyelvi helyzet feltárásához, valamint az ehhez kapcsolódó terminusok tisztázásához, újraértelmezéséhez. A kiadvány értékét növeli a *Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat reprezentatív bibliográfiája (2001–2010)*, amely kutatóintézetek szerint közli a kiadványokat, lehetővé téve egyszerre így a szakirodalomnak a téma és egy adott régió szerinti keresését.

KATONA HAJNAL TÜNDE

ANTON COȘA, **Monografia comunei Nicolae Bălcescu**. Editura Babel. Buzău, 2010. 318 lap.

Az utóbbi években számos monográfia íródott, amely a zömében moldvai római katolikus vallású falvakat, a moldvai magyar községeket hivatott bemutatni. A szerzők sorából kiemelkedő Anton Coșa személye, akinek legújabb műve a fenti címen jelent meg. Mivel közigazgatásilag Bogdánfalva (Valea Seacă) is ehhez a községhez tartozik, mint a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza és a Moldvai Csángó Nyelvjárás Atlaszának kutatópontja helyénvaló említést tennünk róla, ráadásul ehhez a községhez tartozik Trunk (Galbeni) falu is, a hagyományosan déli csángónak ismert falvak jellegzetes képviselője.

Műfaji meghatározása szerint a monográfia „egy tudományos kérdést tüzetesen feldolgozó munka” (ÉrtKsz.), illetőleg „nagyobb lélegzetű, elvi-módszertani szempontból is jelentősebb, tárgykörében is nyomósabb témát érvényesítő, tárgyaló feldolgozás” (Benkő Loránd: *A nyelvjárási monográfiák*. In: Hajdú Mihály és Kiss Jenő (szerk.) *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány* II., ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 2003.) Anton Coșa munkája nem ilyen értelemben alkot kiemelkedő teljesítmény, hanem több tudományterület feltérképezésével: földrajz, történelem, demográfia, néprajz, egyház, iskola, kultúra, antroponímia, toponímia, gazdaság, területi szervezés, melyeket különféle történeti dokumentumok, népszámlálások, statisztikák, fényképek egészítenek ki, jóllehet az ilyen megoldás több szempontból hátrányos lehet. Coșa a monográfiának tágabb értelemben vett fogalmával él. Eltekint a számbavett kérdések tudományos területek szerinti alapos tárgyalásától, okrendszerének feltárásától – vélhetően a kötet célja sem ez volt –, ehelyett munkáját közismereti jellegűvé teszi. Választása részben indokolható, mivelhogy a több mint félezer oldalas munka többszörösére duzzadt volna.

Történészként és muzeológusként Coșa eddig publikált köteteiben források egész sorával ajándékozta meg a téma iránt érdeklődőket. Az eddig ismeretlen írások lelőhelye részben a bákói levéltár, részben az adott települések római katolikus (helyenként emellett ortodox) egyházi archívumai vagy az illetékes polgármesteri hivatalok, esetleg iskolák levéltárai. Ilyen értelemben Anton Coșa monográfiáinak értékét lényegében a forrásközlések teszik használhatóvá. A ritka, történelmileg és nyelvileg egyaránt felbecsülhetetlen dokumentumok nyilvánosságra hozásában a szerzőnek elvülhetetlen érdemei vannak. A sajátos problémafelvetés a műnek csak egyik vonulata, emellett a forrásmunkák közzététele egyszersmint tények diskurzusba való bekapcsolását jelenti, melyek alapként, dokumentációs forrásként szolgálhatnak a legkülönbözőbb tudományterületeknek. Településenként, községenként teszi nyomon követhetővé az adott népesség demográfiai alakulását, a római katolikus hitű közösség írásos dokumentumait a missziós területként nyilvántartott moldvai válságos időktől egészen napjainkig, vagy beavat egy-egy falu néprajzába, kultúrájába.

A bírálat sajátossága nemcsak a helyeslés, az egyetértés, hanem az ellenvélemény is. A fentiekben utaltam az érintett monográfiák számának gyors ütemű növekedésére. Újabban évente piacra kerül egy vagy két vaskos mű, ez a szerző alkotói munkájának szinte páratlan termékenységből, egyszersmint bevallása szerint a rég folyamatban levő kutatásainak érlelődéséből adódik. Ha azonban a műveket alaposan megvizsgáljuk, láthatjuk, mennyire hasonlítanak egymásra szerkezetileg. A szerző eljárása minden monográfiában azonos. A kötetek elején általában többek bevezető írása áll, például a diószéni kötetet felütve (*Monografia comunei Gioseni*, Editura Sapienția, Iasi, 2009) egyházi (az egyházmegye püspöke, a körzet dékánja, az adott település plébánosa)¹ vagy világi személy (a község polgármestere, egyetemi tanár) könyvhöz fűződő gondolatait, méltatását olvashatjuk a szerző előszavát megelőzően. Ezt követik különféle rövidebb vagy terjedelmesebb fejezetek, melyekre fent már utaltam.

¹ Az egyházi személyek méltatása talán abból adódik, hogy a Sapienția Kiadó a iasi-i teológia könyvkiadója.

A szerkezeti felépítés mellett a témák szövegezése is kötetenként hasonló, nem egyszer szóról szóra ismétlődnek mondatok, egyes helyeken csupán a vonatkozó település neve jelzi a különbséget, mint az éghajlat leírásakor (Diószén: 7; Bălcescu: 19), az erdélyi bevándorlás leírása (Diószén: 17; Bălcescu: 39), a *csángó* fogalom és a csángók eredetének tárgyalása (Diószén: 21–2; Bălcescu: 44–5), a demográfiai adatok bevezetése (Diószén: 29–30; Bălcescu: 61–2) stb., akárcsak a teljes szójegyzék kötetenként való megismétlése. A szerző monográfiáinak olvasásakor nemcsak a más községről szóló kötetben, hanem ugyanazon kötetben olvasottak is – mondatok, bekezdések – újból visszaköszönnek. Az ismétlésnek ilyen nyilvánvaló eszközei már-már meghaladják a szükséges információk átadásának megszokott rendjét, s azt a benyomást keltik, mintha az elsődleges szempont nem a közlés maga, hanem egészen más.

A szerzőnek a vizsgált közösség eredetéhez, régi és mai életmódjához, nyelvéhez, kultúrájához való viszonyulása meghatározza a problémafelvetés jellegét, egyúttal eltántorítja az objektív láttatás szemléletmódjától. Közismert a legújabb román nyelvű szakirodalom majdhogynem egyöntetű állásfoglalása a moldvai csángók román eredete mellett, melyet a szerző maradéktalanul oszít, de szóvá teszi a kérdés vitatott voltát. Mint kitetszik, a teóriára több tényező zavaróan hat (a magyar anyanyelvjárás használata, a helynévanyag, a személynevek különböző fajtái stb.). Ennek sorába illeszkedik Coşa-nak a községi lakosság román nyelvtudására vonatkozó megállapítása, „erdélyi román nyelv”-vé (215, 217) titulálása.

A község történelmét tárgyaló fejezetben (31–60) részletesen bemutatja a csángók eredetére vonatkozó magyar szakirodalmat, az újabbakat viszont nem, vagy csak alig ismeri. Gazdagon ecseteli a vakvágányra futott ezirányú elgondolásokat, jöllehet ezek magyar részről is meglehetősen komoly bírálatban részesültek, gondoljunk csak Benkő Loránd nevezetes munkájára (*A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. MNyT. 186. Budapest, 1990), mely a nyelvtudomány oldaláról bizonyítja meggyőzően az erdélyi magyar származás tényét, erre a munkára viszont a monográfiában nem találunk utalást.

Érdeemes lett volna több figyelmet fordítani a magyar nyelvnek jelenlegi és az ezt megelőző időszakban elfoglalt helyére (vö. 175), illetőleg megvizsgálni a magyar nyelv régi státusa háttérbe szorulásának speciális, e területre jellemző okait. A hasonló kimutatások megszületését valószínűleg ideológiai alapú korlátok hátráltatják, jöllehet teljesen világos, hogy a román nyelv terjedésében az iskolának és egyéb intézményes kereteknek is nagy szerepe volt. Szükséges leszögeznünk: a román nyelv térhódításának egyedül negatív megítélése éppen annyira idejétmúlt vélekedés, mint a magyar nyelv régi és mai – a kettő egyértelműen nem ugyanolyan – pozíciójának tagadása, elhallgatása.

Ennek objektív feltárása több tudományos területnek hasznára válik. Nélkülözésével pedig homályban marad az olvasó számára az iskoláról szóló fejezet (155–181) számos problémája, nevezetesen a következők: miért vallják magukat magyar anyanyelvűeknek sokan még a huszadik század elején is (73–4), miért marad iskolázatlan hosszú ideig a gyerekek legnagyobb része, miért annyira alacsony a részvétel, illetve mi az oka a (magasabb osztályba) továbbjutók alacsony számának (106–26). Helyeslendő, hogy az iskoláról szóló fejezet végén a szerző egy mondattal rámutat a hiányzások magas számának okaira, melyek döntő többsége szociális, illetőleg nyelvi okokra vezethető vissza: „ennek a helyzetnek valójában számos oka volt: a szegénység, a hivatalos szervek érdektelensége, a szülők nemtörődomsége, a káderek elégtelensége és fluktuációja, a

gyerekek anyanyelvjárása (olyan nyelvjárás, melyet a tanítók és tanárok nem értettek, akik így nem tudták magukhoz vonzani őket, ömaguk pedig az órákon nehezen voltak érthető), didaktikai anyagok, bútorzat, illetve a fejlesztő és oktató folyamathoz elégséges helyiség hiánya”(175).

Településmonográfiáról lévén szó, hiányosságai ellenére helyénvaló a szerző vallási életre való alapos reflektálása. A fellelhető dokumentumok alapján mutatja be a különböző települések templomainak történetét a legkorábbi időktől napjainkig, jelzi átépítéseiket, említi azok védőszentjeit. Mindenképpen ki kell emelnünk, hogy a vallásos moldvai katolikus falvakban a templomépítés, közösségi ház építésének folyamata hosszú ideig a közösségépítés, közösségmegtartás egyik eszköze volt és marad gyakorta napjainkban is. A szerző kitér a templomépítések gyakran körülményes, áldozatos voltára, a plébániák építésére. Időrendben bemutatja a településeken szolgáló papok névsorát. Nemcsak a helyben szolgáló papokról szerzünk tudomást, hanem azokról is, akiket a település adott az egyházmegyének. A szerző vallási téren érzékelteti a katolikus, illetve ortodox vallásúak közötti különbséget. A demográfiát tárgyaló részben nyomon követhető a két vallási közösség történeti és mai számbeli megoszlása, melyet szemléltető táblázat tesz átláthatóvá (75–81). Forrásai között egyházi, vallási és katonai összeírásokat találunk.

Nem hagyható figyelmen kívül a könyv legterjedelmesebb fejezete (83–133), a község néprajza. A több kisebb alpontra bontott fejezetben – az építészet, népviselet, családi szokások és egyéb események bemutatása során – meglehetősen sok és sokféle szokásról tesz említést. A ruhadarabok részletes bemutatása, használata sok tanulsággal szolgálhat a néprajz iránt érdeklődőknek, akárcsak a – nem egyszer azonos – szokások színes leírása. Az anyag szinkrón gyűjtésen alapul. Úgy vélem, hogy a kötet más fejezeteihez hasonlóan itt is hasznos lett volna vallási csoportok szerint bemutatni a jellegzetes szokásokat, így vélhetően mind a néprajzi, mind a nyelvi hozadék színesebb képet festett volna e jelenségekről, egyben laikusok számára is áttekinthetővé válhatott volna a hagyományosan csángókra jellemző és a későbbi, a huszadik században módosulást elszenvedő szokások közötti különbség. Ilyen formában a katolikusokra jellemző szokások közé vegyülnek olyanok is, melyek nem föltétlen rájuk jellemzők. Nem tudni, a kötet nyelvének korlátai, vagy a szerzőnek a helyi magyar nyelv jelentőségéhez fűződő prekonceptiója tartották vissza Anton Coşă-t a különféle naptári vagy családi szokások alkalmával elhangzó, nem egyszer kötött szövegek (lakodalmi búcsúztatók, ünnepi köszöntők stb.) lejegyzésétől, közzétételétől. Tudvalevőleg a hasonló jellegű anyagok Moldva-szerte fellelhetőek voltak, s nem egy helyen megtalálhatók ma is a csángók körében.

A korábbi gyűjtésektől való eltekintés nagy hiánya ennek a fejezetnek, akárcsak a szokások más vallásúakéval való egybemosása. A kolozsvári néprajzkutatók igen gazdag anyagot tártak fel a csángók körében, a monográfiában pedig mindennek nyomát sem leljük. Gondoljunk csak Tánzos Vilmos népi imádságokat dokumentáló jelentős gyűjtéseire. A fejezetben hemzsegnek a jegyzetek, de az adatközlők neveit olvashatjuk, tudományos kutatás felette gyéren kapódzik közöttük. A hitelesség szempontjából mindenképpen helyénvaló az adatközlők azonosíthatósága, de kevésnek bizonyul. A vélhetően helyszűke miatt többnyire vázlatosan felvázolt hagyományoknak több évszázados gyökereik vannak, erre mindenképpen célszerű lett volna utalni, az ilyen

formában való gyűjtés az elődök kutatói munkásságának alighanem ignorálását érzékelteti. Nem mellékes a szokások sajátos aposztrofálása. Rámutatva a község néprajzának tágabb párhuzamaira sűrűn felbukkan a „hagyományos román” (83, 87, 88) jelző, jóllehet a kérdés ennél összetettebbnek mutatkozik.

Anton Coșa monográfiájának nyelvészeti jellegű megjegyzéseiről hosszasan lehetne beszélni. Terjedelmesen értekezik az elszékelyesített románokról, egyenként felsorolva a szerinte románok által viselt családnevek egész sorát, ezek között a környék falvainak leggyakoribb családneveit (193–206). Nézzünk meg néhányat: *Farkas, Nagy, Fejer, Ambrus, Antal, Deak, Gabor, Kadar, Veres, Gyurka* stb. Noha a szerző nem említi, a Magyar Személynévi Adattárak 91. kötete éppen Bogdánfalva személyneveit tartalmazza Bura László tollából. A családnevek kutatása és elemzése nyomán BURA úgy találta, hogy a nevek anyakönyvi és szóbeli használata nem azonos, ennek oka „az írásbeliség hordozóinak iskolázottságában és műveltségében” keresendő, illetőleg hogy „a nevek nagyméretű és mesterséges megváltoztatása, amely a XIX. század végi és a XX. századi polgári-földesúri Románia uralkodó osztályainak kezdeményezése” volt (Bura László, *Bogdánfalva személynevei*, Budapest, 1989. 6). Alkalmas helyen Coșa fenti érvelésének cáfolata helyénvaló, itt nem érdemes róla beszélni, akárcsak a helynevek gyűjtési és elemző módszereit messzemenően mellőző, felsorolásszerű közlésének megítéléséről sem. Talán a kötet legkevésbé informatív fejezetei éppen ezek.

Minden tekintetben elismeréért érdemel viszont a lélekösszeírások közlése. A tudományos kutatások alapjául talán az 1803-ból való egyházi összeírás a legalkalmasabb (296–318), de a családnevek időbeli alakulásának tanulmányozására alkalmazhatóak a más-más időszakban keletkezett, a születettek vagy béráltak névsorát tartalmazó összeírások is. A mintegy 150 lapnyi, majdhogynem kizárólag névanyagot tartalmazó rész alapján a község személynévanyagáról igen sok hasznos megállapítás tehető.

TRUNKI PÉTER